POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

[2021 | 1]

POSZTHÁBORÚS ÁLLAPOT • SZOCIÁLPOLITIKA ÉS SEGÉLYAKCIÓ • VASÚT ÉS HATÁROK • TANÁCSKÖZTÁRSASÁG • MUNKÁSTANÁCSOK • FASIZMUSOK

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Agárdi Péter, Baráth Magdolna, Barta Róbert, Bayer József, Stefano Bottoni, Holly Case, Feitl István, Ferwagner Péter Ákos, Fischer Ferenc, Földes György, Hubai László, Izsák Lajos, Kalmár Melinda, Krausz Tamás, Laczó Ferenc, Martin Mevius, Palasik Mária, Pritz Pál, Rainer M. János, Ripp Zoltán, Romsics Ignác, A. Sajti Enikő, Sipos András, Sipos Balázs, Standeisky Éva, Székely Gábor (elnök), Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna, Susan Zimmermann

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Takács Róbert (felelős szerkesztő), Egry Gábor,
Fiziker Róbert, Ignácz Károly, Szívós Erika, Leslie M. Waters

ALAPÍTÓ FŐSZERKESZTŐ

Sipos Levente

MUNKATÁRSAK

Kiss Anna (szerkesztőségi titkár),
Hradeczky Moni (szerkesztő)
Tördelés: Volos Bt.
A szerkesztőség címe: 1114 Budapest, Villányi út 11–13.
www.multunk.hu
Tel.: 381-8141 · E-mail: multunk@napvilagkiado.hu, multunkjournal@gmail.com

Lektorált (peer reviewed) folyóirat

Kiadja: a Napvilág Kiadó Kft. • A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Nyomás, kötés: SÉD Nyomda, Szekszárd. www.sednyomda.hu
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél,
www.posta.hu WEBSHOP-ban (https://eshop.posta.hu/storefront/),
e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.
Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél:
www.posta.hu WEBSHOP-ban (https://eshop.posta.hu/storefront/),
1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu
Megjelenik évente négyszer.
HU ISSN 1864-960X (nyomtatott), HU ISSN 2677-156X (online)

A címlapon:
Leomlott falak mellett is folyik a munka, 1945. Forrás: Fortepan / Eredeti: Fortepan

E szám megjelenését támogatta

Nemzeti Kulturális Alap

Politikatörténeti Alapítvány

Múltunk Alapítvány

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

A Politikatörténeti Intézet folyóirata

LXVI. évfolyam 1. szám

→

Szőnyegrázás a pécsi Autókarosszéria- és Kocsigyárának udvarán, 1945-ben.
Forrás: Fortepan / Eredeti: dr. Varga Csaba

Posztháborús állapot – Magyarország 1944–1947

CORA ZOLTÁN

A magyarországi szociálpolitika és a poszthábor ús állapot (1944–1947): rekonstrukció, stabilizáció, alternatívák

Bevezetés

A második világháború a magyarországi szociálpolitika és társadalombiztosítás vagyoni alapjait is súlyosan érintette. Ez elsősorban anyagi, pénzügyi és emberi életben bekövetkezett veszteségeket jelentett. Az ingatlanokba fektetett társadalombiztosítási vagyon fizikai pusztulása szembeötlő volt, főképp Budapest ostromát követően. A háború végére egyre inkább gyorsuló infláció pedig a megmaradt készpénz- és részvényekbe fektetett társadalombiztosítási vagyon rendkívüli mértékű elértéktelenedését is maga után vonta. Az önmagában is igen nagy kihívást jelentő pénzügyi és gazdasági újjáépítés egyik fontos társadalmi alapja, a szociálpolitika tehát gyakorlatilag diszfunkcionális keretek között kezdhette meg működését 1945-ben.

Jóllehet a jóléti állam kutatása az utóbbi időszakban előrehaladt, számos területet alig, vagy még egyáltalán nem tártak fel, bár kétségtelen, hogy az újabb kutatások árnyaltabb képet festenek mind a Horthy-korszak, mind pedig a háború utáni évek szociálpolitikájáról.[1] Az újabb kutatások a szociálpolitika területén a két korszak közötti kontinuitásra mutatnak rá – a politikai síkon jelentkező markánsabb korszakhatárral szem-

[1] Tomka Béla: A Horthy-korszak társadalom- és gazdaságtörténetének kutatása: újabb eredmények és viták. In: Uő (szerk.): *A Horthy-korszak vitatott kérdései*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2020. 25–26.

ben.[2] Mindazonáltal az eddigi eredmények alapján nem alakult ki meggyőző tudományos konszenzus az 1930-as évek végétől az 1950-es évek elejéig terjedő átmeneti periódus szociálpolitikájának összefüggő értékelését illetően. E problémakörhöz kapcsolódóan a tanulmányban a következő kérdéseket vizsgálom: (1) A gazdasági újjáépítés és stabilizáció éveiben (1945–1947) miként alakultak a magyarországi szociálpolitika és társadalombiztosítás anyagi viszonyai, elsősorban a vagyonvesztésre és az új anyagi alapok megteremtésére összpontosítva? (2) A rekonstrukció és vagyoni stabilizáció keretrendszerén belül milyen jóléti alternatívák és modellek jelentek meg a magyarországi szociálpolitikában? Továbbá (3) a koalíciós kormányzati szociálpolitikán belül milyen önálló magyar demokratikus kezdeményezések születtek a szociálpolitika és főképp a társadalombiztosítás jövőbeli kiterjesztésével kapcsolatban? Ezzel összefüggésben a magyar szociálpolitika és a szomszédos országok, így elsősorban Csehszlovákia, Lengyelország, Németország és Ausztria szociálpolitikáinak kapcsolatát is elemzem. Ennek apropóján azt is vizsgálom, hogy a háború alatti szociálpolitikai transzferek a háború utáni politikában hogyan folytatódtak. A kutatás alapját a korszakban keletkezett könyvészeti anyagok, statisztikák, valamint a Magyar Nemzeti Levéltár, a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár és Levéltár, valamint a Politikatörténeti Intézet Könyvtára és a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár anyagai képezik.[3]

[2] Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Századvég Kiadó, Budapest, 2003; Hámori Péter: *„Szegények mindig lesznek veletek…" Tanulmányok a szociálpolitika történetéből*. PPKE BTK Szociológiai Intézet, Budapest, 2006. 105–150.; Egresi Katalin: *Szociálpolitika Magyarországon: Nézetek, programok és törvények, 1919–1939*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008; Bódy Zsombor: *Az ipari munka társadalma: Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010; Cora Zoltán: A szociálpolitika és a társadalombiztosítás fejlődése a két világháború közötti időszakban. In: Cora Zoltán–Kiss Mária Rita–Olasz Lajos (szerk.): *Fejezetek a magyarországi társadalom- és szociálpolitika történetéből. I. Tanulmányok a kiegyezéstől a rendszerváltásig (1867–1989)*. Belvedere Meridionale Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged, 2020. 96–118.; Bódy Zsombor: A magyar szociálpolitika nemzetközi beágyazottsága: tudástranszfer és eredményei Magyarországon 1945 előtt. *Aetas,* 2019/4. 5–26.

[3] A kutatás alapjául szolgáló levéltári anyagok a kutatás idején még a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) állományához tartoztak, je-

Hipotézisem szerint az igen jelentős mértékű vagyonvesztés, valamint a többnyire eredménytelen repatriálási kísérletek ellenére a szociálpolitika és társadalombiztosítás vagyoni alapját sikerült újjáépíteni az első hároméves tervidőszak közepére. Fontos hangsúlyozni, hogy a második világháborút követő néhány évben – a szociálpolitika szempontjából – még nem dőlt el, hogy az államszocialista rendszer jóléti modellje válik meghatározóvá. 1948-ig anyagilag és a politikai alternatívák szintjén is lehetségesnek tűnhetett egy demokratikus jóléti modell alkalmazása és kiépítése.

Elsőként a második világháború folyamán a társadalombiztosítás területén elszenvedett anyagi veszteségeket és vagyonvesztést veszem górcső alá, majd pedig a társadalombiztosítási rendszer valorizációját (az értékvesztés okozta veszteség megszüntetése, felértékelés) 1945 után. A társadalombiztosítás rekonstrukciós fázisához kapcsolódóan a szociálpolitika más területeinek vagyoni alakulását is vizsgálom. Ezek alapvetően meghatározták a háború utáni évek rendkívül alacsony életszínvonalát, mivel az élelmiszerhiány, a gazdasági nehézségek, a munkanélküliség és a hiperinfláció mellett a biztosítási szolgáltatások vagyonvesztés és dezorganizáció miatti akadozása vagy egyenesen megszűnése hozzájárult nemcsak egyes társadalmi csoportok (például a nyugdíjasok), de tulajdonképpen az egész társadalom depriválódásához.

A szociálpolitika előzményei, feltételei és intézményes szereplői a vizsgált korszakban

A vizsgált korszakban nem csupán az 1945-ben újjászervezett Népjóléti Minisztérium, a kormányzati szereplők, valamint a biztosító intézetek vezetői és tanácsadó testületei szabták meg a szociálpolitikai döntéseket, hanem egyes politikai csoportok és szakmai műhelyek is jelentős befolyást gyakoroltak rá. Ezek

lenleg a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban (MNL OL) találhatók, ideértve az SZDP anyagait is, M-KS 283-29 Szociálpolitikai osztály (1945–1948); MNL OL M-KS 274 Magyar Kommunista Párt iratai.

közül a társadalombiztosítás tekintetében a legfontosabbak a Szociáldemokrata Párt (SZDP) Szociálpolitikai Osztálya, illetve egyes vezető szociáldemokrata szakpolitikusok (Kéthly Anna, Illés György, Székely Miklós), a korábbi keresztény-nemzeti kurzus egyes képviselői (Mihályffy Antal), valamint különböző kommunista szakpolitikusok (Rostás Oszkár, Pikler György, Réti Károly) voltak.

Az SZDP saját szociálpolitikai osztályt hozott létre, amely azt a célt tűzte ki, hogy kapcsolatot teremtsen minden érdekelt hivatalos szervvel, és kidolgozza a párt szociálpolitikai koncepcióját és javaslatait.[4] Utóbbi lényege: univerzális társadalombiztosítás munkanélküliség esetére szóló biztosítással. A szociáldemokraták elképzelése szerint egységes biztosítási hálózatot kell kiépíteni Magyarországon, amelyen belül a munkanélküliség elkerülése – és végső soron a teljes foglalkoztatottság elérése – érdekében meg kell szervezni az állami munkaközvetítést és a közmunkák rendszerét.[5] Az általánosságokat megfogalmazó gyári munkásvédelem mellett az SZDP népjóléti koncepciójának másik lényeges eleme a létminimum garantálása volt. Jóllehet minden szociális szolgáltatás alapelvévé nyilvánították a létminimumot, a központi cél a munkavégzés által szerzett egzisztencia maradt. Ez aktív munkavállalásra ösztönzött.[6] Az SZDP céljai koordinálására létrehozta az Országos Szociálpolitikai Intézetet.[7]

Külön kérdést jelentett a társadalombiztosítás vagyoni helyzetének alakulásában az, hogy az 1947-es párizsi békeszerződések következtében az utódállamokhoz visszakerült, főként magyarlakta területek társadalombiztosítási vagyonára milyen mértékben formálhatott jogot a magyar állam, illetve a magyarországi társadalombiztosító intézetek. Az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI) és más társadalombiztosító intézetek igen nagy mértékű beruházásokat hajtottak végre a visszacsatolt területeken 1938 és 1944 között. 1946-tól a Magyar

[4] Az SZDP Szociálpolitikai Osztályának iratai. A hadigondozott járadékok. MNL OL M-KS 283. f. 29. cs. 3. ő. e.

[5] Uo. 2. ő. e.

[6] Uo.

[7] Uo.

Külügyminisztérium támogatásával az OTI tárgyalásokat kezdeményezett Csehszlovákiával, Romániával és Jugoszláviával a befektetett vagyon egy részének repatriálása érdekében. A magyarországi társadalombiztosítási vagyon 1945 és 1947 közötti alakulásának bemutatásához tehát elengedhetetlen annak feltárása is, hogy milyen mértékben jártak sikerrel ezek a tárgyalások, és hogyan járultak hozzá a vagyoni rekonstrukcióhoz.

A magyar társadalombiztosítás a bismarcki minta alapján épült ki, a kötelező biztosítási forma a németországival vonható párhuzamba. A nyugat-európai fejlődéssel szemben azonban Magyarországon a munkavédelmi és a munkásbiztosítási törvényeket egymással párhuzamosan fogadták el. Mivel a magyar társadalom bizonyos csoportjai csupán a 19. század végén, 20. század elején érkeztek el a tömegpolitika és a modern értelemben vett munkavállalás időszakába, ezért a 19. század végén a politikai elit a járulékfizetéssel szerzett jogokon alapuló kötelező társadalombiztosítás koncepcióját fogadta el, ami a legtöbb Nyugat-Európában alkalmazott szociálpolitikai koncepcióhoz képest kevésbé segítette elő az alsóbb rétegek emancipációját.[8] Ezt az magyarázhatja, hogy, bár Nyugat-Európában is ezt a modellt alkalmazták, a nyugat-európai társadalmak magasabb életszínvonalon éltek, illetve a magánjólétiség kiterjedtebb volt, így a Magyarországon bevezetett társadalombiztosítás a már meglévő, jelentősebb vagyoni és társadalmi különbségeket kevésbé volt képes áthidalni.

[8] Szikra Dorottya: Modernizáció és társadalombiztosítás a 20. század elején. In: Augusztinovics Mária (szerk.): *Körkép reform után: tanulmányok a nyugdíjrendszerről.* Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 2000. 11–27.; Szikra Dorottya: The Thorny Path to Implementation: Bismarckian Social Insurance in Hungary in the late 19th Century. *European Journal of Social Security,* 2004/3. 255–257.; Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon…* I. m. 59–62.; Bódy Zsombor: A „társadalom kora". Munkásbiztosítás és munkásügy Magyarországon a 19. és 20. század fordulóján. *Aetas,* 2004/1. 5–6.; Bódy Zsombor: A „szociális kérdés" kezelésének alternatívái a 19. század végén. *Korall,* 2001/2. 73–93.; Emmerich Tálos: Sozialstaat – Sozialpolitik. In: *Informationen zur Politischen Bildung. Sozialpolitik im internationalen Vergleich.* Forum Politische Bildung (hg.) 1998/14. 5–7.

A magyarországi jóléti intézmények az önkormányzatiság elvére épültek.[9] Az ország gazdasági fejlődése és az elit legitimációs igénye lehetővé tette a szociális kiadások és a szociális jogok kiterjesztését, ami a két világháború közötti időszak végére az ipari munkásság szinte teljes társadalombiztosítási lefedettségét eredményezte.[10] Jóllehet az 1870-es évek magyarországi szegénypolitikájához képest az 1930-as évekre megszilárduló biztosítási rendszer igen lényeges előrelépést jelentett,[11] mégis számos megoldatlan kérdést – például a mezőgazdasági népesség biztosítása vagy a munkanélküli biztosítás hiánya – örökített az 1940-es évek és a háború utáni időszak szociálpolitikájára. A kormányzati szociálpolitika és a társadalombiztosítási rendszer alakulását azonban nem csupán a két világháború közötti politikai struktúrák adottságai, hanem a szociális kérdéshez kapcsolódó különböző eszmei áramlatok és mozgalmak, valamint a külföldi minták átvétele is befolyásolta.

A magyarországi jóléti állam 20. századi fejlődését két részre osztó második világháború nem csak a politikai struktúrák átalakulását vonta maga után. A magyar szociálpolitika történetében is lényeges kérdés, hogyan viszonyul egymáshoz a 20. század fejlődésének a háborút megelőző és azt követő szakasza. A második világháború kitörése és a hadigazdálkodásra történő átállás önmagában is katalizátora volt – például pénzügyi hatásai, vagy a társadalmi mobilizáció felgyorsítása révén – egy újfajta szociálpolitika kifejlődésének. Elvileg ez a folyamat a korábbi jóléti rendszerek továbbfejlesztésén túl akár újfajta szervezőelv érvényesítését is magában foglalhatta. A meghatározó magyarországi szociálpolitikusok egyetértettek abban, hogy a háború utáni gazdasági rekonstrukcióval párhuzamosan jóléti expanziónak is be kell következnie. Ez a feltételezett expanzió pedig több irányban is megindulhatott.[12]

[9] Bikkal Dénes: *Magyar szociálpolitika. A dolgozó társadalom szociális védelme Magyarországon*. Danubia Könyvkiadó, Budapest, 1943. 44–45.

[10] Uo. 45.

[11] *A magyar társadalombiztosítás ötven éve: 1892–1942*. Országos Társadalombiztosító Intézet, Budapest, 1943. 51–54., 62–64., 93–94.

[12] Tomka Béla a kommunista jóléti állam kifejezés használatának legitimitása mellett érvel. Ennek megfelelően jelen tanulmányban is szakmailag elfo-

A magyarországi szociálpolitika két jól működő területe, a kötelező társadalombiztosítás és a korban produktív szociálpolitikának nevezett program[13] strukturális adottságai összességében nem változtak a második világháború idején. Az utóbbi fő exponensének tekinthető Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) építkezései a háború idején is folytatódtak, s főképp a visszacsatolt területek tekintetében hoztak igen jelentős előrelépést. Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy a háborús évek közül 1944-ben Magyarország hadműveleti zónává vált, ami rendkívüli anyagi károkat és emberéletben elszenvedett veszteségeket okozott. Így a szociálpolitikai szolgáltatások további fejlesztésére és kiterjesztésére ebben az évben nem kerülhetett sor, s a kormányok többnyire csak a juttatások szintjeinek inflációhoz való igazításáról, illetve a háborús állapotoknak megfelelő szociálpolitikai szükségintézkedések meghozataláról gondoskodhattak. Ez önmagában is kikényszerítette a jóléti rendszer háború előtti állapotának kontinuitását. Továbbá a pusztítás, vagyonvesztés és az általános gazdasági összeomlás miatt eleve megszabta a közvetlenül a háború befejezését követő hónapok, évek szociálpolitikai mozgásterét is. Ugyanakkor a második világháború alatti szociálpolitikai elképzelések jó néhány ponton már az 1945 utáni jóléti expanzió során megvalósuló programok kidolgozására irányultak. Vagyis a modern jóléti állam elméleti alapjait Magyarországon és más európai országokban, például Nagy-Britanniában, már a világháború alatt lefektették.

A nyugdíjbiztosítás finanszírozása terén a várományfedezeti rendszer[14] maradt a fő pénzügyi megoldás, ugyanakkor az új

gadott kifejezésként használjuk a jóléti állam terminust az 1945 és 1948 közötti időszakra vonatkozóan is. Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2020. 214–217.

[13] Produktív szociálpolitikán az 1930-as, 1940-es években domináns keresztény-konzervatív szociálpolitika fő irányzatát értjük. Célja, hogy az új jóléti szolgáltatások bevezetése erkölcsileg és fizikailag ép, hasznos munkát végző („produktív") egyének megteremtéséhez, társadalmi integrációjához vezessen (például sokgyermekes családok, fiatal házaspárok vagy munkavállalók). Cora Zoltán: A Beveridge-terv recepciója a magyarországi szociálpolitikában a második világháború idején. *Múltunk,* 2013/2. 110–111.

[14] A várományfedezeti rendszer azt jelenti, hogy a szolgáltatások, a kifizetések és a működés forrása meghatározó módon a tőkésített járulékok hozamán

biztosítások bevezetésénél számos szociálpolitikus már a felosztó-kirovó rendszer alkalmazását javasolta.[15] Ennek az volt a fő oka, hogy a nyugdíjjogosultság gyors kiterjesztések költségigényét – nagyobb mértékű vagyonadó kivetése nélkül – a tőkeakkumulációra építő várományfedezeti rendszerrel csak hosszabb távon lehetett volna finanszírozni. Az 1928-ban bevezetett nyugdíjrendszernél ez logikus lépés volt, hiszen a nyolcéves várakozási idő leteltével a tőkealapokból az OTI és a Magánalkalmazottak Biztosító Intézete (MABI) képessé vált a folyamatosan bővülő nyugdíjrendszer finanszírozására. Egy gyorsabb és igen széles társadalmi csoportokat érintő társadalombiztosítási kiterjesztésnél azonban viszonylag rövid idő alatt vált szükségessé a járadékok folyósítása. A finanszírozás kérdésének adott nagyobb hangsúlyt a társadalombiztosítás lefedettségének bővülése is: míg 1939-ben a gazdaságilag aktívaknak csupán 30%-a rendelkezett kötelező társadalombiztosítással, addig 1943-ban ez az arány 39%-ra emelkedett. E növekedés a biztosítottak területi revíziók miatt megemelkedett létszámával, valamint a háború alatt bevezetett kisebb kiterjesztésekkel magyarázható. Mindazonáltal a társadalombiztosítási programok stabilitása és mérsékelt bővülése az átmenet vizsgálatának szempontjából az útfüggőség erős érvényesülését mutatja: a bismarcki „ösvényről" Magyarország nem tért le a második világháború idején sem.

A második világháborút követően az európai országokban megszilárdult a jóléti állam, és a későbbi évtizedekben az univerzalitás irányába fejlesztették.[16] Esping-Andersen kategóriáiból

alapul. A nyugdíj- és életbiztosítások általánosan várományfedezeti rendszerben működtek az 1940-es években, illetve azt megelőzően.

[15] A felosztó-kirovó rendszer alapvetően az állam által szabályozott nyugdíjrendszert jelent, ahol a gazdaságilag aktív munkavállalók járulékai képezik az adott költségvetési év nyugdíjasai állami nyugdíjainak fedezetét. Ez a rendszer azon a feltételezésen alapul, hogy az aktív generáció szolidáris az idősebb generációval.

[16] Peter Flora–Arnold J. Heidenheimer: *The Development of Welfare States in Europe and America*. Transaction Books, New Brunswick–London, 1981. 155.; Lutz Raphael: Europäische Sozialstaaten in der Boomphase (1948–1970). Versuch einer historischen Distanzierung einer „klassischen Phase" des europäischen Wohlfahrtsstaats. In: Hartmut Kaelble–Günther Schmid (Hrsg.): *Das europäische Sozialmodell. Auf dem Weg zum transnationalen Sozialstaat.*

kiindulva a jóléti állam egy kevert, konzervatív-szociáldemokrata típusa alakult ki az 1945 utáni Magyarországon. A térség más országaihoz hasonlóan a háború utáni rekonstrukció nehézségei elősegítették a társadalmi szolidaritás megerősödését, ami a társadalmi reformprogramoknak dinamikát biztosított. Mivel e tekintetben a győztes Nagy-Britannia és Franciaország igen jelentős lépéseket tett, ezért ezek az országok 1945 után még inkább példaképpé válhattak.[17] A korábbi rendszer kontinuitását mutatja, hogy a háború alatt kidolgozott jóléti terveket hajtották végre 1945 után, tehát erőteljes kontinuitás tapasztalható a háború előtti és alatti szociálpolitikával.

Rekonstrukció és stabilizáció: a magyarországi szociálpolitika 1945 és 1947 között

Az igen jelentős emberveszteség és anyagi károk mellett[18] a háború után a világtörténelem legnagyobb mértékű inflációja következett be Magyarországon. A kereslet és kínálat viszonya megbomlott, és az akadozó adók miatt a kormány csak bankjegyek kibocsátásával tudta fedezni a költségeit.[19] Az ennek nyomán kialakult feketekereskedelem visszaszorítását is célzó 1946. januári sikertelen pengő-felülbélyegzés után 1946. augusztus

WZB–Jahrbuch, Berlin, 2004. 52–54.; Tomka Béla: *A jóléti állam Európában és Magyarországon a 20. században.* Corvina Kiadó, Budapest, 2008. 33–34.

[17] Lutz Raphael: I. m. 55–66.

[18] A termelés az 1938-as szint harmadára esett vissza, s csak 1948-ban érte el újra azt, az összes jóvátétel megközelítette az 500 millió dollárt. Szintén az 1938-as szinthez viszonyítva a nemzeti vagyon megközelítőleg 40%-a megsemmisült. A Magyar Nemzeti Bank aranykészlete külföldre került. Magyarország népességvesztése az 1941-es adatokat alapul véve a lakosság közel 10%-át tette ki (1 200 000 fő). Rondo Cameron: *A világgazdaság rövid története.* Maecenas Kiadó, Budapest, 1994. 434–436.; Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2002. 324–327.; Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában 1914–1945.* Csokonai Kiadó, Budapest, 2006. 361.; Pik Katalin: *A szociális munka története Magyarországon (1817–1990).* Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 2001. 311–312.; Szabó Sándorné Csemniczki Katalin: Nyugdíjrendszerünk 1929-től 1997-ig. In: Augusztinovics Mária (szerk.): I. m. 36.

[19] Kaposi Zoltán: I. m. 328.

1-jén sor került az új pénz, a forint bevezetésére.[20] Az ellátási nehézségeket fokozta a hiányosan és nem rentábilisan kivitelezett földreform is.[21] A megszálló szovjet katonai igazgatás is hozott jóléti intézkedéseket, amely elsődleges feladatának tartotta, hogy a szociálpolitikát gazdasági célok szolgálatába állítsa, és – a súlyos gazdasági problémák ellenére – a kommunista hatalom legitimációjára használja fel. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) számára a magyarországi gazdasági célok a Szovjetunió újjáépítésének elősegítését szolgálták, melynek egyik velejárója az volt tehát, hogy a szociálpolitikát alárendelték a gazdasági céloknak, hiszen a helyi társadalom jóléte másodlagosnak számított ezekhez a célokhoz viszonyítva.[22]

Az államosítás kérdése a stabilizáció tágabb kontextusához tartozik.[23] Az államosítás folyamata a szovjet rekonstrukcióval és vegyesvállalati gazdálkodással párhuzamosan haladt.[24] Ennek megfelelően a már létező jóléti programok juttatásai egyre inkább az államosított szférában való munkavállaláshoz kapcsolódtak, ami később az államszocialista rendszerben szinte kizárólagossá vált. Kétségtelen, hogy a Magyar Kommunista Párt (MKP) politikai beszivárgása[25] miatt a rekonstrukció és a háború utáni szociálpolitika kiépítése tehát már eleve egy olyan – részben elnyomó –

[20] E periódus alatt az adósságtörlesztők igen jól jártak, mivel a hivatalos árfolyamokat nem lehetett az infláció sebességéhez igazítani, így nagyon sokan gyorsan képesek voltak adósságaik törlesztésére. Ez igen fontos tényező volt számos egzisztencia háború utáni talpra állításában, mivel ekkor még szinte semmilyen szociálpolitikai juttatási rendszer nem funkcionált, így például az egészségügyi költségek fedezésénél a fizetőképesség alapvető fontosságú volt. Pik Katalin: I. m. 313–316.; Rondo Cameron: I. m. 436–438.; Kaposi Zoltán: I. m. 328–329.

[21] Kaposi Zoltán: I. m. 331–334.; Pik Katalin: I. m. 312.

[22] Kaposi Zoltán: I. m. 323., 329.; Ormos Mária: I. m. 360.

[23] Már a háború alatt megkezdődött a kulcsiparágak állami irányítása, ugyanakkor 1945 után ezt a békeállapotokra is kiterjesztették. A nagyobb állami szerepvállalás kialakulásában Európa-szerte közrejátszottak az új koalíciós kormányok egységesítő törekvései is. Az ezzel együtt jelentkező széles körű reformigény két fő irányt írt elő: az államosításokat és a szociális ellátórendszerek (többnyire állami) bővítését. Rondo Cameron: I. m. 438–440.

[24] Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyarországi szegénypolitika történetéből*. Magvető Kiadó, Budapest, 1986. 151–152.; Kaposi Zoltán: I. m. 335.

[25] Ungváry Krisztián: Magyarország szovjetizálásának kérdései. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 295–302.

politikai környezetben kezdődhetett meg, ahol az MKP igyekezett saját prioritásait érvényre juttatni a szociálpolitika területén is. E törekvés egyik fontos aktora Molnár Erik későbbi népjóléti miniszter volt, aki bár az Ideiglenes Nemzeti Kormányban formailag pártonkívüli volt, személyében biztosított volt az MKP közvetlen befolyása a minisztérium működésére.

A háború utáni összeomlás egyik legsúlyosabb következménye a biztosítottak számának óriási visszaesése volt: a közel másfél millió biztosítottból csupán 674 000 főt regisztráltak 1945 júniusában.[26] Ez az elképesztő mértékű csökkenés részben a területi revíziók (1938–1941) során visszakerült területek újbóli elvesztése miatt következett be, ám a szétzilálódott intézményi struktúra, valamint a munkahelyek és biztosítási jogviszonyok magas fluktuációja is szerepet játszott benne. Az ipari foglalkoztatottak száma körülbelül a felére csökkent, a munkanélküliek száma nőtt,[27] és a kedvezőtlen tendencia 1946–1947-ben is folytatódott, főként a B-listázásokkal összefüggő elbocsátások nyomán. Nem létezett ugyanakkor munkanélküliségi biztosítás, amely ezeknek a munkavállalóknak védelmet nyújthatott volna. Ezekben az években jellemző maradt a szűkösség, a szociálisan rászorulók egzisztenciálisan veszélyeztetett állapota, így a társadalombiztosítás és más szociális szolgáltatások hiánya vagy rendszertelensége különösen súlyos következményekkel járt. A szociális munka e szükséghelyzetnek megfelelően 1945 elejétől az egészségügyi ellátás hatáskörébe került, a szegénypolitika a kényszerhelyzet miatt hivatalosan megszűnt, s a szociálpolitikát a Népjóléti Minisztérium tevékenységébe integrálták.[28]

Az 1932-ben megszüntetett Népjóléti Minisztériumot újjászervezték. A minisztériumnak, a különböző pártok szociálpolitikai testületeinek, valamint a civil szervezeteknek prioritásokat

[26] Az OTI jelentése az MKP Állampolitikai Osztályának a magyar társadalombiztosítás helyzetéről (1945). MNL OL M-KS 274. f. 12. cs. 134. ő. e.

[27] Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 355.

[28] Rudolf Andorka–István Harcsa: Longterm Modernization of Hungarian Society. In: Rudolf Andorka et al. (eds.): *A Society Transformed: Hungary in Time-Space Perspective.* CEU Press, Budapest, 1999. 32.; Ferge Zsuzsa: I. m. 153.; Pik Katalin: I. m. 310.; Valuch Tibor: I. m. 350–351.; 356–361.

kellett felállítaniuk a halmozódó feladatok között. Az immáron a Népjóléti Minisztérium által koordinált szociálpolitikát előbb a földosztás és a munkások jogainak kiterjesztése, majd az államosítás állította új helyzet elé. Jóllehet ezek szociálpolitikán kívüli fejlemények voltak, de befolyásolták azt. A poszthábor ús állapotot mutatja, hogy a lakásügyek, a gyógyszertárak helyreállítása, a gyógyszerhiány és az orvosi felszerelések hiánya, a munkakeresés, a gyermekvédelem és gyermeksegélyezés mind a minisztérium terheit növelte. A kontinuitás kérdése tehát ezeknek a közvetlenül megoldandó feladatoknak a tükrében kiegészítő volt, s csak 1947-től vált igazán relevánssá. Az újjáépítés éveiben tehát – a stagnálás vagy hanyatlás ellenére – az e területre fordított csökkentett vagy hiányzó pénzösszegek mellett egy sor tágabb politikai kérdés adódik a kontinuitás megítéléséhez.

Magyarországon a háború utáni szociálpolitika lépéseinek kaotikusságát a politikai összetűzések is fokozták.[29] A SZEB a pénzügyi és gazdasági helyzet rendkívüli bizonytalansága miatt közvetlenül nem avatkozott be a magyarországi szociálpolitika irányításába, viszont kezdettől fogva világossá tette, hogy az nem veszélyeztetheti a rekonstrukciós gazdasági célok elérését. Így az 1945 előtti intézményrendszer és igazgatási struktúra változatlan formában folytatta működését 1945-től, amit a háború utáni szűkösség miatt kialakult kényszerhelyzet is indokolt.[30] Az általános nivellálás és a bérolló szűkítése sokak egzisztenciáját érzékenyen érintette.[31] Ugyanakkor a társadalmi struktúrákban jelentős átalakulás ment végbe: a korábban kisebb politikai befolyással rendelkező rétegek kerültek meghatározó pozíciókba, ami főként az 1944-ben megindult társadalmi mozgások és folyamatok (holokauszt, deklasszálódás, üldöztetések, emigráció és kitelepítések) eredménye volt.[32]

[29] Bibó István: A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások. In: Kemény István et al. (szerk.): *Bibó István összegyűjtött munkái*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981. I. kötet. 81–103.

[30] Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon*. I. m. 92.

[31] Ferge Zsuzsa: I. m. 155.

[32] Ennek következtében a nagybirtokosság és a nagypolgárság rétegei gyakorlatilag eltűntek a magyar társadalomból, a középosztály tehetősebb része

Jóllehet a vagyoni nivellálódás a paraszti népességet kisebb mértékben érintette, mint a munkásokat és más városi alkalmazotti rétegeket, a jövedelmi struktúra mégis kiegyenlítettebbé vált. A változás 1945 után többnyire proletarizálódást, a lefelé nivellálódás révén megvalósuló társadalmi homogenizációt jelentett. A reálbérek csak 1956-ra érték el az 1938-as szintet,[33] így 1948-ig a rekonstrukciós szűkösség maradt jellemző.

A társadalombiztosítási intézetek önkormányzatait a front elvonulását követően nyomban újjáalakították, s így megkezdődhetett a társadalombiztosítás újjáépítése. A korábban eltávolított baloldali tagokat 1945 áprilisában rehabilitálták (285/1945. ME sz. rendelet) a társadalombiztosítási intézmények apparátusába, majd májusban (2300/1945. ME sz. rendelet) az önkormányzatokban kétharmados munkavállalói többséget alakítottak ki, és kizárták a népbírósági perekben gyanúsított és internált személyeket az irányításból.[34]

Társadalombiztosítás és egyéb szociálpolitikai szolgáltatások

A kormány a gyorsuló inflációval együtt próbálta emelni a szolgáltatások színvonalát az intézményi rekonstrukcióval párhuzamosan. A bérhatár eltörlését követően 1945 júniusára a biztosítottak 1945 előtti létszámának 70%-át tudták elérni.[35] A közületi betegbiztosítók (például Dohányjövedék Betegségi Biztosító Intézete [Dohányjövedék BBI], Magyar Államvasutak Betegségi Biztosító Intézete [MÁV BBI]) esetében nagy kiesést jelentett az újra elvesztett felvidéki és erdélyi területek biztosítottainak el-

pedig 1945 és 1950 között felmorzsolódott, illetve összetételében erőteljesen átalakult. Valuch Tibor: I. m. 94–98.

[33] Valuch Tibor: I. m. 284–288.; Rudolf Andorka–István Harcsa: I. m. 34.

[34] Laczkó István: *A magyar munkás- és társadalombiztosítás története.* Táncsics Kiadó, Budapest, 1968. 158.; Vörös Károly et al.: *A magyar állam szervei 1944–1950.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. I. kötet. 434–435.; Mező Gyula: A biztosítás története és feladatai. *Társadalombiztosítási Szemle,* 1947/1. 8.

[35] Az OTI jelentése az MKP Állampolitikai Osztályának a magyar társadalombiztosítás helyzetéről. (1945) MNL OL M-KS 274. f. 12. cs. 134. ő. e.

maradó járuléktömege, hiszen ezeknél nem állt rendelkezésre nagyobb tőkealap. A megnövekedett hiányokon azonban megfelelő állami támogatással könnyen felül lehetett kerekedni. Az önálló biztosító intézetek (OTI, MABI, Magyar Hajózási Betegségi Biztosító Intézet [MAHABBI]) esetében azonban további problémát jelentett, hogy az ingatlanokban és a személyekben bekövetkezett veszteségen túl a rendszer súlyos pénzügyi kihívásokkal nézett szembe. Hatalmas hiány halmozódott fel ugyanis, amely két forrásból származott: a járulékbevételek csökkenéséből, valamint az akkumulált járulékalapok hozadékának drasztikus visszaeséséből. 1945 februárjában a járadéktőke teljesen „befagyott", a forgótőke legnagyobb hányada, körülbelül egymilliárd aranypengő pedig elveszett.[36] Ennek következtében gyors megoldást csak két intézkedés hozhatott: a járulékok gyors növelése és a szolgáltatások csökkentése, valamint az államkölcsönök folyósítása. Előbbire elvben több lehetőség is nyílik: a járulékkulcsok megemelése, a járulékok hatékonyabb behajtása, külön pénzbeszedés a munkáltatóktól, valamint a biztosítottak létszámának növelése révén elért nagyobb járulékbevételek, illetve a szolgáltatások valamelyes csökkentése. Mivel azonban a magasabb járulékok behajtása a pénzügyi stabilizáció és szűkösség első hónapjaiban lehetetlen volt, ezért az intézetek hosszú lejáratú kölcsönökhöz folyamodtak.[37]

A betegellátás igen alacsony szintre süllyedt az 1945 első hónapjaiban fellépő pénzügyi destabilizáció miatt. Szinte az összes anyagi feltétel hiányzott a betegek kórházi és háziorvosi ellátásához. Az OTI készpénzsegélyt kért a Népjóléti Minisztériumtól, amelynek javaslatára a Minisztertanács 20 millió pengő folyósítását határozta el. Ennek ellenére 1945. március 16-án a további pénzhiány miatt ideiglenesen beszüntették a táppénzek kifizetését. Még néhány héttel később is csupán segélyeket tudtak folyósítani a társadalombiztosítók.[38]

[36] Laczkó István: I. m. 156.

[37] Az OTI jelentése az MKP Állampolitikai Osztályának a magyar társadalombiztosítás helyzetéről. (1945) MNL OL M-KS 274. f. 12. cs. 134. ő. e.

[38] A társadalombiztosítás reformja (1945). MNL OL M-KS 274. f. 12. cs. 134. ő. e.

1945 áprilisától viszont újra megindult a járulékbefizetés az OTI-nál és a MABI-nál, ami az elkövetkezendő hónapokban igen gyorsan emelkedett, és képes volt mérsékelni a hiányt. Az államkölcsön-részleteket is ekkor kezdték el folyósítani. További kiegészítést jelentett, hogy az ENSZ Segélyezési és Helyreállítási Igazgatósága (UNRRA) és az Amerikai Egyesített Elosztási Bizottság (AJDC/Joint) 10 millió pengőt utalt át az OTI-nak.[39] 1945. április 1-jétől a MABI-nál megszüntették a járulékok felső bérhatárait. Az infláció nyomán folyamatosan emelkedő bérek miatt ugyanis a felső bérhatár (800 pengő) elégtelennek bizonyult, s a béremelések miatt számos korábban kötelezett kiesett a kötelező biztosítás rendszeréből. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az év elején alacsonyan alakult a biztosítottak létszáma. A bérosztályok felszámolása tehát szükségesnek bizonyult, mivel így a magasabb fizetések is automatikusan járulékkötelessé váltak. Ezt azzal egészítették ki, hogy 1945. május 1-jétől a járulékterheket már 100%-ban a munkáltató fizette (2300/1945. ME sz. rendelet).[40]

A stabilizációs lépések lehetővé tették, hogy 1945 júliusától az intézeti pénzügyi helyzet valamelyest egyensúlyba kerüljön. A betegségi ágon megindulhatott a járadékfolyósítás, s az intézeti tisztviselők illetményeit is fedezni tudták. Az OTI 1945 szeptemberében tért át teljes mértékben a MABI-nál kidolgozott rendszerre, így csupán szeptembertől kezdődtek meg a kifizetések.[41]

A hosszabb távú és államkölcsönökkel kiegészülő átfogó pénzügyi valorizáció azonban összetettebb problémát jelentett, a járadékok összegeit a gazdasági stabilizáció következtében emelkedő bérek reálértékéhez kötötték.[42] Ezen intézkedések alapján

[39] Járulékokból 1945 áprilisában összesen 629 255 pengő folyt be, 1945 júniusában viszont már 4 450 819 pengő, melyet a már említett 20 millió pengős államkölcsön egészített ki. A társadalombiztosítás reformja (1945). MNL OL M-KS 274. f. 12. cs. 134. ő. e.

[40] A társadalombiztosítás reformja (1945). MNL OL M-KS 274. f. 12. cs. 134. ő. e.

[41] A két legnagyobb intézetnél sikerült elérni a lehető legmagasabb járulékkulcsokat (OTI: 14%, MABI: 13%), s az erélyes inkasszó következtében 1945 végére a korábbról fennmaradt járulékkövetelések is eltűntek. A társadalombiztosítás reformja (1945). MNL OL M-KS 274. f. 12. cs. 134. ő. e.

[42] A stabilizációs és valorizációs lépésekhez részletesen lásd Cora Zoltán: A magyarországi szociálpolitika és társadalombiztosítási rendszer vagyonvesztése és anyagi stabilizációja 1945 és 1947 között. *Korall,* 2020/80. 161–164.

a betegségi és balesetbiztosítást 1945 második felében képesek voltak újraindítani. A járadékokat folyamatosan az infláció szintjéhez igazították, de azok az 1938-as reálértékekhez viszonyítva alacsonyabbak maradtak a tervgazdálkodás időszakáig.[43] Ugyanakkor 1946 júliusáig a táppénzek, az útiköltségek és az egészségügyi segédeszközök tekintetében csak minimális szolgáltatások juttatására voltak képesek a biztosítóintézetek. 1946 júliusától augusztusáig pedig (a stabilizáció végső szakaszában, a teljes átállás előtt) ezek a szolgáltatások szüneteltek. A táppénz és a különböző szociálpolitikai segélyek reálértékben csak 1946 decemberében közelítették meg újra a korábbi színvonalat.[44] Az intézkedések hatására 1947. január 1-jétől a baleseti táppénz értéke átlagosan havi 100–160 forint között alakult.[45]

A pénzromlással tehát valamelyest sikerült lépést tartani a betegségi és baleseti ágban, azonban a nyugdíjak esetében ez nem volt lehetséges. A Sztójay-kormány 1944-ben 60 évre csökkentette a nyugdíjkorhatárt, viszont a meglévő nyugdíjalapból jelentős összegeket használt fel, elsősorban háborús célokra. Ez rendkívül megterhelte a várományfedezeti rendszert, amit az is súlyosbított, hogy az 1945-ben drasztikusan visszaeső taglétszám miatt sokkal kevesebb járulék folyt be. A nyugdíjak sem az inflációval, sem pedig a bérek emelkedésével nem tudtak lépést tartani, annak ellenére, hogy a nyugdíjkorhatárt visszaállították 65 évre. Ugyanakkor a nyugdíjbiztosításra jogosultak száma nem csökkent, mivel az időközben a 60 éves korhatár alapján nyugdíjjogosultságot nyert személyeket visszamenőlegesen nem fosztották meg nyugdíjuktól.

A nyugdíjak folyósítása körüli nehézségek okozták a fő problémát. A betegségi és balesetbiztosítás stabilizációjánál ismertetett intézkedések hatására 1945 második felében a nyugdíjbiztosítást is képesek voltak újraindítani. A háború utolsó hónapjai-

[43] Az OTI jelentése az MKP Állampolitikai Osztályának a magyar társadalombiztosítás helyzetéről (1945). MNL OL M-KS 274. f. 12. cs. 134. ő. e.

[44] Rostás Oszkár: Társadalombiztosítási kérdések. *Magyar Orvosi Szemle,* 1947/5. 4–5.

[45] Uo. 5.

ban gyakorlatilag szüneteltek vagy igen sporadikusak voltak a nyugdíjkifizetések. A nyugdíjakat szintén csak 1945 júliusától fogva tudták minimális szinten fedezni az éppen befolyó új nyugdíjjárulékokból. Az inflációt azonban aligha tudta követni a járadékok szintje. 1945 augusztusában a minimális nyugdíj összegét 600 pengőben szabták meg, 1945 decemberében viszont már 6000 pengőben. A várományfedezeti nyugdíjrendszer csőd közeli állapotba került.

A betegségi biztosítással szemben, ahol az éppen befolyt járulékokból képesek voltak táppénz kifizetésére, a nyugdíjak esetében ilyen intézkedésekkel nem lehetett teljes mértékben ellensúlyozni a hiányt. 1945 és 1947 között a nyugdíjasok a forint bevezetése körüli átváltási nehézségeknek köszönhetően csupán egységes (minimális) összeget kaptak. A járulékok kifizetése csak 1947-től vált folyamatossá, miután 1947. január 1-jétől a felosztókirovó rendszerre tértek át. Ugyanakkor 1946. augusztus 1-jét követően a forintalapú keresetekhez viszonyítva számolták újra a nyugdíjakat, nem pedig azok reálértékében. Ez számos esetben azt eredményezte, hogy az 1945 előtti nyugdíjak színvonalát a töredékére devalválták. 1947. január 1-jétől havonta átlag 30–60 forint között mozogtak az öregségi nyugdíjak, míg a baleseti táppénz értéke átlagosan 100–160 forint között alakult. A juttatások terén nivelláló folyamat indult meg, így lehetőség nyílt a különböző foglalkozási kategóriák nyugdíjainak újraszabályozására.

Mindazonáltal ezeknek az intézkedéseknek a végrehajtásához új pénzügyi stabilitási programra volt szükség. Eleinte nem esett szó a várományfedezeti alap felszámolásáról, csupán új finanszírozási lehetőségek számbavételéről. Az új pénzügyi stratégiát viszont már össze kívánták kötni a társadalombiztosítás háború alatt kidolgozott reformjával, az egységesítéssel. Az 1945 decemberében elkészült OTI-összefoglaló ebben az aspektusában tehát a háborús szociálpolitikát folytatta, hiszen a háború folyamán született koncepciók szerves része volt az egységesítés és egyesítés megvalósítása.[46] Mindemellett a nyugdíjhelyzet megoldását

[46] Cora Zoltán: Közegészségügy és szociálpolitika Magyarországon a második világháború idején, 1939–1945. In: Gyarmati György–Pihurik Judit (szerk.):

az is ösztönözte, hogy a biztosítók 1945 végére 6 millió pengős restanciát halmoztak fel a nyugdíjjáradékosokkal szemben. Ennek tükrében az OTI és a MABI vezetősége úgy számolta ki az 1946-os költségvetést, hogy a bevételek stabilizációs színvonalon számítva 50 millió pengő körül, a kiadások pedig 15 millió pengő körül alakuljanak majd, hiszen ekkor még nem vetették el a tőkefelhalmozás lehetőségét. Ennek megfelelően 1946 végére pénzügyileg képesek lettek volna hónapról hónapra folyósítani a járadékokat.[47] A tartalékok felértékelése azonban sokkal problémásabbnak bizonyult, minthogy azokat főképp ingatlanokba fektették, amelyek a háború során nagyrészt elpusztultak, tehát csak renoválással vagy újjáépítéssel lehetett újra visszaállítani értéküket.[48]

A várományfedezeti rendszer fenntarthatatlanná vált a jelentékeny tőkepusztulás miatt, amelyet hosszú távon csupán nagymértékű tőkepótlással lehetett volna újraindítani.[49] A korszak számos szociálpolitikusa az európai társadalmak jövőben várható elöregedésével számolt, így egy gyorsabb és hatékonyabb járulék-járadék rendszert kívántak bevezetni. Mindazonáltal nélkülözhetetlennek tartották a már felhalmozott tőkevagyonok előrelátó felhasználását is. A magyar társadalombiztosítás történetében azonban a felosztó-kirovó rendszer gondolata s a várományfedezeti szisztémával való kombinációja (*proinvesztíciós* koncepció) nem volt új, mivel már több szakpolitikus értekezett erről korábban.[50] A kontinuitásra és előkalkulációkra építő

Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátországban 1939–1945. ÁBTL, Budapest, 2015. 106–120.

[47] Az OTI jelentése az MKP Állampolitikai Osztályának a magyar társadalombiztosítás helyzetéről (1945) MNL OL M-KS 274. f. 12. cs. 134. ő. e.; A társadalombiztosítás reformja (1945). MNL OL M-KS 274. f. 12. cs. 134. ő. e.

[48] A valorizációhoz lásd Cora Zoltán: A magyarországi szociálpolitika és társadalombiztosítási rendszer. I. m. 166–167.

[49] A társadalombiztosítás reformja (1945). MNL OL M-KS 274. f. 12. cs. 134. ő. e.

[50] *A magyar társadalombiztosítás ötven éve: 1892–1942*. I. m. 46.; Bikkal Dénes: A MABI „országosítása". *Jó egészséget! MABI Tudósító,* 1943/4. 95.; Hindy Zoltán: A társadalombiztosítás egyszerűsítése. *Jó egészséget! MABI Tudósító,* 1943/8. 189–190.; Vigh Győző: Egy felmerült gondolat az öregségi biztosítás fedezeti rendszerének megváltoztatására. *Munkaügyi Szemle,* 1939/6.

proinvesztíciós elgondolás éppen a nyugdíjak jövőbeli nagy fedezeti igénye miatt nem tartotta helyesnek a várományfedezeti rendszer teljes lebontását és valamilyen, még kipróbálatlan finanszírozási mód kizárólagos bevezetését. A járulékok és járadékok kiegyenlítésére törekvő felosztó-kirovó rendszer kizárólagossága mellett csupán a szociáldemokraták és a kommunisták érveltek. Mindazonáltal az új biztosítások kiterjesztésénél, elsősorban a finanszírozhatóság miatt, a felosztó-kirovó rendszer alkalmasabbnak tűnik.

Magyarországon 1928 után minden új biztosítási rendszert várományfedezeti alapon rendeztek be, így a tőkék második világháborús pusztulása súlyosan érintette a magyar társadalombiztosítást.[51] Kétségtelen, hogy az eredeti módszer nem számolt a népesedési, konjunkturális és gazdasági változásokkal. A várományfedezeti rendszer további hátránya, hogy eredetileg a kamatozó kötvényeknek alacsony kamatlábat állapítottak meg, így az állam egy idő után fő részvényesként magát az alaptőkét is elkezdte felhasználni.[52] A tartaléktőkés társadalombiztosítással kapcsolatban megfogalmazott 1945 utáni kritika másik érve szerint 1928 után ötévenként kellett volna biztosítástechnikai felülvizsgálatot tartani. Mivel ezt egyszer sem végeztek el, így a járulékbevételek és járadékkiadások közötti különbségek folyamatosan nőttek.[53] A végső kritikai érv pedig az volt, hogy a világháború az európai kontinentális társadalombiztosítás tartalék-

282–285.; Keleti József: A társadalombiztosítás fejlődéstörténete, a biztosítás mibenléte, működési köre, ember- és nemzetvédelmi jelentősége. In: Bakács György–Csík László (szerk.): *Az Országos Orvosi Kamara Hivatalos Orvosi Címés Közegészségügyi Adattára az 1942. évre*. Grafika Kiadó, Nagyvárad, 1942. 451–463; Mihelics Vid: *A szociális állam*. Szent István Társulat, Budapest, 1931. 180–182.

[51] Réti Károly: A várományfedezeti rendszer bukása. *Társadalombiztosítási Szemle,* 1947/1. 11–12.

[52] A nyugdíjtőkék felhasználásának gyakorlata korábbra nyúlik vissza: a nagy világválság idején is felhasználták e tőkék egy részét a betegbiztosítás hiányának finanszírozására, illetve a második világháború idején az OTI nyugdíjalapjával államkötvényeket vásároltattak. Kaposi Zoltán: I. m. 301–304.; Ormos Mária: I. m. 192–198.

[53] Réti Károly: A várományfedezeti rendszer bukása. I. m. 12.

vagyonát majdnem teljesen megsemmisítette, így visszaállítása túl nagy összegeket igényelt volna.

A várományfedezeti alap csődje miatt e kritikusok a felosztó-kirovó rendszert tartották követendőnek. 1946 augusztusától 1946 végéig azonban csupán egységes minimális összeget voltak képesek folyósítani a biztosítók. Ezért a finanszírozási alternatívák csak 1947 elejétől válhattak reális mérlegelés tárgyává.[54] A már jelzett két paradigma összevetését két markáns vitapartner, a kommunista Bod Péter és a szociáldemokrata Illés György koncepcióján keresztül közelítjük meg.

Bod Péter abból indult ki, hogy a várományfedezeti rendszert a háború után nem lehet megmenteni. A nagyrészt elpusztult alap megtartására két lehetőség adódhatott volna. Egyrészt a szükséges tőketartalék-hiány pótlása, másrészt a megszerzett várományoknak és jogosultságoknak a technikailag szükséges tartalék és a meglévő vagyonroncsok arányos kényszercsökkentése, azaz a szolgáltatások színvonalának leszállítása. A létminimumot meg sem közelítő nyugdíjak esetében ezt a megoldást azonban nem választhatták. Következésképp Bod elvetette a várományfedezeti rendszert.[55]

Bod a problémát a biztosítások bővítésével együtt akarta megoldani. A felosztó-kirovó rendszer a várományfedezetinél olcsóbb és gyorsabb kiterjesztési lehetőséget biztosít, mivel utóbbi sok befektetést igényel, s a technikai egyensúly miatt azonnal gondoskodni kell a megterhelések új tőkeértékének fedezetéről. Bod szerint erre szolgáltatott példát a Sztójay-kormány nyugdíjbővítése, ahol már 1944-ben elmaradt az újonnan jelentkező tartalék tőkealap feltöltése. A létminimum alatti minimális összegek feletti juttatásokra pedig továbbra sem állt rendelkezésre fedezet.

A finanszírozás kérdése tehát összekapcsolódott a bővítéssel és a valorizációval. Milyen értékű és színvonalú pénzbeli szolgáltatást jelentett az 1947. január 1-jétől folyósított OTI- és MABI-nyugdíjjáradék? 1938-ban a fizetések 50 és 500 pengő között mozogtak (az átlagfizetés 150 pengő körül alakult), az 1947

[54] Bod Péter: Hol tartunk a biztosítás újjáépítésében? *Társadalombiztosítási Szemle,* 1947/2. 18.

[55] Uo. 18.

januárjában megállapított kollektív bérek pedig 100–700 forint között, tehát 1,4–2-szeresére nőttek.[56] A pengő-forint átváltási index a nyugdíjaknál 1947 januárjától átlag másfélszeresre tehető, a nyugdíjak színvonala azonban messze elmaradt a fizetésekétől. A háború előtti járadékszintekkel számolva a nyugdíjbiztosítottak 1946 augusztusa után 42 pengős öregségi, 32 pengős rokkantsági és 18 pengős özvegyi nyugdíjat kaptak. Az új rendszerben ez 57, 50, illetve 28 forintnak felelt meg.[57] Bod is elismerte, hogy a felosztó-kirovó rendszer alkalmazása mellett a nyugdíjak színvonala már 1947-ben messze elmaradt a fizetésekétől. E problémát szerinte a későbbi gazdasági terv és növekedés oldotta volna meg.

Ezzel szemben a háborús és rekonstrukciós szociálpolitika tapasztalataiból kiindulva Illés György a várományfedezeti rendszer újratőkésítését pártolta.[58] Azt hangsúlyozta, hogy a befektetett tőkék a várományfedezeti rendszerben aknázhatók ki leginkább a pénzpiacon. Ezért a várományfedezeti rendszert az új biztosítások későbbi szanálhatósága miatt kell feltőkésíteni.[59] Ezzel kapcsolatban Bod arra utalt, hogy Illés várományfedezeti érvelése „ideologizált" és „osztályelfogultságról árulkodik". Véleménye szerint a tőkés gazdálkodás gyakori fluktuációi miatt vagy állami kölcsönnel, vagy járuléknöveléssel, vagy pedig a jogosultságok megvonásával, valamint csökkentésével lehet csak korrigálni a várományfedezeti rendszert.[60]

Illés a kötelező biztosítási ágban a két rendszer együttes alkalmazásával vélte megoldhatónak ezt a problémát. Következésképp

[56] Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 309–310.; Valuch Tibor: I. m. 284–286.

[57] Bod Péter: I. m. 19–20.

[58] Illés György: Hozzászólás a várományfedezeti elv bukásának kérdéséhez. *Társadalombiztosítási Szemle,* 1947/3. 20–23.; Bod Péter: Várományfedezeti vagy felosztó-kirovó rendszer. Válasz dr. Illés György „Hozzászólás"-ára. *Társadalombiztosítási Szemle,* 1947/4. 17–19.; Illés György: A Szovjet-Únió is „bukott" rendszernek tartja a várományfedezeti rendszert? *Társadalombiztosítási Szemle,* 1947/5. 16–18.

[59] Illés György: Hozzászólás a várományfedezeti elv bukásának kérdéséhez. I. m. 20–21.

[60] Bod Péter: Várományfedezeti vagy felosztó-kirovó rendszer. I. m. 17–18.; Bod Péter: Hol tartunk a biztosítás újjáépítésében? I. m. 19.

Illés sokkal inkább illeszkedett a háborús szociálpolitika felosztó-kirovó rendszerrel kapcsolatos diskurzusához. Álláspontja szerint a felosztó-kirovó rendszer rövid távon logikus megoldást jelent, viszont a nyugdíjasok növekvő száma miatt hosszabb távon elkerülhetetlen egy tőkegyűjtő szisztéma fenntartása.[61] E felvetésre Bod azt a választ adta, hogy ebben az esetben egy 15–25 éves periódusra nézve egyre nagyobb járulékokat kellene majd kiróni a gazdaságilag aktívakra. Ezt azonban szükségtelennek tartotta, mivel a hároméves gazdasági terv során várható növekedés miatt lényegesen nagyobb társadalombiztosítási ráfordításokkal lehet majd számolni. Illés azonban éppen ebben az aspektusában kritizálta Bod elképzelését.[62]

Illés György tulajdonképpen Bod rendszerelméletét elemezte, amelyet a kommunista szociálpolitikusok által mintaképnek tekintett szovjet társadalombiztosítási szisztéma vizsgálatának segítségével végzett el. A Goszirak, a szovjet állami biztosító ugyanúgy kapitalista szerveződési elv alapján szervezte biztosításait, mint a nyugati országok biztosítói. A Szovjetunió kiterjedt társadalombiztosítási nyugdíjalapot hozott létre, amely 1932-ben már 4,1 milliárd rubeles önálló tartaléktőkét gyűjtött.[63] A különálló társadalombiztosítási alap azért is jelentős, mivel a szovjet állampolgárok egészségügyi ellátása állami feladat volt, így az nem terhelte a társadalombiztosítást. Ennek ellenére 1928 és 1932 között nagy tőkéket halmoztak fel.[64]

A gazdasági válságokat illető kritikája szerint a nagy gazdasági világválság éveit, az 1930 és 1933 közötti időszakot a magyar biztosítási alap jelentősebb tőkevesztés nélkül vészelte át. A háborús pusztítások esetén pedig nem igazán lényeges, hogy a társadalombiztosítási vagyon külön alapban vagy a nemzetgazdaságban van-e felhalmozva. Az olyan különböző okokból kialakult értékvesztés, mint például a materiális pusztulás, az

[61] Bod Péter: Várományfedezeti vagy felosztó-kirovó rendszer. I. m. 18.; Illés György: Hozzászólás a várományfedezeti elv bukásának kérdéséhez. I. m. 22.

[62] Illés György: A Szovjet-Únió is „bukott" rendszernek tartja a várományfedezeti rendszert? I. m. 16.

[63] Uo. 17.

[64] Uo. 17–18.

infláció vagy a vagyon elszállítása ugyanis mindenhol bekövetkezik. Ugyanakkor, ha a tartaléktőkék a tervgazdaság részévé válnak, akkor nincs garancia arra, hogy hosszú távon ezeket az összegeket tisztán szociálpolitikai célokra fordítják majd.[65]

Utóbbi folyamat azonban Illés szerint már korábban megkezdődött. Alapvető problémának tartotta ugyanis, hogy a stabilizáció során a nyugdíjrendszer és a költségfedezeti rendszer szétválasztásával a szolgáltatások nívóját függetlenítették a nyugdíjrendszer tartalékalapjának feltöltési arányától. Ezért Illés mindezekkel ellentétes célt fogalmazott meg. Meglátása szerint először is az állami és közületi kölcsönöket kell valorizálni, hogy ezáltal a biztosítók működését is valorizálni lehessen. Másodsorban a tartalékalap még meglévő ingatlanait adókedvezménnyel kell jövedelmezőbbé tenni. Harmadszor pedig a tartalékalap megmaradt részeit fel kell tőkésíteni, mivel ezek elengedhetetlenek az intézetek jövőbeli önálló beruházásaihoz.[66]

A kapitalizmus ciklikus válságai azonban valóban olyan fluktuációkat okozhatnak, amelyek részben vagy egészben tönkretehetik a társadalombiztosítás tőkebefektetéseit. A háború előtti szociálpolitikai diskurzusban már Hindy Zoltán és Bakács György is felhívta rá a figyelmet, hogy a háború utáni bővítések és egyszerűsítések miatt a nyugdíjrendszer esetében a felosztó-kirovó és a várományfedezeti rendszer valamilyen kombinációját kell majd megvalósítani. Ez ahhoz szükséges, hogy az új nyugdíjbiztosításokat hatékonyan lehessen finanszírozni, illetve a régi biztosítások színvonalát fenn lehessen tartani. A proinvesztíciós csoport 1945 utáni érvelésében ugyanez a koncepció jelent meg. A háború utáni kiterjesztéseket csak valamilyen közvetlen járulék-járadék rendszerrel lehetett megindítani. A folyamatosan növekvő nyugdíjjogosultságok fedezetére viszont az éves költségvetési keret elégtelennek bizonyult. Így tehát 1947 második felétől vagy a szolgáltatások csökkentésével, vagy a járulékok további emelésével, vagy a tartalékok újratőkésítésével, vagy pedig ezek

[65] Uo. 18.

[66] Illés György: Hozzászólás a várományfedezeti elv bukásának kérdéséhez. I. m. 22–23.

valamilyen kombinációjával oldhatták csak meg a nyugdíjak finanszírozását.

A proinvesztíciós csoport elvi álláspontja szerint a várományfedezeti rendszer kipróbált és hasznos finanszírozási rendszernek bizonyult, ezért fejleszteni kell. A lehető legtöbb tőkebefektetést rekonstruálni kell a háború előtti várományfedezeti alapokból. A magyarországi társadalombiztosítást illetően elismerték és támogatták az egységesítést, azaz univerzális jogú, egységes és egyszerűsített felépítésű biztosítás létrehozását. A társadalombiztosítási intézmények integrációja mellett kiépíteni kívánták a körzeti orvosi és a központi nyugdíj-várománynyilvántartó rendszert. A törzsjáradékot a létminimumra emelték volna, s bevezették volna a munkanélküli biztosítást.[67]

Magyarország újjáépítésével párhuzamosan a proinvesztíciós csoport potenciálisan egy új, modern jóléti állam kiépítésének lehetőségét vetette fel, mivel a felosztó-kirovó rendszert a várományfedezetivel kívánták kombinálni.[68] A stabilizáció és a valorizáció folyamataihoz kapcsolódóan tehát demokratikus politikai szándékok is megfogalmazódtak, utat nyitva a nyugdíjrendszer, az intézményhálózat, a szolgáltatások, a jogok és a centralizáció-decentralizáció problémáinak új megközelítéseihez is.

Családi pótlék és hadigondozás a rekonstrukció éveiben

Az egységes családi pótlékot az 1938. évi XXXVI. törvény vezette be az ipari és bányászati munkavállalóknál gyermekenként 14 éves korig havi 5 pengő összegben.[69] A biztosítások ügyvi-

[67] A társadalombiztosítás reformja (1945). MNL OL M-KS 274. f. 12. cs. 134. ő. e.

[68] Uo.

[69] Európában negyedikként, Magyarországot csak Belgium (1930), Franciaország (1932), és Németország előzte meg (1936). Családi pótlékot olyan vállalatoknál folyósítottak, ahol minimum 20 munkás dolgozott, s a foglalkoztatás átlagosan 150 napnál tovább tartott. A családi pótlékok rendszere 1912 és 1946 között mindvégig a munkavégzéshez kapcsolódott, s a társadalombiztosítási rendszertől elkülönülten működött. Bikkal Dénes: *Magyar szociálpolitika.*

telére pedig a kormány 1939-ben létrehozta az Országos Ipari és Bányászati Családpénztárt.[70] Az 1938-ban bevezetett családi pótlék tulajdonképpen szinte kizárólag a nagyipari munkásságnak járt,[71] s ezt megelőzően csupán a vasúti alkalmazottak és köztisztviselők rendelkeztek gyermeknevelési pótlékkal (1912. évi XXXV. tc.). Az 1912. évi XXXV. tc. családi pótléka három gyermekig, legfeljebb 600 korona összegben járt. S bár Gömbös Gyula kormánya már 1935-ben elhatározta a pótlék bevezetését, a törvény elfogadására nem került sor a kormány bukása miatt. A törvényjavaslat a francia családi pótlék mintájára készült, s 1936-tól már néhány magyar vállalatnál is folyósítottak önkéntes családi pótlékokat.[72]

1938-as bevezetését élénk vita előzte meg. Az 1938. decemberi parlamenti vitában Propper Sándor és Peyer Károly szociáldemokrata képviselők kifogásolták, hogy a családi pótlék – szemben a francia megoldással – nem terjedt ki a kereskedelmi alkalmazottakra, magántisztviselőkre és mezőgazdasági munkásokra. Továbbá amellett érveltek, hogy a pótlékot a gyermekek tanulmányainak befejezéséig kellene folyósítani, míg Rupert Rezső

I. m. 24–26.; Prónai Borbála: A kötelező társadalombiztosítás szolgáltatásai a két világháború közötti Magyarországon. In: Szilágyi Csaba (szerk.): *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945)*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2008. 66–67.

[70] Kovrig Béla: *A munka védelme a dunai államokban*. Universitas Francisco-Josephina, Kolozsvár, 1944. 88–90., 92.

[71] Az Imrédy-kormány által elfogadott 1938. évi XXXVI. tc. a 20 főnél több dolgozót foglalkoztató vállalatoknál és munkahelyeken gyermeknevelési pótlékot vezetett be, melynek járulékait és szolgáltatásait az Országos Ipari és Bányászati Családpénztár kezelte. A családpénztárak tehát már az országos szerv elnevezéséből adódóan is elsősorban az iparban foglalkoztatottak számára folyósíthattak családtámogatási hozzájárulást, amelynek korabeli elnevezései is változtak: „családvédelmi biztosítás", „családbiztosítás", vagy éppen „családvédelmi járulék".

[72] Franciaországban 1932-ben került sor a családi pótlék bevezetésére az ipari és kereskedelmi munkavállalóknál, amelyet az évtized második felében a mezőgazdasági dolgozókra is kiterjesztettek. Magyarországon az első gyári pénztár pedig 1935-ben a Francia–Magyar Pamutipari Rt.-nél alakult Romanet francia mérnök „családi munkabér" tervezete alapján. Egresi Katalin: I. m. 301.; Ferge Zsuzsa: I. m. 95.

liberális képviselő azt indítványozta, hogy minden gyermek után 18 éves koráig járjon.[73]

A családi pótlék 1938-as bővítését arra alapozták, hogy az állandó munkaviszonyon alapuló juttatások költségeit a munkaadóra terhelték, ami alól csak a Családpénztár költségei jelentettek kivételt. Családi pótlék így gyakorlatilag a legalább 20 főt foglalkoztató állami vállalatokra terjedt ki, míg a magánvállalatoknál külön családbiztosító pénztárak látták el az „anyagi bérvédelmet". A családi pótlékot 1939-től havonként átlag 125 000 család kapta 231 433 gyermek után.[74] A családi pótlék juttatásai gyermekszámmal arányosan növekedtek: az első gyermek után 5 pengő, két gyermek esetén már 10 pengő járt havonta. Ezzel párhuzamosan az 1930-as évek elején valamelyest csökkentett társadalombiztosítási szolgáltatások ellensúlyozásaként az 1938. évi XXXVI. tc. megemelte a közalkalmazottak és a nyugdíjasok társadalombiztosítási járadékait. Az 1938. évi XXXIX. tc. pedig az Országos Tisztviselői Betegsegélyezési Alap (OTBA) igényjogosultjainak körét bővítette.

A munkabérminimum szabályozását és a családi pótlék kiterjedtségét tekintve Magyarország lemaradásban volt Nyugat-Európához viszonyítva. Bár a családi pótlékot Magyarország negyedikként vezette be a kontinensen, a munkabérminimum szavatolása hazánkban – a törvényes szabályozás ellenére – igen sok helyen helyhatósági jogkörben maradt, valamint a legtöbb agrár-munkavállalóra nem terjedt ki. Ugyanakkor a kelet-közép-európai térségben ekkor államilag szabályozott családi pótlék csak Magyarországon létezett,[75] a szomszédos országokban csak a háború kitörése után, 1941-től került sor elsőként folyósítá-

[73] *Képviselőházi Napló.* 1938. decemberi ülések. XIX. kötet, Athenaeum Kiadó, Budapest, 1939. 450–454.

[74] A pótlékok átlag 5%-kal emelték a munkások bérjövedelmét, ugyanakkor a juttatások többsége nem sokgyermekes családokat érintett (12%). Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 367.

[75] A második világháború előtt Csehszlovákiában, Lengyelországban és Jugoszláviában nem létezett állami családi pótlék, csupán kontraktuális megállapodások egyes vállalatok esetében. Romániában 13 erdélyi ipari és bányavállalatnál kollektív szerződésekben határozták meg a dolgozók családi pótlékát, ez azonban mindössze 4140 munkást érintett. Kovrig Béla: I. m. 90–93.

sára.[76] Magyarországon 1941-ben már 331 953 gyermek után fizették a pótlékot, s a következő évben a pótlékok összegét emelték: az alapösszeg 7 pengő lett, és progresszíven növekedett.[77] A köztisztviselők családi pótléka jóval magasabb volt, mint a többi munkavállalóé: a korábbi havi 12 pengő helyett esetükben 1941-től gyermekenként havi 48 pengő járt, szintén progresszív alapon.[78] Ennek ellenére az 1938-tól megindult magyar családi pótlék még több gyermek esetén is legfeljebb nyomorenyhítő hatással járhatott, mivel egy fő megélhetési minimuma havi 120 pengő körül alakult.

A családi pótlék folyósítása 1944-ben és 1945 első felében szünetelt, mivel más biztosítási ágak mellett a családi pótlékok kifizetésére sem állt rendelkezésre elegendő forrás, a munkáltatók pedig képtelenek voltak a finanszírozására. A pénzügyi stabilizáció csupán 1945 szeptemberére érte el azt a szintet, hogy megindíthassák a családi pótlékok folyósítását, és foglalkoz-

[76] Slovenskóban 1941. szeptember 24-én vezették be a családi pótlékot 14 éves korig, a betegségi biztosítás jogosultjai számára. 1942-ben 260 000 gyermek után fizettek pótlékot. Cseh-Morvaországban 1941. november 21-től folyósították rászorultsági elven működő közsegély formájában. Horvátországban a szlovák rendszerhez hasonlóan biztosítási alapon vezették be 1942. április 25-től. Bulgáriában 1942-től létezik gyermeknevelési pótlék. Azonban még a kelet-közép-európai országokkal valamelyest párhuzamba vonható Spanyolországban és Portugáliában is csak 1938 végén kezdték meg a családi pótlékok folyósítását. Tóth Béla: Családi segély. *Nép- és Családvédelem,* 1943/10. 380–381.; Tóth Béla: Szociális biztosítási tervek. *Nép- és Családvédelem,* 1943/12. 457.

[77] A 7310/1942. ME sz. rendelet értelmében egy gyermek után 7 pengő, két gyermek után 16 pengő, három gyermek esetén 27 pengő, négy gyermek után pedig 40 pengő járt havonta. További bővülést jelentett, hogy a családi pótlék minden igazoltan eltartott gyermek után járt (törvényes, örökbefogadott és törvénytelen). A jogosultság feltételei nem változtak: a munkavállalónak minden hónapban legalább 15 munkanapot igazolnia kellett. Ha a munkaviszony önhibáján kívül szűnt meg, akkor további három hónapig járt a pótlék. Bikkal Dénes: *Magyar szociálpolitika.* I. m. 26.

[78] 8500/1941. és 6500/1942. ME sz. rendeletek alapján a köztisztviselő felesége után havi 48 pengő, első és második gyermeke után további havi 48-48 pengő pótlékot kapott. Harmadik gyermeke után már 58 pengő, negyedik esetén 68 pengő, további születések után pedig már 78 pengő járt. További előnyt jelentett a nem köztisztviselői munkavállalókkal szemben, hogy a gyermekszülést követő hónapban a járadékosok a havi összeg ötszörösét kapták. Bikkal Dénes: *Magyar szociálpolitika.* I. m. 27–28.

hassanak a családi támogatások kiterjesztésével.[79] Így tehát az 1945 második felében újrainduló betegségi és baleseti biztosítás mellett a családi pótlékok juttatásai is újraindultak, s a társadalombiztosítási szolgáltatások részeivé váltak. A magyarországi családi pótlék kiterjesztése 1945-ben jogi értelemben valóban előrelépést jelentett, ugyanakkor a vagyoni és pénzügyi dezintegráció miatt a magyar társadalom nagy része, még az OTI-nál biztosítottak többsége sem részesült belőle.[80] A családi pótlék kiterjesztése egyoldalúan az állami alkalmazotti státusra, s ezen belül is elsősorban a budapesti munkásrétegekre terjedt ki, tehát egyben a politikai legitimizáció céljait szolgálta.[81]

Ugyanakkor az infláció miatt már a háború alatt valorizálni kellett a családi pótlékok szintjét is, így 1943 decemberében Bornemissza Géza iparügyi miniszter a gyermeknevelési pótlék emelésére és kiterjesztésére tett javaslatot.[82] Bornemissza javaslata jelentősen kiterjesztette volna a pótlékot, 12 pengős emelt szintjét a kisiparosok és a mezőgazdasági dolgozók esetében is be kívánta vezetni, ám a folyósítás 1944-ben már nem kezdődhetett meg. Ennek ellenére fontos leszögezni, hogy a családi pótlék nagyobb társadalmi csoportokra való kiterjesztési terve már a Horthy-korszak utolsó éveiben megszületett.

Az első kiterjesztést érvénybe léptető rendeletet 1945-ben fogadták el. A 7520/1945. ME sz. rendelettel az 1938-ban megállapított jogosultsági határt leszállították, s a biztosított házastársát is igényjogosulttá tették.[83] Ugyanakkor a bővítés pénzügyi fedezete a társadalombiztosításhoz hasonlóan 1945 első felében nem állt rendelkezésre. Az Országos Családpénztár vagyonát ugyanis az infláció nagyrészt megsemmisítette, így 1945-ben legfeljebb

[79] Molnár Béla: Családi pótlék és társadalombiztosítás. *Társadalombiztosítási Szemle,* 1947/9. 46.

[80] Cora Zoltán: A magyarországi szociálpolitika és társadalombiztosítási rendszer. I. m. 171–172.

[81] Tárkányi Ákos: Európai családpolitikák: A magyar szociálpolitika története. *Demográfia,* 1998/2–3. 240.

[82] *Országos Orvoskamarai Közlöny,* 1943. december 15.

[83] Az eredetileg 20 munkavállalót foglalkoztató munkahelyek limitjét lecsökkentették. A rendelet bevezetését követően már a 10 munkavállalóval, vagy annál többel bíró munkaadókat is kötelezték a járulékfizetésre.

kalóriaváltságot tudott biztosítani.[84] Ez a pénzügyi hiány tartósnak bizonyult, így a családi pótlékok társadalombiztosításba való beolvasztását gyakorlati okokból hamarabb végrehajtották. A 9400/1946. ME sz. rendelettel az Országos Családpénztár önkormányzatát feloszlatták, hatáskörét, vagyonát és tagságát pedig 1946. augusztus 1-jétől az OTI kapta meg.[85] Másrészről az OTI keretében a családi pótlék biztosabb pénzügyi forrásra talált, s így lehetővé vált a kiterjesztése is. A 11 780/1946. ME sz. rendelet azzal a feltétellel adta meg alanyi jogon minden biztosított munkavállalónak a családi pótlékot, hogy a költségek minden esetben a munkaadót terhelik.[86] A jogosultság várakozási ideje rendkívül méltányos volt: akkor nyert jogosultságot a munkavállaló, ha valamely munkáltatónál összesen legalább 15 napig biztosításra kötelezett munkaviszonyban állt.[87]

A kiterjesztés tehát a háború idején megfogalmazott igény beteljesítése volt, ugyanakkor a juttatásokban részesülők és a szolgáltatások színvonala a stabilizáció idején igen alacsony maradt. 1941-ben kevesebb mint 200 000 gyermek után fizettek családi pótlékot. Ez a szint 1946 folyamán alig emelkedett, az év

[84] A kalóriaváltság, más néven kalóriapénz, inflációs időkben a bérezés egyik fajtája, a napi „kalória" fedezetére adott plusz pénzbeli juttatás, ami azonban a gyorsuló infláció miatt értékét szintén többnyire elvesztette. Molnár Béla: I. m. 48.

[85] A teljes beolvasztás azonban csak 1946. október 4-től, a 11 780/1946. ME sz. rendelettel ment végbe. *Az OTI jelentése az 1943–47. évről.* Országos Társadalombiztosító Intézet, Budapest, 1948. 104–105.

[86] Az új korhatár 14 év helyett 16 év lett. Megszűnt az állami és nem állami pótlék közötti különbségtétel, a jogosultság azonossá vált a betegbiztosítással. A 11 780/1946. ME sz. rendelet a családi pótlék jogosultságát minden biztosítottra kiterjesztette. Ugyanakkor a volt családpénztáros munkavállalók családi pótlékai között meglévő különbséget csak 1947-ben nivellálták. Molnár Béla: I. m. 46–47.; Székely Miklós: A közeljövő társadalombiztosítási feladatai. *Társadalombiztosítási Szemle,* 1947/1. 1.

[87] Azzal, hogy életkorban, s nem a munkaviszony megkezdésében szabta meg a jogosultság feltételét, az új családi pótlék nem járult hozzá például az olyan családok megsegítéséhez, ahol 16 éven felüli, de még a családi háztartásból élő gyermekek, például gimnáziumi vagy egyetemi tanulók éltek. A még nem biztosított társadalmi rétegek, mint például a parasztság vagy a kisiparosok, nem részesültek családi pótlékban sem. Ugyanakkor a társadalombiztosítás bármely jövőbeli kiterjesztésénél a családi pótlék jogosultsága is automatikusan bővült. *Az OTI jelentése az 1943–47. évről.* I. m. 106.

végén pedig – a nagyarányú kiterjesztés ellenére – még mindig csupán 271 260 gyermek után járt a gyermekgondozási segély. Nagyobb növekedés a pénzügyi stabilizáció után, 1947 folyamán következett be: az év végén már 423 000 jogosultságot regisztráltak.[88] A tényleges kifizetések lassú emelkedésének problémáját súlyosbította, hogy a juttatások színvonala is alacsony szinten maradt. 1945-ben havi 12 pengőt folyósítottak gyermekenként, s 1946 decemberében is még csupán havi 18 forint járt.[89] Ennek tükrében megállapítható, hogy a magyarországi családi pótlék kiterjesztése 1945-ben jogi értelemben valóban előrelépést jelentett, ugyanakkor a magyar társadalom nagy része, még az OTI-nál biztosítottak többsége sem részesült belőle.

A súlyos valorizációs deficittel rendelkező hadigondozás külön fejezetet képezett a korszak szociálpolitikájában. A front elvonulását követően az 1945. január 20-án megkötött fegyverszüneti megállapodás aláírását követően indult meg újból a hadirokkantakról és családjukról való gondoskodás.[90] A Népjóléti Minisztérium a stabilizációt követően évi 42 millió forintos hitelkeretet állapított meg erre a célra. A KSH adatgyűjtését követően 1946 júniusáig több mint 500 000 hadigondozottat regisztráltak, segélyezésüket azonban Molnár Erik népjóléti miniszter cenzushoz kötötte (legfeljebb 70 kataszteri hold földbirtokból származó

[88] Részletes adatok 1946-ból származnak: 1946 októberében 156 718 gyermek után fizetett ki az OTI családi pótlékot, novemberben 217 861 juttatásról rendelkezünk adattal. Ennek megfelelően a családi pótlékra fordított összegek is lassú növekedést mutattak. 1946 októberében 2 011 656 forintot, decemberben pedig 4 627 746 forintot fordítottak kifizetésekre. *Az OTI jelentése az 1943–47. évről*. I. m. 105–106.

[89] Az egy gyermekre jutó összeg 1947 januárjában még mindig csak havi 19 forint. Az összegek alacsony szintje pedig a családi pótlékot marginálissá tette más biztosítási tételekhez mérten. Ezt a megállapítást csak kevéssé módosítja, hogy az 1946. augusztus 1-jétől december 31-ig végzett üzemellenőrzések során 1 013 255 forint elmaradt járulékot vontak le, s közel 60 000 rosszul bejelentett munkavállaló kötelezettségét korrigálták. Jegyzőkönyv a Gazdasági és Pénzügyi Bizottság 1946. december 27-i üléséről. MNL OL M-KS 274. f. 12. cs. 27. ő. e.; *Az OTI jelentése az 1943–47. évről*. I. m. 106.

[90] Az SZDP Szociálpolitikai Osztályának iratai. A hadigondozottak ügye. MNL OL M-KS 283. f. 29. cs. 108. ő. e.

jövedelem).[91] Ugyanakkor az 151 500/1946. NM sz. rendelet a gondozottak számának nagyságára és a juttatások korábbi infláció miatt bekövetkezett reálérték-vesztése miatt évi 72 millió forintra növelte a segélykeretet, melyet azonban az infláció elértéktelenített.[92] Ez a valorizációs deficit, illetve a fent említett cenzus indította az SZDP és más pártok szociálpolitikusait arra, hogy javaslatokat tegyenek a hadigondozás legalább létminimum szintű mértékének kialakítására.[93] Viszont a szociáldemokrata javaslatok ellenére 1946-ban és 1947-ben a Népjóléti Minisztérium nem valósította meg a hadigondozott járadékok valorizálását.[94]

Társadalombiztosítási ráfordítások és kiadások 1945 és 1948 között

A háború utáni magyar jóléti politika egyik fő célkitűzése továbbra is a jóléti rendszer bővítése maradt. Kéthly Anna igen pontosan írta körül azt a hangulatot, amely 1947-ben jellemezte a magyar szociálpolitikai közgondolkodást, s amely szöges ellentétben állt az 1948-tól kibontakozó gyakorlattal:

> A jogegyenlőségnek gazdasági tartalmat is kell adnunk. A társadalmi és politikai demokrácia gazdasági tartalom nélkül csak a rabszolgaság egyik rejtett formája. Ha a nemzeti jövedelem igazságos elosztása helyett kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra osztjuk az ország népességét, akkor a kizsákmányoltak, a gazdasági kényszerűségtől kergetve, újból járomba hajtják fejüket. […] Rendkívüli fontosságú feladat a dolgozók szociális felemelése is. Hogy milyen hordereje van ennek a kérdésnek, bizonyítja a

[91] 8980/1946. ME sz. rendelet.; Az SZDP Szociálpolitikai Osztályának iratai. A hadigondozottak ügye. MNL OL M-KS 283. f. 29. cs. 108. ő. e.

[92] Cora Zoltán: A magyarországi szociálpolitika és társadalombiztosítási rendszer. I. m. 173–175.

[93] Az SZDP Szociálpolitikai Osztályának iratai. A hadigondozottak ügye. MNL OL M-KS 283. f. 29. cs. 108. ő. e.

[94] A javaslatokhoz részletesen lásd: Cora Zoltán: A magyarországi szociálpolitika és társadalombiztosítási rendszer. I. m. 175.; OTBA ügyek. MNL OL M-KS 276. f. 115. cs. 20. ő. e.; Az SZDP Szociálpolitikai Osztályának iratai. A hadigondozottak ügye. MNL OL M-KS 283. f. 29. cs. 108. ő. e.; Az SZDP Szociálpolitikai Osztályának iratai. A hadigondozott járadékok. MNL OL M-KS 283. f. 29. cs. 3. ő. e.

> pártközi megállapodás, melyben az összes demokratikus pártok képviselői leszögezték magukat a szociális biztosítás kiterjesztése mellett, különös tekintettel a mezőgazdasági munkástömegre. […] A stabil pénz, a javuló termelés most már időt enged arra is, hogy az állam és az állampolgár terheit is rendezzük és a teherbíró rétegekre több adót rakjunk, mint a gyengébbekre. E szabályok kidolgozásán most dolgoznak szakértőink.[95]

Az SZDP szociálpolitikai szerepvállalásának is köszönhetően a stabilizálódó magyar szociálpolitikában az új társadalombiztosítás a meginduló új biztosításokkal több járulékbevételre tett szert. A járadékok összege a stabilizáció befejezése után (1946. augusztus 1.) a már említett baleseti összegeken túl (120–240 forint) a betegségi ágon havi 30 és 60 forint között – a biztosítási jogviszonyban meghatározott időre, de általában legfeljebb egyéves időtartamra –, míg a nyugdíjak esetében 20 és 60 forint között mozgott (A-tól D bércsoportig).[96] Ez messze elmaradt a létminimumtól (250–300 forint). A juttatások növelése érdekében költségmegtakarítási intézkedéseket hoztak. Elsősorban a társadalombiztosítók adminisztrációjában dolgozók számát csökkentették.[97] Ugyanakkor a bevételek növelésére is törekedtek, amire ekkor alapvetően két lehetőség kínálkozott: a járulékfizetők számának növelése és a járulékrendszer átszervezése.

A járulékok kirovásának rendszere valamelyes bizonytalanságot mutatott a háború utáni években. A háború előtti időszakban a biztosítási járulékokat a napibérosztályok szerint határozták meg, így bonyolult járulékkivetési rendszer jött létre. Az újabb biztosításoknál viszont már a bérek alapján százalékos járulékfizetést érvényesítettek, ugyanakkor a kifizetéseknél még mindig a napibérosztályok voltak érvényben, ami 1945-ben szintén hozzájárult a járulékbevételek meglehetősen rendszertelen alakulásához. A járulékfizetésnek azonban nemcsak a számítási, hanem

[95] Kéthly Anna: „Márciusi gondolatok". *Társadalombiztosítási Szemle*, 1947/3. 1–2.

[96] A korábbi napibérosztályok helyett bércsoportokat vezettek be (A-tól D-ig) a biztosításoknál, és ezeknek megfelelően szabták meg a járadékok összegét. Mező Gyula: A biztosítás története és feladatai. *Társadalombiztosítási Szemle,* 1947/2. 16–17.

[97] Uo. 16.

a fizetési módja is megváltozott. Korábban a járulékokat pénztári befizetések, átutalások, posta-takarékpénztári befizetési lapok vagy esetleg pénzbeszedők útján gyűjtötték be a biztosítók. 1947 januárjától azonban a társadalombiztosítási járulékokat az illetményadóval együtt kellett leróni az adóhatóságon keresztül.[98]

Nemcsak a fizetési, hanem a számítási mód is megváltozott. 1945-ig szinte kizárólag a napibérosztályok alapján kirótt járulékok voltak érvényben. 1945. július 1-jén a MABI ténylegesen is áttért a javadalmazás százalékában meghatározott járulékrendszerre. Az OTI pedig 1945. szeptember 3-tól követte a MABI-t.[99] A tényleges javadalmazásra való áttérés az infláció és a mellékes jövedelmek beszámítása miatt is szükségesnek bizonyult, hiszen így a százalékos járulékfizetés rugalmasabban idomulhatott a mindenkori bérszínvonal alakulásához. A százalékos járulékszámítással tehát az állam és a társadalombiztosítók 1947 januárjától magasabb bevételekhez jutottak.[100]

Mindazonáltal a szociálpolitikai segélyek egységesítése az egyszerűsítésben rejlő nivellálás előfeltétele volt, azaz az egyéni jövedelmek segélyalapként való elvetése. Így például a temetkezési segélynél egy egységes, minimális összeget állapítottak meg, amely az egyszerű temetés költségeit fedezte. A segélyezés nem tartozott a társadalombiztosítás legnagyobb tételei közé, ráadásul egy általánosan megállapított szintet könnyebben lehetett később emelni. A javaslat ugyanakkor problematikus volt, mivel az egységesítést csak úgy lehetett végrehajtani, hogy minden segélyformára alkalmazták. Így viszont a szülési segélyt és a táppénzt is egységesíteni kellett, amelyek azonban ekkor már az OTI kiadásainak jelentős részét képezték: 409 millió forintból 159 millió forintot tett ki ez a két kategória.[101] Enélkül azonban a segélyek esetén a szociálpolitika visszatért volna az 1945 előtti napibérosztályok szerinti juttatásokhoz, amit viszont épp az

[98] Uo. 17.

[99] Réti Károly: A százalékos járulékfizetés. *Társadalombiztosítási Szemle,* 1947/4. 19.

[100] Mihályffy Antal: Járulékfizetés. *Társadalombiztosítási Közlöny,* 1947/3. 158.

[101] Réti Károly: A százalékos járulékfizetés. I. m. 19–20.; Pikler György: 409 millió Ft. *Társadalombiztosítási Szemle,* 1948/1. 3.

egyszerűsítéssel akartak elkerülni. Az egyszerűsítések és tipizálások ugyanakkor érzékenyen érintették a társadalombiztosítás költségvetését is.

1946 augusztusa és 1947 szeptembere között Magyarország költségvetése közel 4,5 milliárd forint volt.[102] A társadalombiztosítási kiadások – azonos időszakban – tehát az állami összkiadások 9%-át adták, amely arány a háború előtti évtizedek jóléti ráfordításait tekintve is meglehetősen magas. Ilyen mértékű ráfordítások nyugat-európai átlagban csak az 1960-as években, míg Magyarországon később csupán az 1970-es években fordultak elő.[103] A különösen magas értékek különféle okokra vezethetők vissza. Az OTI 1948-as kiadásait az *1. táblázat*ban szemléltetjük, amely egyben jól mutatja a biztosítás és szociálpolitika különböző ágainak egymáshoz viszonyított súlyát is.[104]

1. táblázat. Az OTI kiadásai 1948-ban

Kiadás típusa	Összeg (millió Ft)	A teljes összeghez viszonyított százalékos arány
Táppénz	71	17%
Szülési segély	88	22%
Egészségügyi költség	80	20%
Családbiztosítás*	83	20%
Öregségi nyugdíj	87	21%
Összesen	409	100%

* A családbiztosításon a családi pótlékot és a hadigondozásra fordított összegeket értették.

[102] Az SZDP Szociálpolitikai Osztályának iratai. A hadigondozottak ügye. MNL OL M-KS 283. f. 29. cs. 108. ő. e.

[103] Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon*. I. m. 1–5. táblázatok.

[104] Pikler György: I. m. 3.

Az OTI kiadásain belül a táppénz igen magas arányát (17%) magyarázhatja a súlyos egészségügyi helyzet és a táppénzzel jogtalanul visszaélők magas száma. Szintén kiugró összeget jelentenek a szülési segélyek (22%). Ennek egyik oka, hogy a háború utáni családegyesülések következtében megnőtt a gyermekszám. Másik oka, hogy a Tildy Zoltán-, majd pedig a Nagy Ferenc-kormány pronatalista politikájának megfelelően a terhességi, gyermekágyi és szülési segélyeket magas szinten állapították meg: míg a táppénz csak 55%-ot adott, addig a terhességi segély 100%-ot.

Ugyancsak kiugróak az egészségügyi kiadások (20%). A magas költségek a valorizációs eljárások mellett annak voltak köszönhetőek, hogy 1946 augusztusában és szeptemberében a Népjóléti Minisztérium kórházi osztálya csőd közeli helyzetet jelentett. Az 1946-os költségvetési kvótát a minisztérium ugyanis aránytalanul osztotta el, mivel a fenntartáshoz szükséges összegek egy részét nem a kórházaknak utalta, hanem más célokra költötte el. 1946 októberében a Gazdasági Főtanácsnak be kellett avatkoznia: a kieső részt a társadalombiztosítókkal, főképp az OTI-val fizettette meg.[105] Ennek ellenére a kórházi ágyak száma még 1947-ben is csupán 37 000 volt, amely igen alacsony az 1938-as 50 000-es ágyszámhoz viszonyítva.[106] Az anyagi helyreállítást tekintve az egészségügyi helyzet tehát még 1947-ben sem érte el a háborút megelőző színvonalat. 1948 augusztusában ugyan még mindig csupán 43 000-es kórházi ágyszámot regisztráltak, ugyanakkor a tébécés ágyak száma ekkor már elérte az 1938-as szintet.[107] A nehézkes kórházi rekonstrukció miatt már

[105] Az Országos Szociális Központ (Országos Népjóléti Szövetség) iratai. MNL OL M-KS 274. f. 12. cs. 133. ő. e.

[106] A kórházak esetében a felszerelési károk igen magasak voltak, az eszközök több mint háromnegyede elveszett, az összes kár 600 millió forint volt. A legszükségesebb tébécés ágyszám 1947-ben 3500-ra tehető, szemben az 1938-as 6051-es adattal. Ferencz Gábor: „Március idusa". *Magyar Orvosi Szemle,* 1947/3. 1–2.; Weil Emil: A népjóléti költségvetés. *Magyar Orvosi Szemle,* 1948/8. 149.

[107] Uo. 150.

1947-ben megjelentek a kórházak teljes államosítását sürgető vélemények.[108]

Az úgynevezett családbiztosítás kategóriája azért volt szintén magas (20%) a fenti költségeken belül, mivel a családi pótlékokon kívül magába foglalta a hadigondozottak biztosítását, illetve a rokkantsági és az árvasági nyugdíjakat is. Ugyanakkor a legnagyobb tételt már ekkor is az öregségi nyugdíjak adták (21%).

Magyar–jugoszláv–román–csehszlovák tárgyalások a társadalombiztosítási vagyonról

A magyar szociálpolitika stabilizációs periódusának fontos részét képezte az 1938 és 1944 között visszacsatolt területek szociálpolitikai kérdéseinek rendezése az utódállamokkal. A magyar társadalombiztosítás 1945 után megszűnt ezeken a területeken, és javai az 1947. február 10-én megkötött párizsi békeszerződés értelmében visszakerültek Jugoszláviához, Romániához és Csehszlovákiához.[109]

Az államközi tárgyalások már 1945-ben megindultak: a területi és jogosultsági viták két alapmotívuma egymás jogosultságainak elismerése és az átvállalt költségek fedezetének kérdése volt.[110] Az 1945 és 1947 közötti periódusban Románia és Jugoszlávia jól átlátható állapotot teremtett a visszacsatolt területekre irányuló szociálpolitikájában. A „konvertálást" megkönnyítette, hogy 1947-ben államjogilag ugyanazok a területek kerültek vissza Romániához (Észak-Erdély) és Jugoszláviához (Délvidék), mint amelyeket 1940-ben, illetve 1941-ben Magyarországhoz csatoltak. Ugyanakkor Magyarország, illetve Románia és Jugoszlávia között semmiféle társadalombiztosítással vagy szociálpolitikával kapcsolatos államközi megegyezés nem jött létre 1940 és 1946 között.

[108] Sarkady László: Demokratikus kórházvezetést! *Magyar Orvosi Szemle,* 1947/10. 17.

[109] Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* I. m. 297–305.

[110] Bod Péter: A társadalombiztosítást érintő államközi tárgyalások elé. *Társadalombiztosítási Szemle,* 1947/3. 15–16.

Jugoszláviában a társadalombiztosítás szerkezete és működése nagyon hasonlóan alakult a magyarországihoz.[111] A mezőgazdasági biztosítás és az agrárnépesség egészségügyi ellátása rendkívül hiányos volt. Habár 1945-ben már mindkét országban bevezették a minden kockázatra kiterjedő mezőgazdasági biztosítást, végrehajtását az anyagi és infrastrukturális adottságok ekkor még nem tették lehetővé. Az 1947-re elkészült elszámolás szempontjából igen lényeges, hogy a két rendszer hasonlóságai megengedhetővé tették, hogy 1947 végén a két állam kölcsönös pénzügyi megállapodással és elszámolással rendezze biztosítottjai jogosultságainak és azok fedezetének elismerését.

Hasonló változások zajlottak le Romániában, de az újjáépítés tovább tartott, mint Magyarországon és Jugoszláviában, és csak 1948 elejére sikerült újjászervezni az ország egészségügyi hálózatát.[112] A társadalombiztosítás az Egészségügyi Minisztérium és a Román Szakszervezeti Tanács (CGM) felügyelete alá került. Így a magyar állam és társadalombiztosítók képviselőinek Dimitrie Bagdasar egészségügyi miniszterrel és a CGM vezetőivel kellett lefolytatniuk a volt magyar jogosultakra vonatkozó tárgyalásokat, amelyeket már 1946-ban megkezdtek. Mivel a jogosultsági kategóriák alapvetően itt is fedték egymást, ezért hamar megszületett a megegyezés, de a romániai pénzügyi stabilizáció miatt csak 1948-ban történt meg a pénzügyi elszámolás.[113] A jugoszláv átvételhez hasonlóan a volt magyar biztosítottakat az új román társadalombiztosításba integrálták.[114] E két esetben tehát az elcsatolt területek lakosai a magyar társadalombiztosításban szerzett jogosultságaikkal együtt kerültek át a román és a jugoszláv társadalombiztosításba, ahol a jogosultságaikat maradéktalanul elismerték.[115]

[111] Illés György: Az új jugoszláv társadalombiztosítás. *Társadalombiztosítási Szemle,* 1947/10. 13–15.

[112] Ferencz Gábor: Románia egészségügyi viszonyai. *Társadalombiztosítási Szemle,* 1948/4. 5.

[113] Uo. 6.

[114] A magyar–román–jugoszláv–csehszlovák társadalombiztosítási tárgyalások dokumentumai. MNL OL XIX-C-1-l-8t-81265–1948.

[115] Bod Péter: A társadalombiztosítást érintő államközi tárgyalások elé. I. m. 16.

A Csehszlovákiával kialakított államközi szociálpolitikai viszony jóval komplexebbnek bizonyult. A Teleki Pál-kormány 1940-ben megállapodást kötött a Cseh–Morva Protektorátus hatóságaival a Magyarországhoz került biztosítások tartaléktőkéiről: a cseh társadalombiztosító intézetek vagyonából a magyar társadalombiztosítás technikai számítások alapján vagyoni fedezetet kapott.[116] A visszacsatolt felvidéki területek biztosítási alapjának arányos részét Magyarország megkapta, melyben jelentős mértékben szerepeltek cseh értékpapírok is.

Ezt a helyzetet azonban az 1946-os lakosságcsere-egyezmény tovább bonyolította, ugyanis számos, korábban a cseh biztosításban jogosultságot szerzett személy került át a magyar társadalombiztosításba, illetve igen sok magyarországi szlovák kisebbséginek kellett a háború utáni csehszlovák társadalombiztosításban érvényesítenie magyar jogviszonyát.[117] A betegségbiztosítások és a bányanyugbér esetén könnyen megtörténhetett a kiegyenlítés, mivel a háborút követően mindkét országban a felosztó-kirovó rendszert vezették be. A balesetbiztosításoknál alig volt összetettebb a tranzakció: az OTI 1940-ben megkapta a csehektől azt a tőkefedezetet, amelyet most a lakosságcsere tisztázása után visszaadhatott. Ezzel szemben viszont szinte áthidalhatatlan problémát jelentett a nyugdíjbiztosítás tőkéinek elszámolása, mivel a nyugdíjak várományfedezeti alapjai esetében 1938 és 1947 között kiterjedt beruházások zajlottak, s számos új jogviszony keletkezett.[118]

A cseheknek 500 millió koronás járulék-tartalékvagyont (a Magyarországra átvett felvidéki nyugdíjasok tartalékalapját) kellett volna átadni az 1940-ben megkötött szerződés szerint. Ez az összeg azonban a költségeknek így is csak az 50%-át fedezte volna. A háború évei alatt azonban még ennek az összegnek is csak részleteit folyósították. További nehézséget jelentett,

[116] Uo. 15.

[117] A lakosságcsere-egyezményhez lásd Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008. 214–215.

[118] Bod Péter: A társadalombiztosítást érintő államközi tárgyalások elé. I. m. 15–16.

hogy a magyar biztosítók letértek az egyéni nyilvántartási és várományfedezeti rendszerről, a csehek viszont nem.[119] A megfelelő érdekképviselet miatt a háború után a magyar szakembereknek tehát nagyon pontos kimutatásokat és technikailag precíz statisztikákat kellett készíteniük az államközi tárgyalásokra, mivel a csehek már eleve alaposabb felkészültséggel érkeztek.

A felek (az OTI, a MABI és a Prágai Általános Nyugdíjintézet) megállapodtak, hogy a Prágai Nyugdíjintézet vagyonából megközelítőleg 131 millió korona vagyonrészt fognak majd kifizetni a MABI-nak, amely összeg 18,7 millió pengőnek felelt meg.[120] Ez összesen 18 806 átvett magánalkalmazott személy nyugdíjbiztosítását fedezte volna.[121] A megörökölt kötelezettségek fejében további 36,5 millió korona, vagyis több mint 5,2 millió pengő vagyonrész illette volna meg a magyar társadalombiztosítást, tehát még nem teljes fedezet mellett is összesen közel 24 millió pengős követelést támaszthatott.[122] Ennek ellenére a háború évei alatt a Prágai Intézettől mindössze 6,75 millió pengő, a pótintézetektől pedig csupán 570 000 pengő folyt be (összesen 7,2 millió pengő).[123] A cseh társadalombiztosító a fennmaradó 16,8 millió pengőt tehát nyereségként könyvelhette el. A MABI ennek ellenére képes volt kötelezettségeinek eleget tenni, s a juttatások folyósításán túl a Felvidéken kölcsönök formájában közel 3,5 millió pengő értékben invesztált. Ezek a beruházások a Csehszlovákiával kötött megállapodás értelmében viszont 1947 után tulajdonjogilag (kártérítés nélkül) Csehszlovákiához kerültek.[124] A felvidéki társadalombiztosítás befektetései tehát nagy veszteséget okoztak a MABI-nak.

[119] A magyar–román–jugoszláv–csehszlovák társadalombiztosítási tárgyalások dokumentumai. MNL OL XIX-C-1-l-8t-81265–1948.

[120] Bod Péter: A társadalombiztosítást érintő államközi tárgyalások elé. I. m. 16.; A magyar–román–jugoszláv–csehszlovák társadalombiztosítási tárgyalások dokumentumai. MNL OL XIX-C-1-l-8t-81265–1948.

[121] A magyar–román–jugoszláv–csehszlovák társadalombiztosítási tárgyalások dokumentumai. MNL OL XIX-C-1-l-8t-81265–1948.

[122] Uo.

[123] Uo.

[124] Verseghy Géza: A 70.700-1947. NM sz. rendelet és a külön jogszabályon alapuló járadékok. *Társadalombiztosítási Szemle,* 1947/7. 4.

Összességében elmondható, hogy az 1947-es társadalombiztosítási államközi tárgyalások is negatívan zárultak Magyarország számára: a fennálló követeléseket nem lehetett érvényesíteni. A tárgyalások sikertelenségét elsősorban a magyar „szociálpolitikai diplomácia" felkészületlenségével magyarázhatjuk. A magyarországi szociálpolitikusok hiányos statisztikákkal, számos esetben hanyag kimutatásokkal érkeztek a tárgyalásokra, s a megbeszélések során meglehetősen erélytelenül képviselték Magyarország érdekeit.[125] Ugyanakkor a magyar sikertelenségben az is szerepet játszott, hogy Csehszlovákia győztes államként, Németország áldozataként joggal utasíthatta el az 1940-es megállapodást, hiszen azt nem mint szuverén állam kötötte meg. Nyilvánvaló az is, hogy a háborút követően Csehszlovákia erősebben tudta érdekeit képviselni a nemzetközi színtéren a vesztes Magyarországnál. Ez persze nem kisebbíti azt a tényt, hogy a magyar diplomácia felkészületlenül érkezett a tárgyalásokra.

A felvidéki és kárpátaljai járadékosok, valamint az Ericsson vállalati nyugdíjasainak biztosítását 1945-ben miniszterelnöki rendelet szüntette meg (526/1945. ME sz. rendelet).[126] Szociális és külpolitikai megfontolásokat szem előtt tartva azonban továbbra is kaphattak juttatásokat azok a személyek, akik igazolni tudták magyar állampolgárságukat és állandó magyarországi lakhatásukat. Ezek a személyek 1945 és 1947 között magasabb járadékban részesültek.[127] A 70.700/1947. NM sz. rendelet viszont – főképp az államközi tárgyalásokon várható kedvezőtlen konklúzió miatt – e magasabb nyugdíjjáradékokat „méltányosságból" közelítette a magyarországi kötelező nyugdíjbiztosítás átlagszintjéhez, ugyanakkor annál még így is magasabban állapította meg.[128]

[125] A magyar–román–jugoszláv–csehszlovák társadalombiztosítási tárgyalások dokumentumai. MNL OL XIX-C-1-l-8t-81265–1948.

[126] Az Ericsson a magyar hadsereg beszállítójaként a visszacsatolt területeken jelentős érdekeltségekkel rendelkezett, s számos munkavállalót foglalkoztatott például a Felvidéken is.

[127] A magyar–román–jugoszláv–csehszlovák társadalombiztosítási tárgyalások dokumentumai. MNL OL XIX-C-1-l-8t-81265–1948.

[128] Uo.; Bod Péter: A társadalombiztosítást érintő államközi tárgyalások elé. I. m. 16.

A gazdasági rekonstrukció befejeződésével és az államközi tárgyalások után 1948 elejére a magyar szociálpolitika helyzete „külpolitikai értelemben" is konszolidálódott. Az 1947 őszétől meginduló tervgazdálkodással ugyanakkor a gazdaság és a szociálpolitika új viszonya alakult ki, mivel a szociálpolitika alapvetően alárendelődött a gazdasági tervek célkitűzéseinek.

Lehetőségek és kényszerek a magyarországi jóléti államban, európai látószögben (1945–1950)

1945 novemberétől a koalíciós kormányzat szociálpolitikája elvileg nyitva hagyta a háború folyamán elkészült átalakítási tervek valamilyen formában történő megvalósítását. Az 1945 utáni magyarországi jóléti politika terén külföldi koncepciók recepciója is zajlott. A hazai szociálpolitikai diskurzusban a brit Beveridge-terv egyes elemeit szelektíven használták fel, amelyek a magyarországi szociálpolitika kulcskérdéseihez – így az univerzális társadalombiztosítás, az egységesítés, a teljes foglalkoztatottság és a mezőgazdasági biztosítás háború alatti magyarországi terveihez – kapcsolódtak. Főképp hivatkozási pontként, mintaként és a magyar fejlődéshez hasonló fejlemény reprezentálásaként használták fel.[129]

Ugyanakkor konkrét hasonlóságok is mutatkoztak a két rendszer között, amelyek önmagukban is okot szolgáltattak a magyar szociálpolitikusok számára a brit jóléti rendszer tanulmányozásához. 1945 után ugyanis mindkét jóléti rendszert területi és társadalmi fragmentáció jellemezte, ami már a háború idején igen nyomós érvet szolgáltatott az egységesítést szorgalmazó brit és magyar szociálpolitikusok számára. Ezt erősíti, hogy ez az egyezési séma már a háborús szociálpolitikát is jellemezte, mivel Bikkal Dénes, Kovrig Béla, vagy akár Johan Béla szociálpolitikai koncepciójában ugyanúgy felbukkant az egységesítés szüksé-

[129] Cora Zoltán: A Beveridge-terv recepciója a magyarországi szociálpolitikában. I. m. 107–126.

gessége,[130] mint a Beveridge-recepcióhoz köthető magyar szociálpolitikusok – Mihelics Vid, Tóth Béla, vagy Propper Sándor – esetében.

A háború után a hivatalos magyar szociálpolitika állami feladatnak tekintette a társadalombiztosítást, s a brithez hasonlóan 1948-ig megtartotta az intézmények állami költségvetéstől és közigazgatástól való alapvető szervezeti különállását. Másrészről mindkét rendszerben gyors költségnövekedés következett be. 1945 után a források és költségek megosztásánál pedig mindkét országban – a brit rendszerben a National Health Service (NHS) szervezetén belüli egyenlőtlenségek formájában, a magyar jóléti államban pedig elsősorban a társadalmi és politikai diszkrimináció gyakorlatában – egyes társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődtek, illetve új egyenlőtlenségek alakultak ki.

Az 1945 utáni szociálpolitikai diskurzusban és gyakorlatban az SZDP merített a legtöbbet a brit jóléti reformokból. Az átszervezésen túl a szociáldemokrata pártpolitikusok kiemelten foglalkoztak a hadigondozással, a családi pótlékok rendszerével, és a munkanélküli biztosítással.[131] A brit jóléti állam 1945 utáni egyik legfontosabb célja a teljes foglalkoztatás megvalósítása volt. Nagy-Britanniában a háború után nőtt a munkanélküliség, ezért a munkanélküliségi biztosítás vált az egyik leglényegesebb jóléti tényezővé. Magyarországon nem létezett munkanélküliségi biztosítás, ezért az e biztosítás átvételére vonatkozó elképzelést az egyik legfontosabb komponensnek kell tekintenünk.

Magyarországhoz hasonlóan Nagy-Britanniában 1945 után a biztosítási szervek önállóan működtek az állami szerv (NHS) kiegészítéseként. A magyar szociálpolitikában a Népjóléti Minisztérium hangolta össze a biztosítók tevékenységét. Az NHS

[130] Cora Zoltán: Közegészségügy és szociálpolitika Magyarországon. I. m. 99–120.; Cora Zoltán: Kovrig Béla és a produktív szociálpolitika: korszakváltás vagy „korforduló"? In: Buháy Attila–Reszler Gábor–Szoboszlay György (szerk.): *Falak és választóvonalak a történelemben: A Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófiai Intézete által 2012. november 29–30-án rendezett társadalomtudományi konferencia előadásai*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola, 2014. 193–207.

[131] Az angol társadalombiztosítási törvény. Az SZDP szociálpolitikai iratai. MNL OL M-KS 283. f. 29. cs. 2. ő. e.

Nagy-Britannia különböző részein vidéki irodákat állított fel, amelyek a teljes biztosítási rendszert adminisztrálták. A biztosítási szisztéma átalakításának tendenciája tehát 1947 második feléig erős hasonlóságokat mutatott, amelynek leglényegesebb eleme az államilag szervezett szociálpolitika. Magyarországon már a 6.300/1945. ME sz. rendelet rögzítette, hogy az állam a szociálpolitika területén főként szervezőként és források biztosítójaként vesz részt.[132] Az államilag megszervezett közegészségügy koncepciója is elhelyezhető a brit jóléti rendszer magyar szociálpolitikai recepciójának sémájában.[133] A brit jóléti rendszerre való hivatkozás és egyes elemeinek transzfere 1945 után is a magyar szociálpolitika olyan sajátos területeihez kötődik, mint például a munkanélküli biztosítás, vagy a teljes foglalkoztatás.

A Beveridge-terv 1945 és 1948 között is pozitív fogadtatásra talált Magyarországon, s 1947 második feléig értelmezhető a Beveridge-recepció, mivel a tervgazdálkodásra való áttéréstől kezdve a két jóléti rendszer közötti különbségek felerősödtek, hiszen 1948 után a magyar jóléti rendszerből teljesen eltűnik a demokratikus kontroll lehetősége, és a szociálpolitikát alárendelték a gazdasági terveknek.[134]

A magyar szociálpolitikát is alapvetően befolyásoló, a brit szociálpolitikai transzferek jelentősége akkor válik még érzékelhetőbbé, ha a vizsgált periódus magyarországi szociálpolitikáját röviden összevetjük más európai országok szociálpolitikájával. 1945 után Svédországban és Finnországban a brithez hasonló univerzális társadalombiztosítás alakult ki. Franciaországban egy kevert modell valósult meg, ugyanakkor szintén érvényesült a Beveridge-terv hatása. Ausztriában 1945 után a fentiektől eltérően alapvetően a konzervatív modell érvényesült, ugyanakkor az osztrák állam is besorolható az észak- és nyugat-európai

[132] Az angol társadalombiztosítási törvény. Az SZDP szociálpolitikai iratai. MNL OL M-KS 283. f. 29. cs. 2. ő. e.

[133] Romhányi Antal: Az angol közegészségügy átszervezésének terve. *Városi Szemle,* 1946/6–7. 500–501.; Mély József: Sir William Beveridge terve. *Városi Szemle,* 1947/4–5. 365–369.

[134] A brit rendszerben az NHS 1948-as teljes körű működésének kezdetét követően is megmaradt az intézményi önkormányzatiság és az érdekvédelem képviselete.

jóléti államok második világháborút követő konvergenciájának folyamatába.[135]

Ezzel szemben az 1945 utáni magyar fejlődéshez igen hasonló tendencia érvényesült Csehszlovákiában, Lengyelországban, valamint a keletnémet megszállási zónában (később pedig az NDK-ban). Csehszlovákiában a szociálpolitikát már az 1948 őszi kommunista hatalomátvételt megelőzően integrálták a tervgazdálkodás rendszerébe: átszervezésénél a szovjet modell érvényesült. Habár az 1948 októberében bevezetett Nemzeti Biztosítási Törvény minden dolgozóra kiterjesztette a betegségi, baleset- és nyugdíjbiztosítást, a társadalombiztosítás irányítása és szervezeteinek felügyelete a magyarországi fejleményekhez hasonlóan szakszervezeti hatáskörbe, csehszlovák Forradalmi Szakszervezeti Mozgalomhoz került.[136]

A lengyel jóléti állam szintén e séma szerint alakult át, azzal a kivétellel, hogy mivel 1945 előtt nem épült ki a magyarországihoz és csehszlovákiaihoz hasonló széles ellátórendszer, így 1945 után nagyobb mértékben érvényesült az öngondoskodás elve. Ezzel igen súlyos hiányosságok rögzültek a későbbi lengyel kommunista szociálpolitikában. Az 1945 utáni lengyel szociálpolitika nehézségeit fokozta, hogy a pusztulás mértéke szintén nagyobb volt Magyarországhoz és Csehszlovákiához képest. A nemzeti vagyon 40%-a megsemmisült, az ország elvesztette lakosságának 20%-át, 1939 után a rendszeres szociálpolitika szünetelt, csupán úgynevezett „jóléti önkéntesek" láttak el szolgálatot.[137]

[135] Gerhard A. Ritter: *Der Sozialstaat. Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich*. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 2010. 179–180.; Emmerich Tálos: Sozialstaat – Sozialpolitik. I. m. 9–14.; Tomka Béla: Wohlfahtsstaatliche Entwicklung in Ostmitteleuropa und das europäische Sozialmodell, 1945–1990. In: Hartmut Kaelble–Günther Schmid (Hrsg.): *Das europäische Sozialmodell. Auf dem Weg zum transnationalen Sozialstaat*. WZB–Jahrbuch, Berlin, 2004. 110–117.

[136] A biztosítási járadékok kifizetése és ellenőrzése az üzemekhez került. John Dixon–David Macarov (eds.): *Social Welfare in Socialist Countries*. Routledge, London–New York, 1992. 75–80.; Béla Tomka: Wohlfahtsstaatliche Entwicklung in Ostmitteleuropa. I. m. 124–125.

[137] John Dixon–David Macarov: I. m. 156–158.; Béla Tomka: Wohlfahtsstaatliche Entwicklung in Ostmitteleuropa. I. m. 124–125.

A keletnémet országrész szociálpolitikája összetettebb módon alakult. 1949-ig szociálpolitikai értelemben nem következett be lényeges változás a kelet- és nyugatnémet területek között, a Harmadik Birodalom szolgáltatásait tartották fönn, illetve minden egyes megszállási zóna saját szociálpolitikát vezethetett be.[138] Ugyanakkor a nyugatnémet területeken felmerült, hogy a Beveridge-tervnek megfelelően alakítják át a szociálpolitikát. Ehhez azonban hiányzott az egyes társadalmi rétegek közötti szolidaritás, illetve a többség a brit jóléti koncepciót oktrojált szociálpolitikai tervnek tekintette, amely alapvetően szemben állt a német társadalombiztosítás bismarcki tradícióival.[139]

A szovjet megszállás alá került keletnémet területek is a háború pusztításai okozta nehézségekkel néztek szembe.[140] A szovjetek teljes reorganizációt terveztek, melyben négy fő szempont érvényesült: demilitarizáció, dekartellizáció, denacifikáció és demokratizáció.[141] A gazdasági reorganizáció fontos lépését jelentette az infláció megállítása és a pénzügyi stabilitás megteremtése, ugyanakkor a jegyrendszer ennek ellenére egészen 1958-ig ér-

[138] Lutz Raphael: I. m. 55–57.

[139] Habár számos társadalombiztosítási terv született a nyugati megszállási zónákban, 1953-ban az NSZK-ban a háború előtti társadalombiztosítási rendszert élesztették újjá és fejlesztették tovább. Hans Günther Hockerts: German Post-war Social Policies against the Background of the Beveridge Plan. Some Observations Preparatory to a Comparative Analysis. In: Wolfgang J. Mommsen (ed.): *The Emergence of the Welfare State in Britain and Germany*. Croom Helm, London, 1983. 315–339.

[140] A szovjet megszálló erők főparancsnoksága, a Sowjetische Militäradministration in Deutschland (SMAD) 1945. június 9-én alakult meg. A SMAD-nak kezdettől fogva nagyobb volt a hatásköre, mint a magyar SZEB-nek. A SMAD szociálpolitikai tevékenységéhez és a rekonstrukcióhoz lásd Beatrix Bouvier: *Die DDR – Ein Sozialstaat? Sozialpolitik in der Ära Honecker*. Verlag J. H. W. Dietz, Bonn, 2002. 45–50.

[141] A demilitarizáció során a teljes német hadsereget, a dekartellizáció során pedig ezzel párhuzamosan a német hadigépezetet kiszolgáló monopol kartelleket is leépítették. A denacifikáció következtében a nácikat a keleti zónából a Szovjetunióba deportálták. A demokratizáció pedig a pártállami berendezkedés felszámolása után a többpártrendszer, a parlamentarizmus és demokratikus intézményrendszer restaurálását jelentette. A potsdami konferencia (1945. július 17. – augusztus 2.) megállapodásai ellenére számos üzemet és munkást jóvátétel címén egyszerűen elszállítottak a Szovjetunióba. Rondo Cameron: I. m. 442.

vényben maradt.[142] A Szovjet Katonai Közigazgatás (Sowjetische Militäradministration in Deutschland, SMAD) minden erőforrást felhasznált, s a munkaerő túlnyomó többségét a stratégiailag meghatározó ágazatokra összpontosította (főként a gyárakra és bányákra). Ez a folyamat 1945 és 1949 között nem csupán a szociálpolitika központosítását vonta maga után, hanem gazdasági prioritásoknak való alárendelését is. A reorganizációra hivatkozva a szovjetek számos gyárat leszereltek, a kapacitásokat pedig elszállították, illetve a közös vállalatok (SAG) működtetésében egyoldalúan a német termelőerők szovjet érdekű kihasználására törekedtek.[143]

A SMAD jóléttel kapcsolatos alapelvei és intézkedései később az ulbrichti és honeckeri szociálpolitika kereteit is megszabták.[144] A katonai adminisztráció tartományi szinten is átvette a közigazgatás irányítását, mivel a gazdasági kapacitás újjáépítése sürgető volt.[145] Ennek érdekében létrehozták a Központi Tervhivatalt, amely az NDK 1949. október 7-én történt megalakulásáig a gazdaság fő irányító szervévé, és egyben társadalombiztosítási direktívák meghatározójává vált. A gazdasági újjáépítés jegyében felszámolták a társadalombiztosítás korábbi önkormányzatiságát, központosították, és irányítását a szakszervezetekre bízták. Az 1946 áprilisában megalakult Német Szocialista Egységpárt (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED) politikájához igazodva a SMAD az üzemi tanácsok helyére szovjet mintára

[142] 1948-ban pénzreformot hajtottak végre (Währungsreform in der SBZ), amellyel megszületett az új fizetőeszköz, a keletnémet márka (DM). Rondo Cameron: I. m. 442–443.

[143] Paradox módon a Walter Ulbricht vezette KPD (Kommunistische Partei Deutschlands) 1946 végéig a szabad kereskedelmet és a termelőeszközök magánkézben tartását hirdette, ami a Szovjetunió akkori nemzetközi politikai célkitűzéseinek felelt meg. Arndt Bauerkämper: *Die Sozialgeschichte der DDR*. R. Oldenbourg Verlag, München, 2005. 6–7.; Manfred G. Schmidt: *Sozialpolitik der DDR*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2004. 39–40.

[144] Arndt Bauerkämper: I. m. 9–10.

[145] 1945 után a tartományokban is készültek helyi alkotmánytervek, amelyekben általános érvényű szociálpolitikai elveket fogadtak el: munkához való jog, szabad munkabérmegszabás a szakszervezetekkel összhangban, munkásvédelem, 8 órás munkaidő, előírt szabadság és üdülés. Rendszerspecifikus adottságaiból kifolyólag a szovjet igazgatás negligálta ezeket a tervezeteket. Arndt Bauerkämper: I. m. 7–8.

létrehozott munkásbizottságokat nevezett ki. A gazdasági reorganizáció másik motiváló tényezője a lakóhely szűkössége volt. A háború után az összes lakótér megközelítőleg fele elpusztult, a lakások tatarozása, javítása, valamint az új lakások felépítése rendkívül lassan haladt. A helyzetet súlyosbította a 3,6 millió bevándorló, akiknek szintén lakóhelyre volt szükségük.[146]

A gazdasági céloknak és szociálpolitikai kihívásoknak megfelelően a SMAD 1945 júliusában felállította a Munkaügyi és Szociális Gondoskodás Központi Igazgatóságát (Zentralverwaltung für Arbeit- und Sozialfürsorge, ZVAS), amely a gazdasági célok által megkívánt munkaerő átcsoportosítását és megszervezését kapta feladatául.[147] A SMAD támogatásával a kommunista pártnak tartományi szinten is sikerült kiszorítani a demokratikus jóléti platformon elhelyezkedő szociáldemokratákat a hatalomból. Ezt a folyamatot az 1946. áprilisi pártfúzió zárta le.

Az SED megalakulását követően meghirdetett program szociálpolitikai célokat is megfogalmazott.[148] Egy részük valós elképzeléseket tükrözött, többnyire azonban propagandáról volt szó. A dokumentum értelmében az üzemek, a természeti kincsek és erőforrások, a bankok, a községek, a provinciák és a tartományok az összn émet kormányzás kezébe kell hogy kerüljenek. A gazdasági kamarák kiépítésében a terv szerint a társaságoknak és a szakszervezeteknek is részt kell venniük. A tervezet igen

[146] Az SBZ (Sowjetische Besatzungszone), azaz a szovjet megszállási övezet területén megközelítőleg 640 000 lakás pusztult el. A helyreállításokhoz és a karbantartáshoz hiányzott a megfelelő létszámú szakmunkás, az építőanyag, nem állt rendelkezésre elegendő gép, és a szállítási eszközök mennyisége sem volt kielégítő. A kevés központi intézkedés ellenére a lakosság összefogásával és a még magántulajdonban lévő építőipari vállalatok és üzemek közreműködésével sikerült a lakások egy részét helyreállítani. Beatrix Bouvier: I. m. 157–158.

[147] A ZVAS szervezetének alelnöke, Helmut Lehmann és munkatársai szociáldemokrata elképzeléseken nyugvó szociálpolitikát kívántak megvalósítani, ami megfelelt a Nyugat-Európa legtöbb államában ekkor kiépülő demokratikus szociális népállam tervezetének. A KPD 1946-os gleichschaltolása során Lehmannt és munkacsoportját kiszorították a szervezetből. A szociáldemokraták ugyanakkor nemcsak a ZVAS-ban, hanem a tartományi hivatalokban és a szociális segélyezés szervezeteiben is fontos szerepet töltöttek be. Arndt Bauerkämper: I. m. 6–8.; Manfred G. Schmidt: I. m. 31–32.

[148] Beatrix Bouvier: I. m. 50.

fontos részeként minden dolgozóra egységes társadalombiztosítást terjesztett ki, amelyhez szociális segélyrendszert kapcsolt, ami a korabeli magyarországi szociálpolitikával vonja párhuzamba.[149]

Bár alapelveivel ellenkezően a szociáldemokratákat eltávolították a társadalombiztosítási intézmények vezetéséből, mégis a tervezet végrehajtásával indokolták, hogy a ZVAS-t Munkaügyi és Szociális Gondoskodás Német Igazgatósága (Deutsche Verwaltung für Arbeit- und Sozialfürsorge, DVAS) néven szervezték újjá. A DVAS határozata értelmében a juttatásokat munkaképességhez és foglalkoztatott jogviszonyhoz kötötték. A juttatások zavartalan folyósításához ugyanakkor a keletnémet területeken is állami beavatkozásokra volt szükség.[150] A kezdeti tapasztalatokat követően újabb tervezetek elkészítésére került sor.

Az 1946 decemberében elfogadott Szociálpolitikai Irányvonalak (Sozialpolitische Richtlinien) a jóléthez kapcsolódóan hét alapjogot hirdetett meg, a szociálpolitikát azonban már gazdasági tényezőként, a gazdaságon keresztül megvalósuló folyamatként értelmezte.[151] Az alapjogok rendszere, bár széles körű szociálpolitikai reformokat helyezett kilátásba, a központi tervgazdálkodás rugalmatlansága miatt nem vette figyelembe a munkaerőpiac folyamatos változásait, ami később elmélyülő problémák forrásává vált. A nyugat-európai jóléti rendszerek ugyanis a munkaerőpiac, a foglalkoztatás és a gazdasági tervezés flexibilitása miatt gyorsan tudtak reagálni a munkaerőpiac megváltozott feltételeire. Az új jóléti rendszert a SMAD 1947. évi 28. sz. parancsa léptette életbe, amely szakított a háború előt-

[149] A társadalombiztosítási lefedettség fokozatosan bővült, az 1970-es évek elejére közel 100%-os lefedettséget ért el. Beatrix Bouvier: I. m. 51.

[150] Magyarországhoz hasonlóan az államosítások következtében a foglalkoztatottság, mint juttatási előfeltétel, egyre inkább alkalmazotti státuszt jelentett. Beatrix Bouvier: I. m. 52–53.

[151] Kidolgozója Helmut Lehmann, akinek szakértelmét a szociáldemokraták háttérbe szorítását követően sem nélkülözhette a szovjet katonai közigazgatás. Az alapjogok a következők voltak: munkához való jog, a gazdaság demokratizálása, a munkaerő biztosítása, átfogó társadalombiztosítás, szociális segélyezés, valamint lakásügyi segélyezés. Ezek az alapjogok maradtak az SED hivatalos programjának fő pontjai is az Ulbricht-érában (1949–1971). Beatrix Bouvier: I. m. 53.; Manfred G. Schmidt: I. m. 32–34.

ti és a háború alatti német jóléti tradíciókkal, illetve a későbbi Ulbricht-éra (1949–1971) szociálpolitikai „irányelveit" is megszabta.[152]

A vizsgált periódusban Magyarország, Lengyelország, Csehszlovákia és az akkori keletnémet területek szociálpolitikai tendenciái igen hasonlóan alakultak. Habár 1945 és 1947 között még nyitott kérdés marad, hogy milyen politikai berendezkedést építenek ki a kelet-közép-európai térségben, a szociálpolitika mind a négy országban legkésőbb 1948-ra alárendelt szerepet kapott a gazdasági tervekhez képest, ami a háború utáni gazdasági reorganizációnak, valamint annak köszönhető, hogy a kommunista pártok a szovjet szociálpolitikai modellt érvényesítették. A szolidaritási elv alapján a különböző alapjogokat törvényekben rögzítették, amelyek a jogosultságot egyre inkább állami foglalkoztatott státuszhoz kötötték. Ugyanakkor csak Csehszlovákiában és Magyarországon történt valódi előrelépés a mezőgazdasági munkások kötelező és minden kockázatra kiterjedő társadalombiztosításának és az üzemi dolgozók családi pótlékának bevezetését illetően. A keletnémet területeken csupán az 1947-ben meghirdetett új szociálpolitikával vezették be a családi pótlékot.[153] A keletnémet jogkiterjesztés azért következett be később, mivel a szovjet zónában Magyarországhoz képest nagyobb hangsúlyt kapott a háború utáni gazdaságfejlesztés. Az állami szektor kiterjesztésével párhuzamosan viszont mindegyik országban megindult a társadalombiztosítás lefedettségének folyamatos bővülése.

Összegzés

A magyar szociálpolitika és társadalombiztosítás vagyoni viszonyait tekintve 1945–1946-ban a legfontosabb a stabilizáció és a valorizáció megvalósítása volt. A betegségi és balesetbiztosítás az államkölcsönök segítségével valorizált szinten indulhatott meg,

[152] Arndt Bauerkämper: I. m. 7.; Manfred G. Schmidt: I. m. 31.
[153] Beatrix Bouvier: I. m. 54.

a nyugdíjrendszer esetében pedig a kölcsönök mellett a felosztó-kirovó rendszerre való áttéréssel. A nyugdíjbiztosítás esetében azonban a tartaléktőkék pusztulása miatt nem volt lehetséges a valorizált szintű juttatások kifizetése. Fontos intézkedés volt a családi pótlékok kiterjesztése, még ha meglehetősen alacsony színvonalon is. A hadigondozottak szintén rendkívül alacsony segélyezése azonban már politikai diszkriminációval párosult, s egy olyan szociálpolitikai területet képezett, ahol a szociáldemokrata és a kommunista szándékok alapvetően ütköztek.

A pénzügyi stabilizáció után azonban 1947 elejére már anyagilag is nagyobb mozgástér nyílt a magyar szociálpolitika számára. A társadalombiztosítás lefedettségének növekedése és a szolgáltatásokhoz való hozzáférés kiterjesztése ellenére a pénzügyi stabilitás hiánya és jelentős vagyontestek pusztulása, valamint a többnyire sikertelen repatriálási kísérletek – a több esetben sikeres stabilizációs, majd pedig rekonstrukciós intézkedések mellett – 1945 és 1947 között gyakorlatilag diszfunkcionálissá tette a magyarországi szociálpolitikát, amely szűk keretek között szinte kizárólag csak alacsony szintű alapszolgáltatásokat tudott szavatolni. A vagyoni rekonstrukció csupán 1947 után hozhatott eredményt. Ugyanakkor politikai értelemben 1947-ig Magyarországon tulajdonképpen a háború előtti és a nyugat-európai államokra az 1950-es években is jellemző tendencia érvényesült. A rekonstrukció és vagyoni stabilizáció mellett ekkor folytatódott a Beveridge-terv és az 1945 utáni brit jóléti rendszer recepciója. Továbbá a koalíciós kormányzati szociálpolitikán belül önálló magyar demokratikus kezdeményezések születtek a szociálpolitika és főképp a társadalombiztosítás jövőbeli kiterjesztésével kapcsolatban. Habár a kontinuitás kérdése 1945 és 1947 között nehezen megítélhető, mivel ekkor számos kényszerintézkedést kellett hozni, 1947 után azonban anyagilag és a politikai alternatívák szintjén is adott volt tehát a háború alatti szociálpolitika demokratikus jóléti modell formájában történő kibontakozásának esélye.

BALOGH RÓBERT

„Köszönömszépenaczipőt”

A második világháború utáni Magyarország a budapesti UNRRA-misszió iratainak tükrében*

A tanulmánnyal célom az, hogy a United Nations Relief and Rehabilitation Administration (ENSZ Segélyezési és Helyreállítási Igazgatósága, UNRRA) Magyarországon keletkezett dokumentumai alapján a második világháború utáni időszak történetében olyan elemekre és perspektívákra mutassak rá, amelyek 2021-ben még nem részei a korszakra vonatkozó magyarországi történészi konszenzusnak, sőt még a vitáknak sem. Elsősorban olyan viszonyokra kívánok rávilágítani, amelyek Magyarországot – a hidegháború formálódásán túl is – az 1946-ban meginduló, illetve a már zajló globális folyamatokhoz kapcsolták. A Budapesten tevékenykedő amerikai adminisztráció vezetőinek szemüvegén keresztül három kérdéskört vizsgálok meg közelebbről:

– Milyen változásokat hozott a háború és annak vége az identitásokban, különösen a „másság” és az „ellenség” érzékelésében?

* A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. A 2016. novemberi New York-i forrásgyűjtés az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont peregrinációs keretéből valósult meg. – Köszönöm a két, általam nem ismert lektor megjegyzéseit és kritikáit, amelyek nyomán az eredeti kézirat jelentősen gazdagodott. Köszönettel tartozom az ENSZ Levéltár Archives and Records Management Section részlege munkatársainak, különösen Amanda Leinbergernek és Natalie Melville-nek, akik számos aktát tettek számomra elektronikusan elérhetővé.

– Hogyan hatott Magyarországon az északi félteke 1946-os rendkívül száraz, majd hideg időjárása, és milyen szerepet játszott az UNRRA a részben emiatt jelentkező élelmezési válságban? Milyen volt a háború utáni világ anyagi dimenziója Magyarországon, s erről mennyire lehetett a missziónak pontos képe? Milyenek voltak a beszerzett információk alapján formált kilátások és remények?

– Milyen mozgástér létezett a szovjet megszállás alatt álló országban a szovjet dominanciával működő Szövetséges Ellenőrző Bizottságon és a Vörös Hadseregen kívüli szereplők számára? Mennyiben tükröződött a korabeli szereplők döntési horizontján a tézis, miszerint 1946-ra „már minden el volt döntve Magyarország szovjetizációja tekintetében”?

Léptékek, folytonosságok és Kelet-Közép-Európa szerepe az UNRRA történetében

„Köszönömszépenaczipőt. Brüchner Vilma Ioszt. tanuló.” Ez a mondat az ENSZ levéltárában található, 1946 decemberében keletkezett dossziéból származik.[1] A cipő hiánya a holokausztot és a holokauszt emlékezetét juttatja eszünkbe. Korántsem biztos, de elképzelhető, hogy Brüchner Vilma az 1938 utáni zsidótörvények – vagy az 1944-es közmegegyezés – alapján zsidónak számított. Bárhogyan is, mivel a köszönőleveleket intézetben élő gyerekek írták, majdnem biztos, hogy Brüchner Vilma 1946 telén szegény volt, és valóban örült a cipőnek, amelyhez a háborús segélyek globális koordinálására létrehozott UNRRA szervezőmunkája eredményeként jutott. Az UNRRA mint elnevezés a mai emlékezetből és a második világháború utáni viszonyokra vonatkozó történészi vitákból is kiveszett, de a kortársak számára ismerős volt. Az 1946 és 1948 között létezett *Mozi Élet: Színház, Rádió* című hetilap 1947. január 17-i száma például a következő rövid hírt is közölte: „Közben a vállalkozás egyik társa leolvadt, de végül is megnyílt a Sörkabaré, amely hivatva lett vol-

[1] UN Archives S-1386-0000-012. Letters of thanks dosszié.

na Pest régi, híres hasonlónevű szórakozóhelyét feltámasztani. Az első műsor – gyenge kis kabaréegyveleg volt. A második az UNRRA néninek elkeresztelt Charley néni…”[2]

Ugyanebben a lapszámban a január 25-ére tervezett rádióműsorok között pedig reggel 8 órai kezdettel a következő programot találhatták az olvasók: „Az UNRRA egy éve. Krivátsy Szüts Péter előadása. A közellátásügyi minisztérium előadássorozata.”

Amint azt Laura Megan Greaves disszertációjában – a kevés-, de az elmúlt években gyorsuló ütemben növekvő számú, az UNRRA történetével foglalkozó történészi munkák egyikében – definiálta, a szervezet voltaképpen egy nagyszabású logisztikai műveletként is felfogható, amelynek célja az volt, hogy az alapvető árucikkek globális elosztását biztosítsa, azokat a felesleges készletekkel rendelkezőktől a hiánnyal küzdők felé csatornázza. Ebbe beletartozott az egészségügyi felszerelések és az emberek és állatok körében járványos megbetegedések elleni vakcinák elosztása is. Ezen túlmenően az UNRRA részt vállalt a mezőgazdasági termelés újraindításában, de távol kellett maradnia a fejlesztési célok megvalósításától. A másik fő tevékenységi terület a menekültek ellátása volt.[3] Az UNRRA teljes költségvetése 4 milliárd USA dollár volt. Ennek majdnem pontosan egy ezreléke, mintegy 4 millió USA dollár jutott Magyarországnak, ami átszámítva 2021-ben mintegy 57,2 millió USA dollárt, azaz 17,6 milliárd forintot tenne ki.[4] Ez főleg akkor tűnik kevésnek, ha figyelembe vesszük, hogy Gábor Péter számítása szerint a Jugoszláviának fizetett jóvátételi szállítások értéke 1946 végéig meghaladta a 2,5 millió dollárt.[5] Érdekes, és hipotetikusan feltehető, hogy nem a véletlen műve, hogy ez az arány és összeg

[2] *Mozi Élet: Színház, Rádió,* 1947. január 17. Forrás: http://digit.bibl.u-szeged.hu/00400/00422/00003/mozi_elet_1947_02_003.pdf (Letöltve: 2021. 01. 25.)

[3] Laura Megan Greaves: *‘Concerned not only with relief’: UNRRA’s work rehabilitating the Displaced Persons in the American zone of occupation in Germany, 1945–1947.* PhD-értekezés. University of Waterloo, Waterloo, 2013. 4.

[4] Emily Catherine Hawley Riley: *From Relief To Reconstruction To Development: Defining And Implementing Foreign Aid In Post-War Italy, 1943–1958*. PhD-értekezés, Princeton University, Princeton, 2017. 96.

[5] Gábor Péter: A Jugoszláviának fizetendő magyar jóvátétel (1945–1949). *Századok,* 2014/1. 49–89.

szinte pontosan fedte az első világháború utáni amerikai segélyprogram Magyarországra eső részét.[6] Mégis, a korabeli magyarországi közvélemény egyértelműen az éhezés és a súlyos hiányjelenségek megszűnését várta az UNRRA itteni programjától.[7]

Tildy Zoltán még éppen miniszterelnökként, 1946. január 9-én jelentette be, hogy Magyarország a szovjet katonai vezetés tudtával és jóváhagyásával kérte az UNRRA segítségét az ország élelmezésében és gyógyszerekkel, valamint eszközökkel való ellátásához. William S. Key tábornok (1889–1959), az amerikai SZEB-misszió vezetője napokon belül közölte, hogy a kérelmet az UNRRA főparancsnoksága befogadta, és 4 millió dolláros keretet nyitott. Ez az összeg a többi misszióhoz képest igen kicsi volt, ugyanakkor mégis kivételes, hogy egy volt ellenséges ország kapott támogatást. Az első szállítmányok egymillió dolláros keretből, több észak-amerikai kikötőből még ugyanazon hónap végén indultak, de érkeztek szállítmányok Svédországból és Dániából is. Az előzetes tervek alapján az árut a fekete-tengeri Constanțában rakták volna vonatra, de végül Trieszt lett az átrakodópont.[8]

Az, hogy a világháború utáni globális segélyprogram és segélyszervezet, az UNRRA története a korabeli magyarországi gazdaság és a közellátás szempontjából fontos történet, az egykori Közellátásügyi Minisztérium és a Közellátási Hivatal Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött dossziéinak alapján és a megyei szintű iratanyagból sem magától értetődő.[9] Brossúrákon és egy-egy vékony dosszién kívül ugyanis Magyarországon nem sok nyom

[6] Glant Tibor–Juhász Balázs–Ablonczy Balázs: Nemzetközi segély- és segítőakciók a volt Osztrák–Magyar Monarchia területén (1918–1923). *Századok,* 2018/6. 1321–1352.

[7] A regionális lapok, így a *Felvidéki Népszava* és a *Dunántúli Népszava* január 9-i, január 11-i és január 13-i számukban számoltak be a kérelem benyújtásának folyamatáról és a kedvező elbírálásáról.

[8] A *Felvidéki Népszava* 1946. január 16-i számában írt arról, hogy lehet, hogy Constanța lesz az UNRRA által Magyarországra szánt szállítmányok kirakodására használt kikötő. Lásd még *Somogyi Hírlap,* 1946. január 29.

[9] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) XIX-K-4. Közellátásügyi Minisztérium iratai.

maradt az UNRRA után.[10] Ráadásul a fellelhető levéltári utalások az UNRRA-t nem emelik ki a háború utáni segélyezésben jelentős munkát kifejtő más nagy segélyszervezetek, a Cooperative for American Remittances to Europe (CARE), az American Jewish Joint Distribution Committee (Joint) és a Vöröskereszt köréből, miközben az országos közigazgatás szemüvegén keresztül eleve meglehetősen kevés látszott ezen szervezetek munkájából. Jelen tanulmány mégis az UNRRA magyarországi missziója által keletkeztetett és a New York-i ENSZ Levéltárban fennmaradt források alapján tesz fel a második világháború utáni évekre és a korszak Magyarországára vonatkozó kérdéseket. Ennek a látószögnek megvannak az előnyei és a maga vakfoltjai. Az egyik előny az, hogy bepillantást kaphatunk abba, hogy a magyarországi események milyen globális perspektívákban voltak láthatóak, és milyen regionális kontúrok rajzolódtak ki a megfigyelők számára. Olyan tényezők is előtűnnek, amelyek jelenleg nem részei a korszakkal kapcsolatos történészi konszenzusnak, illetve az egyes jelenségek relatív fontossága is új megvilágításba kerül. A vakfoltot az idézheti elő, hogy a segítségnyújtás szervezése közben az UNRRA-iratokban a lakosság által érzékeltnél kevésbé jelenik meg a megszállás.

A globális kontextust tekintve a legfontosabb változás, hogy legkésőbb 1946. július 5-én elkezdődött a *nagy gyorsulás,* vagyis az ember bolygóátalakító tevékenységének drámai és látványos periódusa.[11] Az Amerikai Egyesület Államok aznap nagy nyilvánosság előtt robbantott kísérleti atombombát a Bikini-atoll ko-

[10] Nyomtatásban megjelent anyagok az UNRRA magyarországi tevékenységéről: Economic rehabilitation in Hungary, UNRRA European Regional Office, 1947; Molnár Erik–Kővágó József–Lestyán Sándor: *UNRRA in Hungary.* Budapest, 1947.

[11] A *nagy gyorsulás* fogalma 2004 óta van jelen a tudományos közéletben. A kifejezés egy Will Steffen által vezetett kutatócsoport azon eredményére utal, amely szerint a tizenkét legjelentősebb és legveszélyesebb biofizikai változás és tizenkét globálisan meghatározó gazdasági-társadalmi változás is exponenciálisan gyorsult 1945 óta. A tanulmány elérhető a The International Geosphere-Biosphere Programme oldalán: http://www.igbp.net/. (Letöltve: 2021. 03. 25.) A fogalom történettudományi értelmezését lásd John R. McNeill–Peter Engelke: *The Great Acceleration: An Environmental History of the Anthropocene since 1945.* Harvard University Press, Cambridge, 2014. A felfogás kritikáját lásd Christophe

rallzátonyai között, hogy megnézze, vajon egy víz felett vagy egy víz alatt robbanó 23 kilotonnás (vagyis lényegében „Nagaszaki-osztályú”) atombomba jelent-e nagyobb veszélyt egy lagúnában horgonyzó flottára. Ezt a kísérleti robbantást a következő tizenöt évben olyan sok nyugati és szovjet követte, hogy ezek hamuja és a kiépített gyártókapacitásból folytonosan szivárgó szennyezés évezredekre megváltoztatta azt a környezetet, amelyben a földi élőlények léteznek.[12] A *nagy gyorsulás* egyben a globális egyenlőtlenségek újraformálódásának korszaka is. A kritikusok közül Gregory Bankoff úgy látja, hogy a fejlesztéspolitika nem más, mint a különbségek politikáját alkalmazó, lényegében „fehér” és „nem fehér” kategóriákban gondolkodó „Észak” eddigi legmeggyőzőbb diskurzív eszköze arra, hogy fenntartsa azt a világrendet, amelyen keresztül egyenlőtlen elosztást érhet el.[13] Bankoff érvelése szerint a „fehér bőrű”–„fekete”, „mérsékelt övi”–„trópusi”, „veszélyes terület”–„biztonságos terület” és „fejlett ország”–„fejletlen ország” dichotómiák ugyanannak a gondolkodásmódnak a különböző megjelenési formái. Ebben a perspektívában a fejlesztéspolitika akkor is az egyenlőtlenséget tartja fenn, ha a szervezetek és az abban dolgozók épphogy több erőforrást igyekeznek a depriváltságban élő közösségeknek juttatni. Ruth Jachertz és Alexander Nützenadel a következőképpen összegzik az 1945 utáni évtizedek ellentmondásait:

> [A második világháború után] Észak-Amerika és Nyugat-Európa a saját igényeihez képest jóval több élelmiszert termelt. Ez új regionális piacvédelmi intézkedésekhez és piacszervezéshez vezetett. Ázsiában és Afrikában ugyanakkor a dekolonizáció előrehaladtával és az új nemzetállamok megjelenésének eredményeként az élelmiszer-kereskedelem a kialakuló Globális Észak és Globális Dél közötti érdekellentét egyik politikailag érzékeny aspektusa lett. Az élelmiszerhez való jog az emberi és szociális

Bonneuil–Jean-Baptiste Fessoz: *The Shock of the Anthropocene. The Earth, History and Us*. Verso, London, 2015.

[12] Kate Brown: *Manual for Survival. A Chernobyl Guide to the Future*. Penguin, London, 2019.

[13] Gregory Bankoff: The Historical Geography of Disaster. ‘Vulnerablity’ and ‘Local Knowledge’ in Western Discourse. In: Greg Bankoff–Georg Frerks–Dorothea Hilhorst (eds.): *Mapping Vulnerability. Disasters, Development and People*. Earthscan, London, 2007. 25–36.

jogokról szóló viták középpontjába került. A korban sokan úgy látták, hogy az ínség és az alultápláltság a globális egyenlőtlenségek alapvető megjelenési formái, s ez új nemzetközi humanitárius beavatkozást és fejlesztési segélyeket eredményezett.[14]

Fenntartva, hogy az altruizmus létező és működő jelenség, az UNRRA mint segélyszervezet helyét tehát a fejlesztéspolitika kritikai olvasatához képest is meg kell keresnünk.

1. ábra. UNRRA kitűző (Forrás: www.worthpoint.com)

Jessica Reinisch rámutatott, az egyenlőtlenség intézményesülése és az e körüli dilemmák kulcskérdések voltak az UNRRA születésekor, működése során és megszüntetésében is. Egyfelől az USA és Nagy-Britannia politikusai azt szerették volna, ha angolszász dominancia érvényesül a döntéseknél, s legfeljebb négyhatalmi formát tudtak elképzelni, míg a segélyeket jelentős részben fogadó közép-európai térség államai multilaterális vezetési struktúrában voltak érdekeltek. A Londonban kialakított regionális iroda kompromisszumnak tekinthető.[15] Az egyenlőség abban a tekintetben is az UNRRA történetének kulcsa, hogy a források túlnyomó részét európai államok kapták, miközben például Kína jelentős része is romokban állt.[16] Greaves a különbségeket a következőképpen konstatálta: „Szervezetként az UNRRA-nak globális feladatköre volt. Európában, a Közel-Keleten [helyesebben: Nyugat-Ázsiában] és Ázsiában is tevékenykedett, azonban a misszió tartalma nem volt azonos a különböző helyszíneken."[17]

Ebben a kritikai kontextusban is lehet olvasni, hogy Katarzyna Nowak – Greaveshez hasonlóan – az 1945 után németországi, az

[14] Ruth Jachertz–Alexander Nützenadel: Coping with hunger? Visions of a global food system, 1930–1960. *Journal of Global History,* 2011/1. 99–119. – Itt és a későbbiekben a szerző fordítása.

[15] Jessica Reinisch: Internationalism in relief: the birth (and death) of UNRRA. *Past & Present,* 2011/210. Supplement 6. 258–289.

[16] Jessica Reinisch: „Auntie UNRRA" at the crossroads. *Past & Present,* 2013/218. 70–97.

[17] Laura Megan Greaves: I. m. 4.

otthonuk elhagyására kényszerített személyeket gyűjtő, hazatérésüket segíteni hivatott, úgynevezett Displaced Person státusban levőknek fenntartott táborokban levő lengyelek körülményeit és leveleit elemezve arra jutott, hogy az UNRRA szervezete fontos szerepet játszott a lakók szabadságfokainak csökkentésében, magánéletükre vonatkozó döntéseik tradicionálisabb normáknak való újbóli alávetésében.[18]

Akár a fejlesztéspolitika kritikai olvasata, akár a segélyezésnek köszönhetően jobbá tett életminőség felől közelítünk, fontos az a szempont, amelyre a közelmúltban írt disszertációjában Emily Catherine Hawley Riley hívta fel a figyelmet: az, hogy az UNRRA súlypontja Dél- és Délkelet-Európára esett, nem kevesebbet jelent, mint hogy a fejlesztés- és segélypolitika kialakításában döntő szerepe volt annak, ahogyan a második világháború utáni segélyezők a segélyeket fogadó Közép-, Dél- és Délkelet-Európát szemlélték.[19] Vagyis régiónknak nem csak a kétosztatú világ formálódása kapcsán volt komoly globális szerepe a poszthábor időszakában. Ebben a perspektívában ráadásul felértékelődnek azok az akciók és kutatások, amelyeket a Népszövetség folytatott a térségben a két világháború között. Ahogy a Patricia Clavin–Sunil Amrith, valamint a Karen Gram-Skjoldager–Haakon A. Ikonomou szerzőpáros egymástól függetlenül megállapította: a nemzetközi szervezet társadalomtudományos tevékenysége az 1930-as években látványosan erősödött, s ezen belül a figyelem elsősorban Délkelet-Európa felé fordult:

> Az Élelmezésügyi Vegyesbizottság számára nem Afrika vagy Ázsia, hanem Közép- és Kelet-Európa volt a fő érdeklődési terület, valamint a laboratórium. Habár úgy tűnt, hogy az itteni gazdasági és szociális viszonyok miatt fókuszáltak épp oda, valójában a nemzetiszocialista nézetek és érdekek jelenléte nyomán felmerülő biztonságpolitikai szempontok is sokat nyomtak a latban. A Népszövetségre támaszkodó csoport úgy vélte, hogy ha az élelmezést és az egészségügyet felveszik a napirendre, azzal a tudományos objektivitás keretei közé helyezik, s így depolitizálják

[18] Katarzyna Nowak: ‘A Gloomy Carnival of Freedom.’ Sex, Gender and Emotions Among Polish Displaced Persons in the Aftermath of World War II. *Aspasia,* 2019/13. 113–134.

[19] Emily Catherine Hawley Riley: I. m. 97–101.

a mezőgazdasági ügyeket, s ugyanebbe az irányba hat az is, ha lendületet kap a nemzetköziség.[20]

Ennek eredményeképp az 1930-as évek második felében születő létminimum-számítások és -ajánlások így – Dél-Ázsia mellett – jelentős mértékben az ebben a régiókban készült vitamin- és kalóriaérték-számításokon alapultak.[21]

Patricia Clavinnek a világgazdasági rendszer 1920 és 1946 közötti intézményeiről szóló monográfiája felhívja a figyelmet a születő ENSZ és a korábbi Népszövetség állományában és irányadó vezetőit tekintve is meglévő személyi folytonosságokra.[22] Ez az élelmezés terén John Boyd Orr és Wallace R. Aykroyd szerepe miatt különösen egyértelmű.[23] A két világháború közötti korszak és a háború utáni világ közötti kontinuitást tekintve emblematikus, hogy 1946 tavaszán felmerült, hogy a leköszönő Herbert Lehmann helyét az UNRRA élén ne Fiorello La Guardia New York-i polgármester, hanem Herbert Hoover volt amerikai elnök vegye át.[24] Hoover az első világháború alatti és utáni segélyprogramok legjelentősebb motorja, így a Commission for Relief in Belgium vezetője, majd a különösen Közép- és Kelet-Európára fókuszáló American Relief Administrationné (ARA) formálódó kormányzati szerv vezetője, magánkezdeményezésben pedig az éhező gyermek feltáplálását célzó, európai határokon átnyúló

[20] Patricia Clavin–Sunil Amrith: Feeding the world: connecting Europe and Asia, 1930–1945. *Past & Present,* 2013/218. Supplement 8, 42. Lásd még Karen Gram-Skjoldager–Haakon A. Ikonomou: Making Sense of the League of Nations Secretariat – Historiographical and Conceptual Reflections on Early International Public Administration. *European History Quarterly,* 2019/3. 420–444.

[21] Paul Weindling: The Role of International Organizations in Setting Nutritional Standards in the 1920s and 1930s. In: Harmke Kamminga–Andrew Cunningham (eds.): *The Science and the Culture of Nutrition, 1840–1940.* Rodopi, Amsterdam, 1995. 319–332.

[22] Patricia Clavin: *Securing the World Economy: The Reinvention of the League of Nations, 1920–1946*. Oxford University Press, Oxford, 2013. 307–308.

[23] Ruth Jachertz–Alexander Nützenadel: I. m.

[24] Lásd *Szegedi Népszava,* 1946. március 15. Hoover 1945 nyarán beutazta Németországot, azonban a választás végül talán azért nem rá esett, mert az ellátás megszervezésére tett javaslatai alapvetően kritikusak voltak a német lakosságot büntető addigi szövetséges attitűddel szemben.

program szervezője volt.[25] Amint Glant Tibor, Juhász Balázs és Ablonczy Balázs az első világháború utáni segélyprogramok kapcsán kimutatják, már ez az időszak a század további részét meghatározó új működési módot hozott a segélyezés mibenlétét tekintve: „A háború után azonban megjelent a profi üzletemberek által koordinált, szállítmányozási, táplálkozási és gyermekgondozási szakembereket bevonó, jelentős privát és állami forrásokat is megmozgató, határokon átívelő humanitárius segélyezés. Ebben az Egyesült Államok (politikai és gazdasági súlya miatt) főszerepet játszott.”[26] Nyilvánvaló tehát, hogy a második világháború nem a semmiből teremtette meg a humanitárius szervezeti működést. Az első világháború utáni segélyezés és az UNRRA között azonban több jelentős különbség volt. A legfeltűnőbb az, hogy utóbbi az ARA-val ellentétben eleve nemzetközi szervezetként jött létre. Reinisch fentebb hivatkozott elemzéséből világos, hogy ennek alapvető jelentősége volt a szervezet működése és sorsa szempontjából. Másrészt Amanda Kay McVety rámutat arra, hogy habár az ARA működése mögött is álltak transznacionális ellátási láncok és piaci megfontolások, a világgazdaság fogalma csak a második világháború után hatotta át a fejlesztési és segélyezési elképzeléseket.[27]

Összegezve az eddigieket: az 1946 júliusában a Bikini-atollon megmutatkozó hatalmi viszonyok, illetve – tágabban értelmezve – a termonukleáris hidegháború története nemcsak egyidejű a hiány élményével, de ezek a jelenségek az egyenlőtlenségek és a hatalmi viszonyok kapcsolata miatt össze is függenek. A hiányra adott válaszok történetében jelen volt mind a problémák instrumentalizálása, mind az altruizmus. Ez a történet jelentős mértékben folytonos az első világháború utáni és a két világháború közötti, Népszövetségen belüli intézményi folyamatokkal. A Magyarországra jutó források viszonylag kis összege ellenére

[25] Glant Tibor–Juhász Balázs–Ablonczy Balázs: I. m. 1321–1352.

[26] Uo. 1321–1352.

[27] Amanda Kay McVety: Wealth and Nations. The Origins of International Development Assistance. In: Stephan J. Macekura–Erez Manela (eds.): The Development Century. Cambridge University Press, Cambridge, 2018. 21–39.

fel kell figyelnünk arra, hogy a kelet-közép-európai régiónak fontos helye van a segélyezés történetében.

Silvia Salvatici figyelmeztet, hogy nem felelne meg a valóságnak, ha az UNRRA személyzetét professzionális, homogén, olajozott gépezetként működő emberek csoportjaként képzelnénk el.[28] Amint ez a magyarországi misszió vezetői kapcsán is hamarosan nyilvánvalóvá válik, a személyek háttere és az általuk korábban megtapasztalt segélyezési formák is nagymértékben különböztek egymástól.

Idegenek, ellenségek és rászorulók mint elképzelt kategóriák

Amint az már az eddigiekből is kitűnt, az UNRRA a történészek – köztük például a fentebb már idézett Greaves, Nowak és több magyarországi kutató – számára leginkább a háború után úton levő és gyűjtőtáborokban lábadozó-várakozó menekültek ellátásában játszott szerepéről ismert.[29] A Németország és Ausztria területén működő táborokhoz rendelt UNRRA-alkalmazottakkal ellentétben Budapesten ugyan nem ez volt a legfontosabb feladatkör, de az egykori Harmadik Birodalom területén és a Palesztinában tartózkodó magyar származású zsidók repatriálásával kapcsolatban keletkezett dossziék elárulhatnak néhány fontos dimenziót a háború végét követően domináns és intézményesen létező, „másokkal" kapcsolatos mentális kategóriákról. Mind a segélyezés történetére vonatkozó posztkoloniális kritika, mind a magyarországi közbeszédre az 1946-os év előtti évtizedben jellemző „faji" gondolkodás és terminológia indokolttá teszi,

[28] Silvia Salvatici: 'Help the People to Help Themselves': UNRRA Relief Workers and European Displaced Persons. *Journal of Refugee Studies,* 2012/3. 428–451.

[29] A magyarországi szakirodalomban lásd Kecskés D. Gusztáv: Menekültszállítás és hidegháború. Az Európai Migráció Kormányközi Bizottsága (ICEM) és az 1956-os magyar menekültek, *Századok,* 2018/1. 164.; Baráth Magdolna: Menekültekből emigránsok. *Múltunk,* 2018/4. 32–59. 43.; Joó András: A „Nemzet aranya". A „Kállay Alap" története – tények és kérdőjelek. *Századok,* 2020/2. 327–362. 351. Honvári János felhívja a figyelmet az UNRRA segítségnyújtásának pontos anyagi dimenzióira: Honvári János: Bálint József: Magyarország nemzeti vagyonvesztése 1941–1947. *Századok,* 2014/1. 244.

hogy megvizsgáljuk, hogy a különböző korabeli szereplők milyen „színűnek” látták egymást 1946–1947-ben. Mennyire volt idegen, „más”, ellenség a magyar társadalom a misszió felelőseinek szemében, s milyennek tűntek „az amerikaiak” az elénk táruló esetek tükrében?

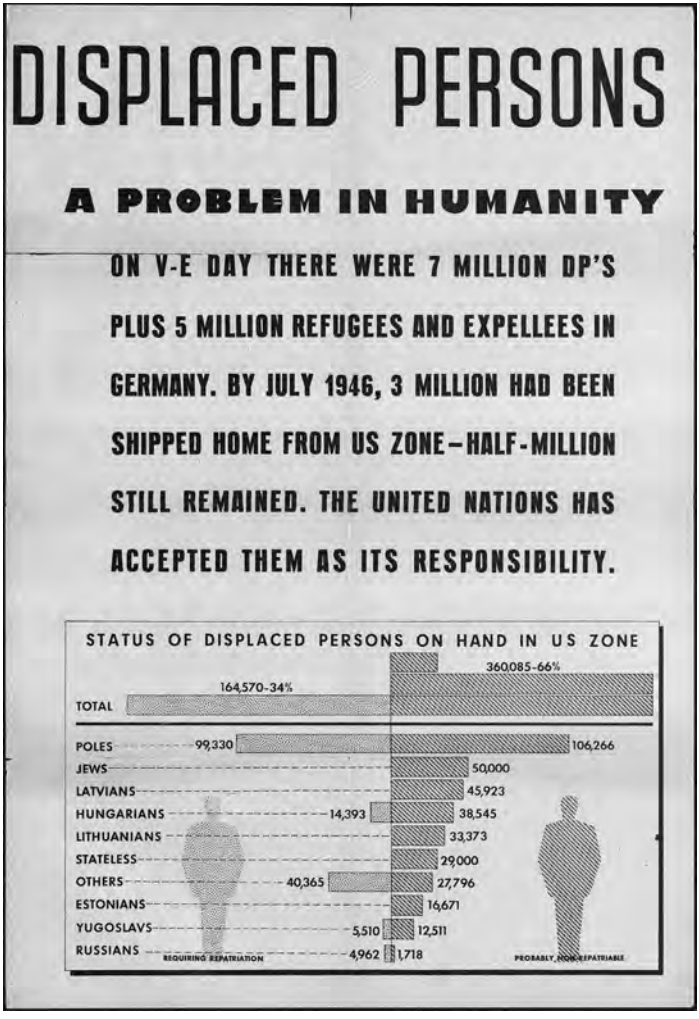
DISPLACED PERSONS
A PROBLEM IN HUMANITY
ON V-E DAY THERE WERE 7 MILLION DP'S PLUS 5 MILLION REFUGEES AND EXPELLEES IN GERMANY. BY JULY 1946, 3 MILLION HAD BEEN SHIPPED HOME FROM US ZONE—HALF-MILLION STILL REMAINED. THE UNITED NATIONS HAS ACCEPTED THEM AS ITS RESPONSIBILITY.
STATUS OF DISPLACED PERSONS ON HAND IN US ZONE
TOTAL
164,570-34%
360,085-66%
POLES 99,330 106,266
JEWS 50,000
LATVIANS 45,923
HUNGARIANS 14,393 38,545
LITHUANIANS 33,373
STATELESS 29,000
OTHERS 40,365 27,796
ESTONIANS 16,671
YUGOSLAVS 5,510 12,511
RUSSIANS 4,962 1,718
REQUIRING REPATRIATION
PROBABLY NON-REPATRIABLE

2. ábra. Nagyméretű plakát a DP probléma nagyságáról.
(Forrás: UN Archives S-1386-0000-0058 3. lap)

Az UNRRA magyarországi misszióját 1946. április 11. és 1947 februárja között Stanley Laszlo Sommer (1907–1995), majd 1947 februárja és 1947 májusa között Lucy Wilcox Adams (1908–1996) vezette. Adams 1946 áprilisától 1947. februárig az elszámolásokért felelős adminisztratív részleget irányította. Mindketten a struktúrákat megbontó színeket hoznak a vizsgálandó képbe. Sommer Kecskeméten született 1907-ben, majd négyéves korában szülei magukkal vitték az USA-ba, St. Louisban telepedtek le. Laszlo húszas évei elejére kiemelkedő amerikai futballista lett, sportösztöndíjat kapott a washingtoni George Washington Egyetemen. A háborúban a Vöröskereszt kötelékében vett részt. Az USA 1948-as pótköltségvetésének képviselőházi bizottsági tárgyalása jegyzőkönyveiből kiderül, hogy Sommer külügyi szolgálatban maradt, 1947 tavaszától a trieszti amerikai követségen dolgozott attaséként, politikai tanácsadói minőségben, s hogy ez kiválasztási folyamat eredményeként alakult így:

> […] ezeket az embereket a legalaposabb ellenőrzés után választották ki, amelynek része volt az adott országokban működő nagykövetségeinkkel folytatott egyeztetés is. A külképviseletek tapasztalataik alapján meg tudják ítélni, hogy a kérdéses személyek alkalmasak, vagy sem. Így aztán, akik odakerültek, azok a krém […] Az FBI is átvilágította őket.[30]

Lucy Wilcox Adams előélete legalább ilyen különös és árulkodó a percepció tekintetében. Ő ugyanis antropológus szemlélettel dolgozó tisztviselő volt, aki az 1930-as évek második felében kétgyermekes fiatal özvegyként önállóságot és társadalmi innovációra való készséget igénylő adminisztratív posztot kapott: a Bureau of Indian Affairs (Indiánügyi Hivatal) amerikai kormányzati szervezetnek dolgozva a navajo indiánok számára kijelölt rezervátumban oktatási felelősként tevékenykedett. Munkássága jelentős volt, a fejlesztéspolitikai szakértők új, a horizontális viszonyokat preferáló generációjához tartozott.[31] Ebből következ-

[30] Hearings before the subcommitte of the committee on appropriations. House of Representatives on the Supplemental Approriation Bill 1948. 1094.

[31] Lucy Wilcox Adams életrajzi adatait a következő forrásokból gyűjtöttem össze: Susan Imel: Lucy Wilcox Adams: Early Advocate of Discussion-Based Adult Education. Adult Education Research Conference. Forrás: https://

het, hogy Magyarország távoli, elmaradott egzotikum vagy reliktum volt azok szemében, akik Adams kiküldéséről döntöttek. Az érem másik oldala viszont az, hogy feltehetően Adams a magyarokra ugyanúgy nem tekintett alacsonyabb rendűként, mint ahogy az indián lakossághoz való hivatalos hozzáállásban is fordulatot hozott. Az UNRRA-nak dolgozó magyar alkalmazottak és a vezetők viszonyáról, illetve Adams személyes tapasztalatairól tanúskodó iratok azonban az eddigi kutatás során még nem kerültek elő elég nagy számban ahhoz, hogy ezt meg lehessen ítélni. Amint az alább vázolandó tihanyi eset mutatja, feltehető, hogy ez nem az iratok hiányával magyarázható. A vonatkozó források teljesebb feltárása számos ez ügyben releváns esetet hozhat még felszínre.

A percepció történetiségét kutatva fontos csomópont az ENSZ Levéltár UNRRA Magyarország anyagában levő *Letters of thanks* című dosszié. A semmitmondó cím mögött jelentős részben olyan gyermekek kézzel írt és rajzolt köszönőlevelei vannak, akik 1946 telén gyermekotthonokban éltek. Tudva, hogy akár a rokonaim is írhatták volna ezeket, nehéz volt a levelek hatásától szabadulni:[32]

> […] ezuton mondok hálás köszönetet a t. Unrra bizotságnak, hogy nekem lehetővé tették azt, hogy most télviz idején is iskolába járhatok. Makó, 1946. dec. 18.
>
> Kedves Amerikai Néni! Bocsánatot kérek, de e pár sor írásommal szeretném megköszöni Az Amerikai Néninek a jó meleg ruhát és pulóvert, amit kaptam […] az Isten fizesse meg őket. Kézcsókot küld: Ledvenc Julia, Rum.
>
> Úgy fordulok hozzátok, mint kis koromban a Jézuskához szoktam. Mi itt vagyunk ó-hazai magyarok. Sok nehézséggel küzdünk, nélkülözünk. Hozzátok egy nagy kérésem volna. Biztos tudjátok, nálunk háború volt […] s mindenünk odaveszett. Felső ruhácskát már tudtak szerezni jó nevelő szüleim. Tizenhárom éves vagyok és még mindig a hatéves koromban kapott télikabátomban járok. Drága anyukám már kifordította és összefódozgatta. Ci-

newprairiepress.org/aerc/2010/papers/32. (Letöltve: 2021. 03. 18.); https://www.quora.com/What-was-your-grandmother-doing-in-World-War-2 (Letöltve: 2021. 03. 18.)

[32] UN Archives S-1386-0000-012. Letters of thanks dosszié.

pőm is régi és bizony átázik. Meleg alsóruhám sincsen […] Amit talán tudnátok nélkülözni szüleitek szives beleegyezésével küldenétek nekem. Ezzel nagy örömet szereznétek…

Kedves UNRRA[!] Nagyon szépen köszönöm azt a sok jót, amit velünk tett […] A hideg reggeleken olyan jól esik az a jó meleg tej, amit az UNRRA bácsitól kaptunk. Hol meg az autónak örültünk nagyon. Amikor megérkezik, azt se tudjuk, mit csináljunk örömünkben.

Én apátlan anyátlan árva gyermek félve gondoltam a téli hónapokra, amikor majd meleg ruha és cipő nélkül kell az iskolába mennem, mert nevelőszüleimnek nincsen. A jó Isten áldja meg azt az ismeretlen jószivű embert, aki engem adományával megmentet ettől a szenvedéstől. 12 éves árva gyermek […] Vasmegye Rum.

Ezzel a ruhával is sok fázástól mentettek meg bennünket az Isten fizesse meg jóságukat. Ha szabadna megírnom, hogy cipőre és kabátra nagy szükségünk volna. Zalaegerszeg, 1946. XII. 10.

A levelek szerzői 1946 decemberében még csak utalást sem tettek arra, hogy az amerikaiak a háború során ellenségek voltak, és károkat okoztak, holott a nyugat-magyarországi gyerekek például jó eséllyel láttak, túléltek támadásokat, vagy legalábbis hallottak a bombázásokról, amelyek például Szombathelyt, Nagykanizsát és Zalaegerszeget érték, s minden bizonnyal láttak átrepülő amerikai bombázórepülőket.[33] Hogy ez milyen érzés lehetett a gyerekek számára, arra csak párhuzamot találtam 1944 szeptemberéből, a Bihar megyei Bihartordán élő Jakab Vilma naplójában, aki akkor szovjet katonát még nem látott, a légi harc azonban már jelen volt: „Egész nap hallatszott az ágyúzás, bombázás a fejünk [felett]. Állandóan búgtak az orosz bombázó repülőgépek. Adél itthon volt, nagyon félt."[34]

[33] A Zala megyét ért bombázásokat lásd Pataky Iván–Rozsos László–Sárhidai Gyula: Légi háború Magyarország felett. Zrínyi Könyvkiadó, Budapest, 1992. II. kötet. 289.

[34] Sándor Mária: „Írtam ide… Jakab Vilma": Egy bihartordai háziasszony feljegyzései. *Bihari Múzeum Évkönyve,* XVII–XIX. Berettyóújfalu, 2014. 187.

Fontos kiemelni, hogy a köszönőlevelekben előkerült az USA mint Újvilág és vele szemben Magyarország mint Óhaza motívum. Vagy arról volt szó, hogy a felnőttek az Amerikában élő magyarok nagy számával racionalizálták azt, hogy miért is küldtek „Amerikából” ajándékokat az iskolának, illetve gyerekotthonnak, vagy ténylegesen a CARE vagy a Joint által gyűjtött adományokat kaptak.[35]

Az ellenségkép kapcsán hangsúlyozni kell, hogy a napilapokban az UNRRA-segélyt beharangozó hírek egyik súlypontja, a sürgető élelmiszerhiány és a tífusz mellett a nemi betegségek kezelésének kérdése volt. Amint azt az UNRRA adatkérésének kategóriái is tükrözik, a katonák vonulása során elkövetett nemi erőszak egészségügyi következménye 1946 legelejére az abortusz kérdése nélkül is az egyik legjelentősebb népegészségügyi kihívássá vált. Hivatalos adatok szerint 450 000 ember szorult kezelésre.[36] Ezek alapján feltehetjük, hogy az, hogy az USA 1946 végén már nem tűnt ellenségnek, jelentős részben azzal magyarázható, hogy az igazi fenyegetést és ellenségképet 1945 elejétől már a nyugati megyékben is a Vörös Hadsereg jelentette. Ez az érzelmi állapot az elmúlt öt évben a *Váltóállítás* című tanulmánygyűjtemény, a *Törvényes megszállás* című forrásgyűjtemény, valamint Kunt Gergely és Pető Andrea erőszaktörténeti kutatásai nyomán jóval élesebb kontúrt öltött a magyar történeti szakirodalomban, mint korábban.[37]

Néhány kiadott forrás segítségével itt is érdemes vázolni ezeket a körvonalakat. A már említett Jakab Vilma 1944. októberi bejegyzései a front átvonulásának drámai hangú, de pontosan gyakran fel nem fejthető leírását adják. Ezekből kiderül, hogy

[35] A CARE által folytatott adományozásról lásd például a következő kisfilmet: https://www.youtube.com/watch?v=e4jduR842RA (Letöltve: 2021. 03. 10.)

[36] Lásd például *Somogyi Hírlap,* 1946. január 17. 1.

[37] Csikós Gábor–Kiss Réka–Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben.* MTA BTK–NEB, Budapest, 2015; Pető Andrea: *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak Magyarországon a II. világháború alatt.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2018; Kunt Gergely: *Kipontozva… Nemi erőszak második világháborús naplókban.* Osiris Kiadó, Budapest, 2019; L. Balogh Béni (szerk.): *„Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015.

az elrejteni kívánt ingóságok értékesebb darabjait a front első hullámában érkező, a faluban is harcoló szovjet katonák elvitték. Ezek az egységek azonban igen hamar el is tűntek a színről, esetükben nemi erőszak mintha fel sem merült volna. Az összességében nem világos és nem bizonyos, hogy a közel egy hónapos megszállás idején Jakab Vilmát vagy az akkor tizennyolc éves lányát megerőszakolták-e: „A háború véget ért nálunk november 16-án, ekkor mentek el Sándorék. November 16-án ment el az orosz tiszti konyha, négy hétig volt itt, akkor már nem féltünk, pedig nagyon sok minden megtörtént, míg ezek itt voltak. A harang megszólalt november 17-én, pénteken."[38] Az bizonyos, hogy Sándort, Vilma fiát elvitték a Szovjetunióba, de ennek körülményeiről semmit sem tudunk. Az is biztos, hogy egy ideig az erőszaktól való rettegés töltötte ki a család napjait: „Két hétig nem mosdottunk, nem aludtunk, éhségtől, hidegtől, s a bujdosás rémségeitől megkínzott testünkön s ábrázatunkon. Adélt féltettem, sajnáltam, imádkoztam érte."[39] Ezt követően azonban mintha normalizálódott volna a helyzet, a valóban megszűnt volna a félelem. Sőt, egy másik személyes dokumentumban Jakab Vilma egyenesen azt írja, hogy amikor megtudta, hogy a hozzájuk szállásolt konyhai alakulatot elvonulásuk után röviddel találat érte, és mindannyian meghaltak, sajnálta őket.[40]

Bihartorda Bihar vármegye azon részén feküdt, amelyből több fennmaradt alispáni irat is tudósít a Vörös Hadsereg lakossággal szemben elkövetett cselekményeiről. 1945. április végén „Balmazújvárosra irányított 11 drb szarvasmarha közül Derecske és Berettyóújfalu között egy orosz főhadnagy 1 drb szarvasmarhát minden további indok nélkül elvitt az autójával".[41] Ugyanebből a dokumentumból tudható, hogy egy másik alkalommal kilenc juh jutott erre a sorsra, ezeket több orosz katona vitte el ellenszolgáltatás nélkül. Ennél nagyobb sebeket ejtő erőszaknak és családi tragédiának is maradt lenyomata.

[38] Sándor Mária: I. m. 191.
[39] Uo. 190.
[40] Uo. 191.
[41] Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar megyei Levéltára (MNL HBmL) IV. B. 406/b 701.d 1436.

A Derecskei járás főszolgabírója 1944. november végén igyekezett a Bihar megyei alispán által segítséget kapni azokkal a beszállásolt szovjet katonákkal szemben, akik rettegésben tartották a lakosságot: „élelem, bor stb. utáni keresés ürügyével magánlakásokba behatolnak […] a nőkkel szemben gorombán viselkednek, esetleg erőszakoskodnak”.[42] Ezek a jelenségek a nyugati megyékben néhány hónappal később megismétlődtek, s világos, hogy az erőszak nem csak elvétve tartozott a rabláshoz, még akkor sem, ha nem is mindig járt együtt a kettő. 1945. március elején a Tolna megyei főispánhoz rémisztőbbnél rémisztőbb jelentések futottak be. Ezek között Nagyszékely esetében tárul elénk leginkább a helyzet, annak abszurd mivoltával együtt: „A lakosság állandó izgalomban él, a nők majdnem minden éjjel bujdosnak és futkosnak […] Dr. Matyasovszki Andor menekült orvos 2 napi szolgálatot tartott a községben. Jelentése szerint a női lakosság 60% gonorreás fertőzött beteg, kéri alispán urat, hogy az orosz katonai hatóságok támogatásával a helyi gyógyszertár ezen betegség elleni megfelelő gyógyszerekkel láttassék el, mert a további fertőzés folytatódik, ennek meggátlása fontos közérdek.”[43] Zala megyéből pedig a Magyar Kommunista Párt írt panaszgyűjteményt a nagykanizsai szovjet katonai parancsnokságnak. A soproni orvosok azt kérték a megyei főispántól, hogy függessze fel az abortuszra vonatkozó szabályokat, mivel „Az orosz Vörös Hadsereg tagjai által Sopronban teherbe ejtett nők mind gyakrabban keresnek fel terhességük művi megszakítása végett.”[44] Jelen tanulmány kontextusát illetően a legfontosabb, hogy mindez 1946 nyarán is jellemző maradt, sőt – amint például egy Tatán 1946. július 2-án kelt jelentésből kitűnik – a helyzet az átvonuló egységek fegyelmezetlensége és a korábbihoz képest növekvő lakásfoglalás miatt helyenként rosszabbá is válhatott.[45] Az egyénileg esetlegesen komplex érintkezési formák mellett tehát 1946-ban még az általános élmény a Vörös Hadsereg erőszakos fellépésétől és károkozásától való félelem lehetett. Ennek jelen-

[42] L. Balogh Béni: I. m. 93. dokumentum, 253–254.
[43] Uo. 123. dokumentum, 303.
[44] Uo. 129. dokumentum, 313.
[45] Uo. 172. dokumentum, 388.

tős szerepet tulajdoníthatunk a viszonyítási pontok kialakítása során.

Ha a magyarországi lakosok nem is az amerikaiakat tekintették ellenségnek, a felsőbb szintű UNRRA amerikai és brit adminisztrációjának gondolkodásából és működésének kategóriái közül azonban korántsem múlt el a harcok lenyomata. A DP-táborokban levő magyarok az „ex-enemy" kategóriában voltak feltüntetve, csakúgy, mint a németek, osztrákok és románok (az országok angol nevének megfelelő ábécérendben).[46] Ezen a listán Románia helye ellentmondásos, hiszen az ország 1944 augusztus végén átállt, és katonai egységei 1945 májusáig valóban harcoltak is magyar és német alakulatok ellen. Ennél is meglepőbb, hogy a „zsidó" mint etnikai-nemzetiségi kategória megformálására irányuló törekvések szintén nyomot hagytak a táblázatokon, vagyis valójában a szereplők gondolkodásmódján. Észre kell vennünk ugyanis azt a távolságot, amely a DP-táborokról készült statisztikák táblázatainak „Jews not determined by nationality" [Nemzetiség/állampolgárság szerint be nem sorolt zsidók] kategóriája és a között a tény között van, hogy a „zsidó" nem nemzetet és nyelvet, hanem vallást jelöl.

A magyar zsidóság történetéből is ismert, hogy ennek az alapképletnek 1939 előtt is számtalan árnyalata létezett. Márpedig Auschwitz-Birkenau legnagyobb létszámú áldozati csoportját a Magyarországról „zsidókként" deportált emberek alkották. Jelentős részük tudatában 1938-ban és 1944-ben döntő szerepet játszott a magyar identitás, sőt sokan egyáltalán nem is voltak zsidó vallásúak. Másrészt, a második világháború vége előtt a nemzeti-etnikai identitások nem feltétlen voltak merevek és kategorikusak, még azok esetében sem, akik politikai szerepet töltöttek be. Mi változott tehát 1945-ben? Amint Hannah Arendt nyomán Tara Zahra rámutatott, nem csak arról van szó, hogy a brit, amerikai vagy éppen kanadai adminisztrátorok másképp értették azt a szót, hogy „zsidó", mint ahogy a náci állam kiépülése előtt, vagy a háború előtt értették volna, vagy hogy valójában

[46] UN Archives S-1387-0000-0058. dosszié németországi, ausztriai és olaszországi DP-táborokban levők nemzetiségi megoszlására vonatkozó táblázatai.

ők is „faji” kategóriákban gondolkodtak.[47] A táborlakók számára vált fontossá az identitásuk, illetve ezek az identitások ekkor váltak kizárólagossá.[48] Dunai Andrea a nyugati megszállási övezetben várakozó Magyarországról deportált DP-k életére vonatkozó tanulmánya két, Zahra elemzésében nem szereplő tényezőre mutat rá az identitás kapcsán. Egyrészt arra, hogy az évekre elhúzódó hazatelepítési eljárás, a várakozás is hatással volt a hazatelepedési szándékra, így pedig az identitásra is. Dunai kutatásából az is kiderül, hogy a zsidóként deportált magyarok a DP-s lét alatt érdek-képviseleti szervezeteket hoztak létre, illetve igyekeztek ezeket elismertetni mind a német területen fennhatóságot gyakorlókkal, mind az amerikai zsidó szervezetekkel. Ebbéli kudarcaik és sikereik is fontos tényezők voltak a további útra és önmeghatározásra nézve.[49] A „nemzetiség/állampolgárság szerint be nem sorolt zsidók” kategória kapcsán figyelembe kell vennünk azt a körülményt is, hogy a Szovjetunió csak azzal a feltétellel támogatta az UNRRA- és a DP-táborok működését, ha minden szovjet állampolgárnak minősíthető személyt – beleértve a litvánokat, letteket és észteket – a Szovjetunióba repatriáltak. Sztálin terrorrendszerének antiszemita aspektusa miatt sokaknak az volt az érdeke, hogy ne derüljön ki, illetve ne kerüljön hivatalos listára etnikai hovatartozásuk.

A DP-ket osztályozó amerikaiak nézőpontja kapcsán két olyan tényezőt érdemes kiemelni, amelyet az utóbbi két évtizedben a Magyarországon rendre félrefordított „whiteness studies” hozott napvilágra. Egyrészt azt, hogy miközben az USA-ban a háború előtt is jelentősen befolyásolta, hogy egy bevándorló állampolgárrá válhat-e, a „colour”, „race” és „ethnicity” fogalmak éppen a második világháború hatásai nyomán kezdtek átformálódni. Az, amit a korábbi cenzusok „race”-ként jelöltek, az a kulturális-nyelvi összetartozást kiemelő „ethnicity”-vé vált, míg a „colour”-t

[47] A „faji” gondolat „nyugati” és nem kizárólagosan náci gyökereire lásd még a Mérce sorozatát: https://merce.hu/2021/01/05/aldozatisag-es-dekolonizacio-egy-merces-sorozat-tanulsagai/ (Letöltve: 2021. 01. 20.)

[48] Tara Zahra: Displacement, Family, and Nation in Postwar Europe. *The Journal of Modern History,* 2009/1. 45–86.

[49] Dunai Andrea: Élet a galutban. Magyar-zsidó „hontalanok” (Displaced Persons) a nyugati megszállás övezetében. *Múlt és Jövő,* 2010/2. 58–82.

a „race" váltotta fel.[50] Ez ugyan a zsidóként regisztrált bevándorlókat direkt módon nem érintette, mivel őket – az írekkel, valamint a dél-, közép- és kelet-európai bevándorlókkal együtt jogilag fehérnek tekintették –, de jelzi, hogy a náci ideológia fajkoncepciója komoly politikai és jogelméleti kihívást jelentett az USA-ban is. Ennél is fontosabb figyelembe vennünk azt a tényt, hogy a zsidók számára az állampolgárság nem jelentett társadalmilag emancipált státust. A második világháború előtt számos amerikai zsidó mindennapi tapasztalata volt, hogy az előítéletek és a stigmák lehetetlenné tették számukra, hogy megbecsülve érezzék magukat, csakúgy, mint ahogy ez az olaszok, írek, lengyelek vagy magyarok esetében történt. A 20. század első felében a kelet-európaiaknak és a zsidóknak is nehéz útjuk volt az amerikai „fehérré" válásig.[51]

A magyarországi nevelőszülőknél levő gyerekek és általában a magyarországi lakosság az UNRRA-tisztviselők szemében leginkább az „ex-enemy non-Jewish" kategóriába tartozhatott – s emellett minden bizonnyal ritkán felejtették el, hogy a Szovjetunió megszállási övezetében járnak. Az *ex-enemy* azonban – a németországi németek esetével szemben – itt nem jelentette azt, hogy a lakosság teljesen segély nélkül maradt volna. Voltaképpen Sommer és Adams háttere és személye is azt jelezte, hogy az ország „volt ellenség" jellege nem jelent merev címkét és távolságtartást. Az azonban e státus miatt volt, hogy a túlélést biztosító élelmiszeren és felszerelésen kívül fejlesztési-újjáépítési források nem érkeztek az országba.

A köszönőlevelek jelentős része ruhákra vonatkozik, élelmiszer – ezen belül is tej – csak egyszer van nevesítve. Az világos, hogy a nevelőszülők által nevelt gyerekek, illetve maguk a családok jellemzően valóban súlyos ruházkodási szegénységben éltek. A télikabát hiányának említése akkor kap különös súlyt, ha figyelembe vesszük, hogy az 1946–1947-es tél az évszázad egyik leghidegebb tele volt Magyarországon is. Erre a körülményre

[50] Philip Q. Yang–Kavitha Koshy: The "Becoming White Thesis" Revisited, *The Journal of Public and Professional Sociology,* 2016/1. Article 1. Forrás: https://digitalcommons.kennesaw.edu/jpps/vol8/iss1/1 (Letöltve: 2021. 03. 18.)

[51] Uo.

alább még visszatérek. Érdekes, hogy további kérés csak elvétve fordul elő, a segélyezettek többsége tehát egyszeri alkalomnak tekintette a kapcsolatot.

A gyerekektől idézett levelek a vasi Rumtól a hajdúsági Hajdúhadházig rajzolják ki a gyermekotthonok topográfiáját, mindamellett az is látszik, hogy a segítségben részesült intézmények térbeli eloszlása korántsem volt egyenletes. Kivehető egy nyugat-dunántúli, egy délnyugat-dunántúli és egy, a Dunától keletre fekvő, Kecskemét környéki csomópont, amelyeken kívül Hajdúhadház magában áll. Kecskemét súlya jó eséllyel Sommer származásával és emlékeivel, esetleges családi kapcsolataival magyarázható. Felvethető persze, hogy ezek a térbeli hézagok a források pusztulása miatt mutatkoznak. Ennek ellenőrzésére csak a korabeli napilapok jöhetnek szóba. Az *Arcanum* online felületének periodika-adatbázisában futtatott keresés azonban szintén jelentős különbségeket mutat a földrajzi eloszlásban. Az UNRRA-val kapcsolatos híradás 130-200 alkalommal tűnt fel Miskolcon, Szegeden, Kecskeméten, Makón és Debrecenben megjelenő napilapokban, valamint a Pécsett megjelenő *Dunántúli Népszavá*ban. Ezenkívül a *Somogyi Hírlap* 87, a *Fehérvári Kis Ujság* 75, a szombathelyi *Vas Népe* 67 alkalommal említette az UNRRA rövidítést. Ehhez képest a *Fővárosi Közlöny* 86 hírébe került be, számos területről viszont vagy az adatbázis hiányossága, vagy az említések tényleges hiánya miatt semmit sem tudunk mondani. Az országos lefedettségű lapok UNRRA-val kapcsolatos híradásainak földrajzi megoszlása ebben nincs benne, ezek rendszerezése egyelőre meghaladta a lehetőségeimet. Összességében az látható, hogy a köszönőlevelek alapján körvonalazott kapcsolatokon kívül Miskolc és Pécs került még a budapesti misszió fókuszába. Ez utóbbiak levéltári ellenőrzése szintén a jövő feladata.

A térbeli rajzolat vezet el ahhoz kérdéshez, hogy vajon honnan tudta a misszió, hogy mire van szükség, s általában milyen tudással rendelkezett, valamint hogyan szerzett információt a gazdasági és anyagi viszonyokról. A *Budapest* című lap akkori felelős szerkesztőjének tollából 1946 decemberében megjelent, – ritka forrásként – fényképeket és fontos kimutatásokat is tartalmazó összefoglaló szerint a misszió négy osztályának vezetői

érkezésük után késedelem nélkül az egész országot bejárták, s így mérték fel az igényeket.[52] Az információszerzés jelentőségét mutatja, hogy a misszió gyakorlatilag már Sommer érkezése napján levelet küldött Nagy Ferenc miniszterelnöknek és a miniszterelnök-helyettesnek, vagyis Rákosi Mátyásnak, amelyben a gazdaság állapotára vonatkozó rendszeres adatszolgáltatást kért, s ehhez formanyomtatványt is csatolt.[53] A budapesti misszió az UNRRA európai regionális központja felé fennálló negyedéves jelentési kötelezettségének a Közellátásügyi Minisztérium IV. osztályától kapott adatok alapján tett eleget.

Felvethető a kérdés, hogy az UNRRA vajon milyen lobbierővel bírt a kormánynál, befolyásolhatta-e a kormányzati döntéseket. A misszió a kormány és a különböző segélyszervezetek közötti megbeszéléseken került közvetlen, személyes kapcsolatba a miniszterelnökkel, illetve – magától értetődően – Bárányos Károly (1892–1956) közellátási, majd földművelésügyi miniszterrel, és ezen minisztériumok tisztviselőivel is kapcsolatban állt. Néhány, a személyes és intézményi érdek határvidékén felmerült és az UNRRA missziójához beérkezett kérésből érzékelhető, hogy az UNRRA rendelkezett lobbierővel a minisztériumban. Beznák Aladár (1901–1959) kutatóorvos, aki éppen 1946-ban vette át a Tihanyi Magyar Biológiai Kutatóintézet vezetését, azt jelezte az odalátogató, később mezőgazdasági oktató és ismeretterjesztő munkája révén Nagy-Britanniában ismertté váló Derek Henry Chapmannek[54] és Lucy Wilcox Adamsnek, hogy a kutatások újjászervezéséhez szükséges anyagokat teherautó nélkül nem, vagy csak rendkívüli nehézségek árán tudja beszerezni, s a minisztérium visszarendelte azt a tehergépjárművet, amelyet az UNRRA-tól (illetve Kanadából) segélyként érkező százas kontingensből

[52] Lestyán Sándor: Az UNRRA Magyarországon. *Budapest,* 1946/12. 471–482.

[53] UN Archives S-1386-0000-0034.

[54] Derek H. Chapman (1913–?) a 2000-es években bezárt, korszakos jelentőségű mezőgazdasági és agroökológiai kutató- és posztgraduális képzési központ, a kenti Wye College tanára lett. Lásd közös munkáját a korszak egyik fontos festőjével és illusztrátorával: Derek Henry Chapman–Evelyn Dunbar: *A Farm Dictionary.* Evans, London, 1953.

korábban megkapott.[55] Egy 1946. szeptember 20-án megjelent szegedi napilap kishíréből kiderül, hogy háromtonnás Chevrolet teherautókról volt szó.[56] (Érdemes megjegyezni, hogy egy 1946 szeptemberére vonatkozó adatsor csak 46 UNRRA-teherautó által megtett kilométereket regisztrált, 33 az ipari minisztériumhoz, míg több egyes nagyvárosokhoz került.[57])

A kormányon kívül a budapesti misszió több tudományos igényű adatszolgáltatásra képes, korszerű módszertannal dolgozó intézettől is kapott információt, így például a Magyar Közvéleménykutató Intézettől és a Magyar Gazdaságkutató Intézettől is. 1946 júniusában a pártok és szakszervezetek tulajdonában levő médiakonglomerátum, a Magyar Központi Híradó Rt. keretébe tartozó Közvéleménykutató Intézet a budapestiek körében mérte fel, hogy mit gondolnak a külföldről érkező segélyszállítmányokról, és mit várnak azoktól. A kutatásról készült jelentés az eredményeket szabad és kötött foglalkozásúakra, valamint nemekre bontva közölte. A kérdőíven belül az a kérdés árul el legtöbbet, amelyik kapcsán a legkevésbé mutatkozott túlnyomó véleménytöbbség. A 2500 megkérdezett 6-7%-a nem válaszolt arra a kérdésre, hogy mi alapján osztaná szét a segélyeket, a válaszadók relatív többsége, kategóriától függően 32-38%-a pedig egy elsőre különösen hangzó kategóriát jelölt meg: „rászorultság, érdem”. Emellett a „szegénység” külön kategóriát alkotott, amely csak 13-15%-ot kapott. A „betegek” és a „gyermekek” kategóriákat még ennél is kevesebben preferálták, míg a „csak a dolgozók”-at többen, a kötött foglalkozású férfiak 17,1%-a és a szabad foglalkozású nők 10%-a látta volna szívesen kizárólagos kategóriaként.[58] A felmérésből nem derül ki, hogyan állt össze a minta, s hogy például kimaradtak-e a munkanélküliek és az inaktívak (munkaképtelenek, idősek, nem dolgozó nők) a megkérdezettek köréből. A rászorultság és az érdem nem szinonimák, míg a rászorultság és a szegénység sokkal inkább. Az eredményt

[55] UN Archives S-1386-0000-0090 [Contributed supplies] Tihanyi Magyar Biológiai Kutatóintézet.

[56] *Szegedi Kis Ujság,* 1946. szeptember 20. 2.

[57] Lestyán Sándor: I. m. 479.

[58] UN Archives S-1386-0000-0032.

úgy fordíthatnánk le, hogy a budapesti megkérdezettek mintegy harmada a társadalmi hasznosságot tartotta a legfontosabb olyan kritériumnak, amelyet a segélyek kiosztásánál figyelembe kell venni. Ez a fogalomban megjelenő gondolkodásmód azt tükrözi, hogy az Egresi Katalin által bemutatott szociálpolitikai sokszínűségből végül is a workfare elvű és a középosztályt előtérbe helyező felfogásnak volt a legnagyobb hatása.[59] Azt, hogy a megkérdezetteknek csak 3-5%-a bízta volna a pártokra a segélyek elosztását,[60] abban a kontextusban kell látnunk, hogy a kérdőíveket néhány héttel a B-listázást előíró kormányrendelet megjelenése után kérdezték le.

A felmérés készítése körüli hetekben megtartott, a segélyezésben érdekeltek széles körének bevonásával zajlott, a ruha és az élelmiszersegélyek elosztásáról szóló minisztériumi megbeszélések alapján a közvélemény-kutatás eredményének nem volt döntő hatása a ténylegesen követett elosztási elvekre. Az UNRRA budapesti missziójának jóléti (welfare) programokért felelős tisztviselője, Frank Curtis felszólalásában a ruhaneműk szétosztásában első helyen a leghátrányosabb helyzetű gyermekeket szerepeltette, és általában a gyerekek kerültek előtérbe. A felnőtt csoportokra vonatkozóan ekkor még nem volt világos prioritási lista, de az „érdem" fel sem bukkant a lehetséges szempontok között:

> A felnőtteket illetően egyelőre nem állapodtunk meg: egy javaslat a hadikárosultakat, a hadiözvegyeket, a mezőgazdasági munkások családjait és a 20 hektárnál kevesebb földhöz jutott embereket, az ipari munkásságot és a hajléktalanokat segítené. Mivel nincsenek pontos adataink ezen csoportok méretére vonatkozóan, a megbeszélés tárgyát képező ruhaadományból azok fognak részesülni, akik a háború által különösen elpusztított területen élnek.[61]

[59] Egresi Katalin: *Szociálpolitika Magyarországon – Nézetek, programok és törvények 1919–1939*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. A kérdőív értelmezéséhez a két világháború közötti időszak szakértője, Paksa Rudolf vázolta számomra a kor társadalmának legfőbb jellemzőit.

[60] UN Archives S-1386-0000-0032.

[61] UN Archives S-1386-0000-0032.

Az UNRRA, dán, svéd és svájci segítőbizottságok és a magyar elosztószervek meghívottai ülésznek (középen Mr. Curtis)

Заседание уполномоченных датских, шведских и швейцарских комитетов помощи ЮНРРА и венгерских распределительных органов (в середине г-н Кертис)

Session of the representatives of the UNRRA, the Danish, Swedish and Swiss Relief organisations (Mr. Curtis in center)

Séance commune de l'UNRRA et des comités de secours danois, suisse et suédois, avec les organes de distribution hongrois (au milieu d'eux M. Curtis)

nehogy az UNRRA-szállítmányokat politikai fegyvernek lehessen kihasználni egyes országok javára. Nálunk például számtalanszor előfordult, hogy St. L. Sommer ődelegátus előtt a segélyezett kórház, vagy más szociális intézmény Amerikának köszönte meg az UNRRA-adományt. A ődelegátus ilyenkor minden esetben hangsúlyozta, hogy az UNRRA nem az Egyesült Államokat, hanem 48 nemzetet, 48 tagállamot jelent, s az csak véletlen, hogy az ő személyében amerikai állampolgár áll a magyar misszió élén.

Az UNRRA-nak az elosztásra vonatkozó alapszabálya minden tekintetben indokolt. Az első (1914—1918) világháború után, számtalan önkéntes szervezet ontotta a segélyszállítmányokat Európába. Nem volt központi testület az irányításra s így a segély aránytalanul oszlott meg a különböző országok között, ugyanakkor pedig gyakran felhasználták politikai célokra. Az UNRRA a legtisztább szociális szempontokat tűzte ki maga elé

Milyen szerep jut mégis az UNRRA-nak a kiosztásban?

A kiosztóbizottság tagjai állapítják meg, hogy az egyes szociális szervezeteknek mennyi és milyen segítségre van szükségük a rendelkezésre álló készletekből; s ebben a bizottságban az UNRRA felügyel arra, hogy az elosztás elsősorban méltányos alapon történjék, másodsorban valóban oda jusson, ahol legnagyobb a szükség. A bizottságban minden külföldi önkéntes segélyszervezet delegátusa képviselve van. Képviselve vannak azonkívül a magyar jóléti szervek egy-egy megbízottal, továbbá a miniszterelnökség és az érdekelt minisztériumok. A négy albizottság (ruházati, élelmezési, gyógyszer és úgynevezett tervbizottság, azaz jóléti bizottság) a saját problémáival foglalkozik. A terv-, azaz jóléti bizottság arra törekszik, hogy a kiosztásnál előnyben részesítse az ország különleges jóléti intézményeit. Ez alatt azt kell érteni, hogy a magyarországi cukorbetegek számára például elegendő inzulinkészletet kell biztosítani. A feladatot egy külföldi segélyszervezetre bízzák, amely azután gondoskodik, hogy az inzulin, a szükségelt mennyiségben, valóban megérkezzék. Ilyen körülmények között nem fordulhat elő, hogy egyes kevésbé szükségelt juttatásokból fölös mennyiség érkezik, ugyanakkor pedig a hiányoltakból semmi, vagy kevesebb annál, amit a körülmények megkívánnak. Más szóval tervszerűen történik a külföldről érkező szállítmányok meghatározása és mennyiségi megállapítása is.

Hasonló terv-, azaz jóléti bizottságok működnek az ország minden vármegyéjében és a megyei városokban. Ezek beküldik ajánlásaikat a nagybizottságnak és felügyelnek a segélyek kiosztására. A bizottságok nem politikai, hanem jóléti és szociális szempontok figyelembevételével alakultak és ezzel a célkitűzéssel is működnek.

Az UNRRA térítés nélkül, ajándékba

3. ábra. Megbeszélés az UNRRA, a svéd, dán és svájci Vöröskereszt, valamint a magyarországi minisztériumok képviselői között.

(Forrás: Lestyán Sándor: Az UNRRA Magyarországon. Budapest, 1946/12. 476.)

Ezen az 1946. június 21-i egyeztetésen Curtis azt javasolta, hogy a ruhaelosztással kapcsolatban a célcsoportokat szociális felügyelők és albizottságok határolják körbe. A találkozó jegyzőkönyvéből az is kiderül, hogy ekkorra az élelmiszersegély szétosztására vonatkozóan már jóval pontosabb, az egyes kategóriák létszámát és részesedését is tartalmazó tervek álltak rendelkezésre. A döntéseket egy, a segélyszervezetek képviselőiből álló végrehajtó bizottság terjesztette fel a június 21-i találkozóhoz hasonló összetételű, nagyobb létszámú testület elé.

Összességében az UNRRA budapesti missziója által gyűjtött információ mennyisége és minősége azt jelzi, hogy a vezetői a közjó felől értelmezett racionális segélyakció kialakítását tűzték ki célul. A segélyezettek kategóriái között a gyermekeket és a háború áldozatait prioritásként jelölték meg. Előbbi tükrözte mind a humanitárius hagyományt, mind a második világháború utáni évekre jellemző, jövőorientált korszellemet, utóbbi pedig azt jelezte, hogy az UNRRA számára a magyar lakosság nem ugyanúgy tartozott az ex-enemy kategóriába, mint ahogyan a németországi németek.[62]

Éhség és időjárás mint információ

A magyarországi UNRRA-missziónak valójában már 1946. júniusban is voltak adatai arról, hogy vajon mennyien lehettek a rászorulók, a szegények, s hogy ez abszolút értékben milyen életminőséget jelentett. A gazdaság működőképességét és a hiány mértékét illetően Sommer és kollégái az első időszakban Thomas Balogh, vagyis Balogh Tamás (1905–1985), a nemzetközileg már akkor is ismert közgazdász 1946 márciusában elkészült rövid összefoglaló jelentésére tudtak támaszkodni. Ennek alapján különösen a városi lakosság volt alultáplált, s éves szinten alig félmillió tonna gabona volt elérhető számára. Balogh számítása szerint a sem a nehéz fizikai munkát végzők, sem a földművesek, sem a bányászok közé nem tartozó magyarországiak esetében még a nagyon alacsony, napi 1000–1500 kalória bevitelét jelző kormányzati becslés is túl optimista volt. Balogh összegzése figyelmeztet, hogy igen rossz termés várható, mivel a téli búza már tavasszal tönkrement a szárazság és a rágcsálók miatt, s a májusi esők elmaradása esetén tovább csökkenhet az általa 1,2 millió tonnásra becsült gabonatermés tényleges mennyisége. Balogh jelezte, hogy a kormánynak az év végéig 30 000

[62] A „gyermek" 1945 utáni jelentéseiről lásd Dóra Vargha: *Polio Accross the Iron Curtain. Hungary's Cold War with an Epidemic*. Cambridge University Press, Cambridge, 2018. 36–45.

tonna gabonára és havi 840 tonna zsírra van szüksége ahhoz, hogy fenntartsa a jegyrendszert.[63]

Fél évvel később, a nyár végén az UNRRA washingtoni központjához tartozó agrár-újjáépítési részleg római irodájában dolgozó Derek Henry Chapman Sommer kérésére kéthetes tanulmányútra érkezett, s útjáról részletes jelentést tett. Mivel adatainak összegyűjtése érdekében szakértők tucatjaival konzultált, a dokumentum kiváló pillanatképet ad az 1946 augusztusában az UNRRA rendelkezésére álló akkori információkról.[64] Chapman úgy látta, hogy a kérdés egyik kulcsa az állatállomány, amely drasztikusan csökkent, rossz állapotban volt, és tulajdonosaik, tartva a rekvirálásoktól, nem is érdekeltek az állomány feljavításában. Így a szakértő a vele közöltek alapján úgy ítélte meg, hogy a szarvasmarha-állomány tizenkét, a juhállomány huszonhárom év alatt regenerálódhat, egyedül a sertések esetében van rá esély, hogy az állomány három év alatt visszaálljon a háborús pusztítás előtti szintre. A földreform kapcsán azt emelte ki, hogy egyes ipari termények, főként a cukorrépa és a dohány termelése drasztikusan vissza fog esni, míg például a paprikáé, a babé és a zöldségeké növekedni fog. Chapman javaslatai között már ott szerepelt, hogy az ENSZ már létező Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Szervezetének (FAO) az UNRRA erőforrásait meghaladó módon, szakemberek küldésével, tenyészprogramokkal, laboratóriumi felszereléssel és szakkönyvtárak felszerelésével kellene támogatnia a magyarországi mezőgazdasági kapacitás helyreállítását. Chapman jelentése azért is emelkedik ki az UNRRA általam eddig megismert levéltári anyagán belül, mert ebben jelenik meg legmarkánsabban, hogy az ellátási problémák egyik fő oka valójában a szovjet katonai megszállás.

A misszió összességében az élelmiszerhelyzetről rendelkezett a legtöbb adattal. Ezen a téren az adatgyűjtés jellege azt sugallja, hogy az UNRRA az ország egészének ellátásában gondolkodott. A gazdaság többi ágától eltérően ezen a téren ugyanis a misszió levéltárában megmaradt iratok a jóvátétel által jelentett teherrel,

[63] UN Archives S-1386-0000-0035.
[64] UN Archives S-1386-0000-0034.

a jegyrendszer működtetéséhez szükséges élelem mennyiségével és fajtáival, valamint a szükséglet és a termés különbségével és ennek tényezőivel foglalkoznak. Az eddigi forrásfeltárásból nem világos, hogy valóban minden havi, illetve negyedéves jelentés elkészült-e 1946 májusa és 1947 áprilisa között, az azonban látható, hogy az élelmezés területén – a ruhaneműk, az egészségügyi felszerelés és gyógyszerek esetétől eltérően – nem pusztán a rendelkezésre álló segély észszerű szétosztási szándékáról volt szó, hanem érdemi beavatkozásról. 1946 nyarára az rajzolódott ki, hogy a lakosságnak kiosztott cukor harmada, a tej 17%-a és szinte az összes húskészítmény az UNRRA ellátóláncán keresztül érkezett.[65] Az UNRRA által készített ábrából kitűnik, hogy ez a segítség olyan jelentős volt, hogy 1946-ban a segélyszállítmányok számos termék esetében az országban rendelkezésre álló mennyiség többségét tették ki.

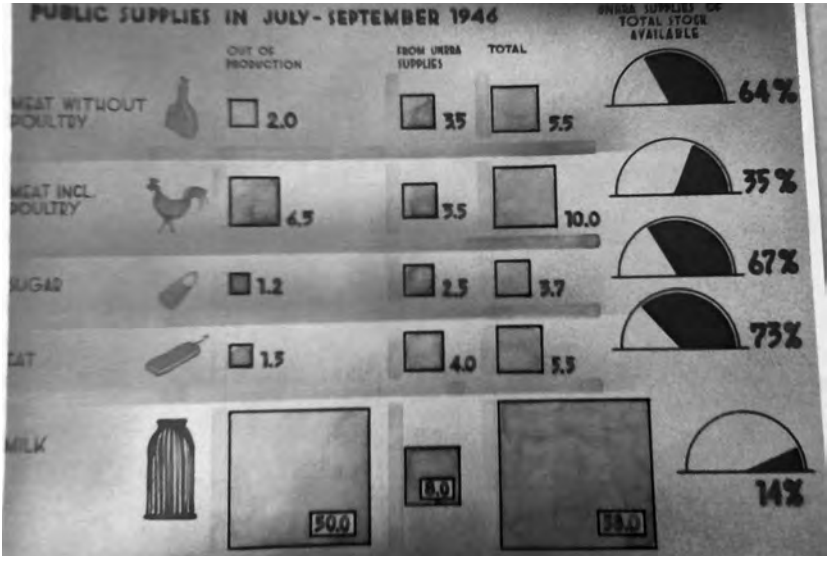

4. ábra. Az UNRRA magyarországi közellátásban játszott szerepét ábrázoló diagram.

(Forrás: UN Archives S-1386 Chronological Files. Week 21, Oct 6-12 1946.)

[65] UN Archives S-1386 Chronological Files Week 21, Oct 6–12 1946.

Egy Sommernek címzett, a londoni európai UNRRA regionális irodájából küldött üzenet arról is tanúskodik, hogy 1946 júliusában az UNRRA-val kapcsolatos várakozások már túlléptek a valóságos lehetőségeken. Az üzenet szerint ha a kormány továbbra is egyből kiosztja a segélyszállítmányokat, az olyan mértékben befolyásolja az árakat, hogy nem tud megvalósulni a fizetőeszköz stabilizációja. A hirtelen nagy mennyiségben megjelenő élelmiszerek (például a szalonna, az olaj, vagy a tejpor) ugyanis – még a kötött gazdálkodás keretei között is – leszorítják az adott termék értékét, így a helyi termelők nem lesznek érdekeltek az adott termékek előállításában. Vagyis végeredményben tovább nő a hiány és ezzel az infláció. A központból érkező üzenet azonban azt is lehetségesnek tartja, hogy több ellátmány érkezzen, s valóban az UNRRA váljon a stabilizáció fő eszközévé:

> Tudok érvelni a döntéseid mellett, ha itt kikérik a véleményemet, és igyekszem elérni, hogy kérésednek megfelelően több szállítmányt engedélyezzenek. Azt hiszem, hogy kedvező a légkör, mivel mind itt [Londonban], mind Amerikában egyfajta bűntudatot lehet érzékelni a Trianonnal kapcsolatban hozott kedvezőtlen döntés nyomán.[66]

A fenti távirat is arra figyelmeztet, hogy mintha egy rövid időre, a mélypontból éppen kijőve, egy nagy visszalendülés ábrándjában élt volna a közvélemény egy része. 1946. május–júniusa ugyanis valódi mélypont volt. A Baloldali Blokk médiahadjárata a szovjet katonák ellen Gyöngyös környékén elkövetett gyilkosságok kapcsán Kiss Szalézt és rajta keresztül számos kisgazda politikust is fasiszta szervezkedőnek állított be. Ez az ügy valószínűleg azért volt olyan fontos a baloldalnak, mert igazolta a B-listázás szükségességét, illetve elterelte a figyelmet arról a tényről, hogy a Baloldali Blokk reménykeltő kijelentései ellenére a Washingtonban zajló béke-előkészítő tárgyalások alapján Magyarország csak a trianoni határaira számíthatott.[67] A fe-

[66] UN Archives S-1386-0000-0044. [Economics Files] Dátum nélkül, de minden valószínűség szerint 1946. május 7-e, a Külügyminiszterek Tanácsa döntése utáni időszakban.

[67] Azt a kortárs olvasók csak sejthették, hogy a vallomások mögött bestiális kínzások álltak.

szültség a koalíció szétesésével és a polgárháború rémével fenyegetett. Ekkorra az infláció egyre szorosabb kötött gazdálkodást tett szükségessé, amely viszont egyre nehezebben kezelhető helyi szintű politikai és társadalmi ellentéteket szított. A fizetőeszköz stabilizációjára irányuló tervek azonban a mindennapi anyagi lét alapjainak rendezését vetítették előre. Ebben a hangulatban készítette el a kormány a „Terményfelhasználási előirányzat az 1946/47-es gazdasági évre" című tervét, amely tudatosan nem számolt a jóvátételi kötelezettségként és a Vörös Hadseregnek teljesítendő szállításokkal, miközben a valós termést az előzetesen kalkuláltnál 10-15%-kal jobbra becsülte. A tervezet arra jutott, hogy búzából és rozsból a hiány 19 000 tonna lesz, míg kukoricából ennél jelentősen nagyobb többlettel számolt.[68] Ez az optimizmus azonban alaptalannak bizonyult.

Nem véletlen ugyanis, hogy éppen ekkortól, 1946 augusztusától jelennek meg a misszió levéltári anyagában az angol nyelvű, de magyar kutatók által jegyzett és magyar nyelvű térképvázlatokkal kiegészített meteorológiai jelentések.[69] Ekkor vált ugyanis világossá, hogy az ellátási-élelmezési helyzet még az 1946. június–júliusban kalkuláltnál is rosszabb lesz az év utolsó periódusában. A hosszan tartó aszályt augusztus közepén pusztító viharok követték. Az október eleji számítások szerint az élelmiszerhiány rozsban és búzában 33 000 tonna, kukoricában további 18 000 tonna, burgonyában pedig 39 000 tonna volt.[70] Az időjárás hatásainak ezzel azonban még nem volt vége. A magyarországi UNRRA vezetése már 1947 februárjában úgy értékelte, hogy 1946–1947 tele több évtizedes viszonylatban is a legkeményebb volt.[71] Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy sem az aszály, sem a szokatlanul hideg tél nem korlátozódott a Kárpát-medence területére. Jól ismert, hogy ekkor a Szovjetunióban is éhínség volt, míg Stephen Wheatcroft egyenesen arra jutott, hogy 1946–1947-ben valójában világélelmezési válságról kelle-

[68] UN Archives S-1386-0000-0044. [Economics Files] Terményfelhasználási előirányzat az 1946/47-es gazdasági évre.

[69] UN Archives S-1386-0000-0081. [Agriculture].

[70] UN Archives S-1386-0000-0014.

[71] S-1386 Chronological Files. Monthly Report February1947.

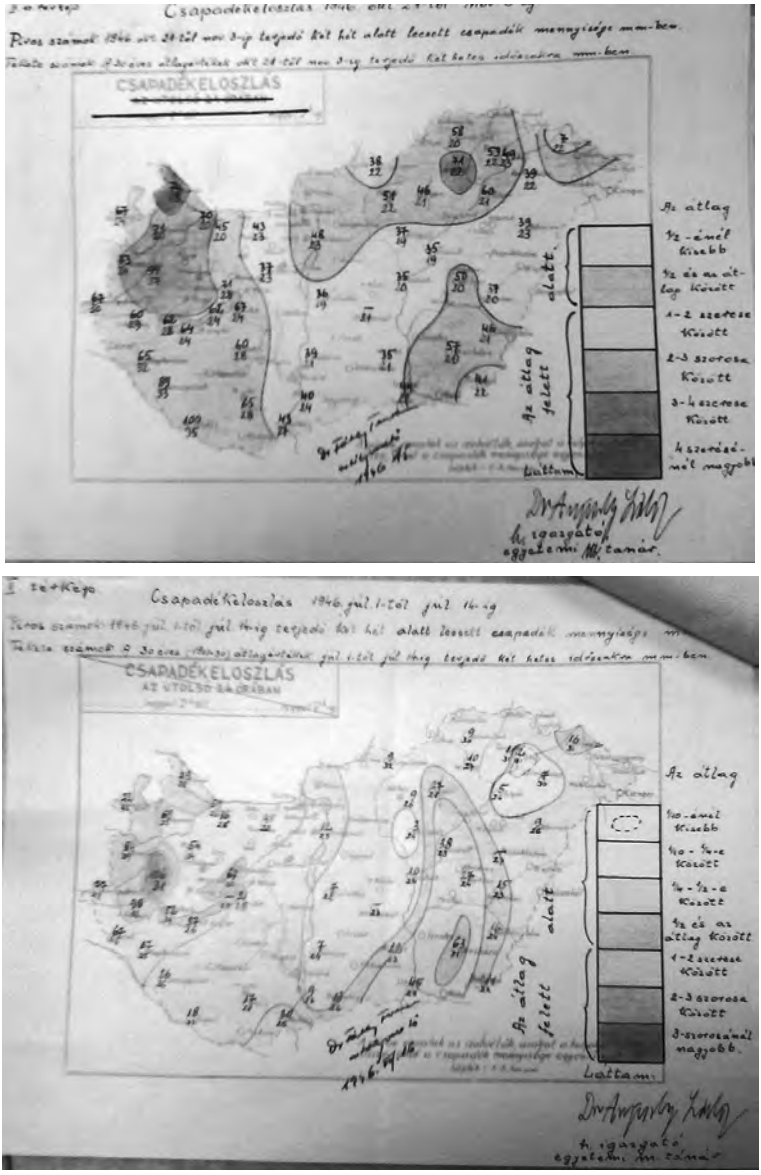

5–6. ábra . Az 1946. júliusi aszályos és az 1946. októberi átlagosnál jóval csapadékosabb időjárást mutató térképek.

(Forrás: UN Archives S-1386-0000-0081 [Agriculture])

ne beszélnünk, amelynek kialakulásában az aszály játszotta a kulcsszerepet, s amelyet többéves városi élelmiszerhiány előzött meg.[72] A szovjetunióbeli helyzet azért is releváns, mert az ottani válsággal kapcsolatban több kutató is feltette már a kérdést, hogy vajon mennyiben lehetett valóban az időjárást okolni a kialakult krónikus hiányért, s mennyiben volt ez az elosztással kapcsolatos, állami szinten meghozott döntések eredménye. V. F. Zima gyakran idézett elemzése szerint az 1946–1947-es válságot Sztálin parasztellenessége mélyítette tragikus éhínséggé.[73] Azt ugyan Nicholas Ganson monográfiája világossá teszi, hogy ez a kijelentés ebben a formában nem tartható,[74] ezzel együtt azonban egy további kutatásban érdemes lenne feltenni a kérdést, vajon a Magyarországon tartózkodó megszálló szovjet katonai alakulatok igényeit és fellépését, valamint a jóvátételi igényeket hogyan befolyásolta a szovjetunióbeli hiány, s hogy ez hogyan hatott vissza az 1946–1947. téli magyarországi élelmiszerhiány mértékére.

A budapesti UNRRA-misszió utolsó, 1947 februárjára vonatkozó havi gazdasági jelentése szerint az az év augusztusáig várhatóan beszolgáltatott gabona összesen alig fogja kitenni a nem őstermelők ellátásához szükséges mennyiséget, s ezenfelül még további közel 180 000 tonnára lenne szükség. Ez a szám úgy jött ki, hogy a jóvátételt összesen 84 000 tonnára, a Vörös Hadsereg közvetlen igényét 17 000 tonnára lehetett becsülni, s ezeken felül több tízezer tonna vetőmagra is szükség volt.[75] A mindezek miatt őszre előállt újabb ellátási válságot a magyar kormány egy, az UNRRA keretei között nem megszokott pénzügyi megoldással, hitelkérelemmel próbálta áthidalni, ezt azonban a szervezet ve-

[72] Stephen G. Wheatcroft: The Soviet Famine of 1946–1947, the Weather and Human Agency in Historical Perspective. *Europe-Asia Studies,* 2012/6. 987–1005. Forrás: http://dx.doi.org/10.1080/09668136.2012.691725 (Letöltve: 2021. 03. 05.)

[73] V. F. Zima: *The Famine of 1946–1947 in the USSR: Its Origins and Consequences*. Edwin Mellen, New York, 1999.

[74] Nicholas Ganson: *The Soviet Famine of 1946–47 in Global and Historical Perspective*. Palgrave Macmillan, New York, 2009.

[75] UN Archives S-1386-0000-0033. Survey of Hungary's Economics during the month of January 1947. 8–9.

zetése elutasította. Annyit viszont valóban sikerült elérni, hogy a négymillió dolláros keret további egymillióval bővüljön. A problémát 1946 vége felé leginkább az jelentette, hogy a globális élelmiszer-problémák miatt rendkívül nehézzé vált a magas kalóriatartalmú termékek, főképp a zsír beszerzése, s ennek következtében a tervezett szállítások alig több mint fele teljesült.[76]

A korai szovjetizáció kérdése az UNRRA-misszió tükrében

A második világháború végének hetvenéves évfordulója évében az látszott, hogy az 1945-ös év magyarországi politikai jelentőségéről két történészi értékelés tekinthető fajsúlyosnak. Az egyik, elsősorban Bibó Istvánhoz visszavezethető értelmezés szerint, amikor a Vörös Hadsereg 1944 karácsonyán körbezárta Budapestet, egy átmeneti időszak kezdetén jártunk, amelynek kimenetelét – az 1948-as Rákosi-féle hatalomátvételt – nem lehetett egyértelműen előre látni. Ebben az értelmezésben az 1947-es év valóban fordulatot hozott, ekkor nyílt meg az út a szovjetizáció felé.[77]

A másik értékelés szerint azonban már 1944 végén is a kommunista manipulációt, sőt mesterterv megvalósítását kell látnunk minden döntés mögött, s valójában egy percig sem volt kérdéses, hogy Magyarországon kommunista diktatúra következik. Ez utóbbi nézetet 1990 után egymástól függetlenül több kutató – például Gyarmati György, Borhi László és Ungváry Krisztián – is kifejtette.[78] A korai szovjetizáció tézisét 2015-ben a Vidéktörténeti Kutatócsoport nagyszabású *Váltóállítás* című kötete fogalmazta meg újra, és írta le rendszeresen, több régió és szakpolitikai terület – kiemelten a földosztás – vonatkozásában.[79] Az antitotalitárius szemlélet regionális léptékű olvasatá-

[76] Lestyán: I. m. 472–473.

[77] Lásd Horváth Sándor–Bódy Zsombor (szerk.): *1944/1945: Társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015. 7–8.

[78] A reflexiók között lásd például Feitl István: Vita a parlamentarizmusról 1944 és 1949 között. *Múltunk,* 2018/2. 238–258.

[79] Csikós Gábor–Kiss Réka–Ö. Kovács József: I. m.

nak egyik kulcsa, hogy a Molotov–Ribbentrop-paktum és az 1941 előtti szovjet–német együttműködés legalább akkora figyelmet kapjon a háború kirobbantása kapcsán, mint a Franciaország, Nagy-Britannia és Németország közötti viszonyrendszer.[80]

Az UNRRA tevékenységéből az antitotalitárius tézisre vonatkozóan leszűrhető tanulságok szempontjából itt két, a kronológiát és a horizontok különbségeit a fenti nézeteknél alaposabban figyelembe vevő, a közelmúltban született újragondolásra hívom fel a figyelmet. Az egyik Standeisky Éva *Demokrácia negyvenötben* című kötete,[81] amelyben a szerző fő állítása a következő:

> Negyvenötben is létrejött egy sajátos népuralom, amelynek legjellemzőbb, legérdekesebb alakváltozatai a hatalomnélküliség, az állam felbomlásának, szétesésének idején jöttek létre. Abban a kényszerű helyzetben, amikor a régi kormány és közigazgatás már nem, az új állami adminisztráció még nem működött, a mindennapi élet azonban kikövetelte az új közformák megjelenését, hiszen szervezetlenül, irányítatlanul nem tud létezni az ember […] Egyre többen vonják kétségbe negyvenöt – amely, mint fentebb már kifejtettem, az én értelmezésemben az 1944 vége és az 1946 eleje közötti időszak gyűjtőneve – demokratikus jellegét. Negyvenötben kialakult Magyarországon a háborúban vesztes országot sújtó megszállás ellenére valamiféle jogállamiság, s ha ellentmondásosan is, de működött az egymás ellenőrizhetőségére épülő demokrácia.[82]

Ennek értelmében az UNRRA tevékenysége egy átmeneti pillanatban, éppen akkor kezdődött, amikor a demokratikus közélet kezdett szűkülni, s átalakult egy másik folyamattá.

Ehhez kapcsolódik a másik fontos és viszonylag új tézis, amely a budapesti Országházban tartott konferencia anyagát tartalmazó, Mitrovits Miklós által szerkesztett *Sztálin árnyékában* című kötetben olvasható. Ebben Mark Kramer egy olyan új regionális léptékű szintézissel állt elő, amely jelen tanulmány számára is

[80] Mitrovits Miklós: A Molotov–Ribbentrop-paktum háttere – Legendák és tények. *Közép-Európai Horizontok,* 2020/1. 19–36. Forrás: http://horizontok.hu/hu/2020/04/02/a-molotov-ribbentrop-paktum-hattere-legendak-es-tenyek/. (Letöltve: 2021. 01. 11.)

[81] Standeisky Éva: *Demokrácia negyvenötben*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015.

[82] Standeisky Éva: Mi negyvenöt? *Mozgó Világ,* 2015/9. 3–9.

érvényes perspektívát kínál. Kramer azt emeli ki, hogy ahhoz, hogy megértsük, miért és hogyan került a régió a Szovjetunió befolyása alá, nem elég azt megállapítani, hogy egyrészt Sztálin Kelet-Európát pufferzónának tekintette, gazdasági erőforrásként akarta kihasználni, illetve hídfőállásként kezelte a kommunista berendezkedés Olasz- és Franciaország irányába történő terjesztéséhez. Az sem elégséges, ha kijelentjük, hogy az USA és Nagy-Britannia ebben de facto szabadkezet adott Sztálinnak. A történéseknek ugyanis voltak fordulópontjai, a konkrétan megvalósult berendezkedést nem lehet a sémából közvetlenül levezetni.[83] Ez a komplex időrend azt is lehetővé teszi, hogy belássuk, a korabeli szereplők elvárásai jelentősen különbözhettek egymástól, sőt nem is feltétlenül alkalmazkodtak a később jelentős részben titkos iratokból rekonstruált geopolitikai döntésekhez. A cselekvés és döntések szintjén a politikai körülmények 1946-ban olyan valós küzdőtérnek tűnhettek, ahol a küzdelem kimenetele nem determinált.

Hogyan látta a misszió a magyar belpolitikát, és milyen szempontból volt ez számára érdekes? A misszió működése teljes egészében a Nagy Ferenc-kormány időszakára esett. Lucy Wilcox Adams 1947 tavaszán távozott, tehát éppen Nagy lemondatásának időszakában, nem sokkal a párizsi békeszerződés aláírása után. Az egybeesés azonban véletlenszerű, hiszen valójában hónapokkal korábbra volt időzítve. A misszió tevékenysége csak azért nyúlt bele 1947-be, mert késtek a már előkészített szállítások. Amint fentebb idéztem, az UNRRA élettartamát a segélyezettek és segélyezők, valamint az ellátásukat más úton szervező országok érdekellentéte vágta rövidre, s már 1945-ben világos volt, hogy az USA nem fog támogatni egy olyan intézményt, amelyben nem az övé a vezető szerep.

Az UNRRA központja már Sommer megérkezése előtt is több összefoglalót adott ki a magyarországi politikai változásokkal kapcsolatban. 1946 áprilisától maga a budapesti misszió is infor-

[83] Mark Kramer: Sztálin, a szovjet politika és a kommunista blokk létrehozása Kelet-Európában (1941–1949). Ford.: Gazdag Erika. In: Mitrovits Miklós (szerk.): *Sztálin árnyékában. A szovjet modell exportja Kelet-Közép-Európába (1944–1948).* Országgyűlés Könyvkiadó, Budapest, 2018. 33–73. Lásd főként: 62–65.

málódott, angol nyelvű összefoglalókat írt, valamint továbbított a londoni Portland Place-en működő Regional Office számára a jelentős politikai fordulópontokról.[84] Ezek között a témák között volt a forint bevezetése és a csehszlovák kormány lakosságcserére és erőszakos repatriációra irányuló törekvései is. Az elemzések azt mutatják, hogy az UNRRA a sorozatos koalíciós válságokat valóban válságoknak, a kiélezett politikai harc részének, és nem egy valójában már eldöntött forgatókönyvet leplező színháznak tekintette. Sommerék számára például világos volt az is, hogy a kisgazdapárt igyekszik az inflációt a Baloldali Blokkra hárítani, s ezért szeretett volna helyhatósági választásokat rögtön az aratás után, lehetőleg még a forint bevezetése előtt. Ugyanakkor a koalíciós válságokról szóló jelentések valóságként kezelik, hogy a kisgazdák köreiben felbukkantak a régi rezsim szimpatizánsai, de figyelmeztettek arra is, hogy a nagyszabású médiahadjárat ellenére a konkrét esetekben az egyébként kommunista vezetésű rendőrségnek és más belügyi szerveknek semmit sem sikerült bizonyítaniuk. A budapesti UNRRA-misszió azzal együtt sem a szovjet mestertervet látta minden ügy mögött, hogy be voltak csatornázva az amerikai és a brit nagykövetség irányába is, s természetszerűleg Washingtonnal és Londonnal is rendszeres kapcsolatuk volt. A már idézett, 1947. januárról szóló gazdasági jelentés a földreformmal kapcsolatos 1945-ös, számos helyen valóban rögzített visszaéléseket az állami közigazgatás hiányával magyarázta, s fel sem merült az, hogy előre eltervezett és szervezett akciók keretében történtek volna az igazságtalanságok. A budapesti misszió azt viszont érzékelte, hogy a határokkal kapcsolatos döntés a Csehszlovákia által követett kitelepítési politikával együtt komolyan befolyásolja a pártok mozgásterét.

Az UNRRA dokumentumainak tükrében egy, az agresszivitás és a konszenzuskényszer között oszcilláló pártpolitikai viszonyrendszer rajzolódik ki, amelyre a szovjet–amerikai viszonynál közvetlenebbül hatnak a béketárgyalások és a Csehszlovákiában folyó magyarellenes intézkedések.

[84] UN Archives S-1386-0000-0039. „Politcs" dosszié.

Ha megfigyeljük, hogy kiknek a döntése volt szükséges az UNRRA-misszió magyarországi projektjeinek megvalósításához, azzal a belső mozgástérre és annak változására is következtethetünk.

Konklúzió

Az UNRRA-misszió levéltári lenyomata, amint fentebb láttuk, elsősorban mentalitás, az információgyűjtés- és feldolgozás, valamint a biopolitika történeti jelentését, tehát a poszthábor ús állapot „mélyebb” kereteit teszi láthatóvá. Ennek aspektusai az identitás, a domináns társadalmi értékrend és a segélyek elosztása közötti kapcsolat, továbbá a percepciók elmozdulása. A tanulmány második alfejezetében ismertetett folyamatokat továbbgondolva azt a következtetést is le lehet vonni, hogy a „whiteness” mint történeti probléma Magyarország esetében is releváns kérdés. A misszió jelenléte arra is rávilágít, hogy a korabeli Magyarországot egy transznacionális közegben kell elképzelnünk, amely tehát több a Szovjetunió Magyarországgal kapcsolatos szándékainál. Ezt a közeget az UNRRA-misszió stábja, egyedi szakmai háttérrel érkező, magasan képzett amerikai állampolgárok is aktívan igyekeztek formálni. Chapman mezőgazdasági tanulmányútjáról készült jelentéséből azonban az is kirajzolódik, hogy az ideérkező amerikai szakértők egy része a helyi szaktudás hiányát, illetve degradációját – a Vörös Hadsereg követelései által előidézett negatív visszacsatolás mellett – az élelmiszer-ellátási problémák fő okai között jelölte meg. Érdemes felfigyelni arra, hogy a külföldi szakértők helyi tudással szembeni szkepszise a fejlesztéspolitika egyik jellemző problémájává vált az 1945 utáni évtizedekben.[85]

A magyar közigazgatással, a szociális ellátórendszerekkel, közgazdasági és más szakértőkkel kialakított interakcióik vizsgálatával a korabeli Magyarország társadalma is megmozdul a

[85] Lásd például az 1960-as években megindult indiai Green Revolution ellentmondásait: Benjamin R. Siegel: *Hungry Nation. Food, Famine, and the Making of Modern India*. Cambridge University Press, Cambridge, 2018. 183–219.

szemünk előtt, számos tagja aktívan reagál, és igyekszik magas szintű közérdekű munkát végezni, úgy is, hogy bizonytalanság veszi körül. 1946 és 1947 tehát nem a vegytiszta reménykedés és újjáépítés évei voltak, de nem is egy homogenizált diktatúra keretei között folyt az élet.

Az UNRRA levéltári anyaga azt is megmutatja, hogy miközben 1946–1947-ben a Vörös Hadsereg közvetlen igényei és a kivitt élelmiszer önmagukban is akut élelmiszerhiányt idéztek volna elő, az 1946-os időjárási anomáliák sora is negatív irányban befolyásolta mind a tényleges kilátásokat, mind az életkörülményeket. Az időjárási anomáliák és az élelmiszerhiány világszerte éreztették a hatásukat, így ez az aspektus is a kor globális történetén belülre helyezi a magyarországi helyzetet.

A tanulmány legfontosabb üzenete mindamellett az, hogy az UNRRA levéltárának az eddiginél és az itt megvalósítottnál teljesebb feltárásával új perspektívát kaphatunk az egyik leginkább szem előtt lévő és egyben politikailag legterheltebb történészvita, 1945 jelentéseinek vizsgálatához. Az UNRRA levéltári anyaga ugyanis egy olyan csomópont és kilátó, amelyről új, közép-európai és transznacionális érvényű szintézis körvonalai rajzolódhatnak ki.

Múltunk 2020/4 | 93–135

PÉTERFFY GERGELY

A Magyar Államvasutak és a Közlekedésügyi Minisztérium elképzelései a második világháború utáni békekötésről, 1945–1946

Az elvesztett második világháború után a magyar államapparátusnak rengeteg súlyos és gyakran megoldhatatlannak látszó feladat – a lakosság élelmezése, az ipari termelés és a közlekedés beindítása, a hiperinfláció, a megszálló csapatok kívánságainak teljesítése és a jóvátétel ügye – mellett a háborút követő béketárgyalásokra is fel kellett készülnie. Mindezt úgy, hogy vesztes és megszállt országként Budapest gyakorlatilag alig rendelkezett külpolitikai mozgástérrel, a szomszédos államok pedig jóval kedvezőbb megítélés alá estek a győztes hatalmaknál. Még a szintén vesztes Románia is – köszönhetően az 1944. augusztusi átállásnak – jobb pozícióból várhatta a békekonferenciát, mivel jelentős katonai erőt tudott egykori szövetségese, a Harmadik Birodalom ellen harcba vetni.

A béketárgyalásokra való felkészüléshez szükséges intézményi háttér szervezése 1945. tavasz végén indult el a Külügyminisztériumban.[1] A minisztertanács által 1945. július 25-én jóváhagyott Béke-előkészítő Osztály Kertész István veze-

[1] Valójában már a háború alatt megindultak a béke-előkészítéssel kapcsolatos munkák, amelyeknek egyik szervezője, illetve a háttérmunkát biztosító intézménye volt az 1926-ban alapított Államtudományi Intézet, majd 1941-től a Teleki Pál Tudományos Intézet. Részben az itt készült kutatásokra és tanulmányokra támaszkodva indultak meg 1945 nyarán az új béke-előkészítő munkák. Lásd Iványi Miklós: Az Államtudományi Intézet, a Teleki Pál Tudományos Intézet és a magyar béke-előkészítés. In: Fülöp Mihály (szerk.): *Az elfelejtett béke. Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2018. 107–121.

tésével látott neki a különböző adatok, statisztikák, térképek begyűjtésének, azok elemzésének és jegyzetek, memorandumok készítésének.[2] A széles körű adatgyűjtő és -feldolgozó munka azonban nem vezethetett eredményre, mert a politikai elit majdnem egy egész éven át képtelen volt egységes álláspontot kialakítani a béketárgyalásokon képviselendő politikai, területi, gazdasági szempontokról! A szociáldemokrata párt 1946. április 6-i belső feljegyzése szerint „Nem tudunk megegyezni [a békeelőkészítésről] azért, mert egyrészt a pártok egy része nincsen tisztában a jelenlegi világpolitikai helyzeten belül adott lehetőségekkel, másrészt mert a nézeteltérés a követendő út tekintetében külpolitikai és tárgyi síkról belpolitikai és érzelmi síkra tolódott el."[3] A kudarcban persze az is közrejátszott, hogy a külpolitika irányítása a diplomácia boszorkánykonyhájában járatlan, stratégiai dimenziókkal nem rendelkező személyek – a miniszterelnökök, Gyöngyösi János külügyminiszter, és a koalíciós pártok vezetői – kezében volt.

Az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződés lezárta a háborút, és vele együtt szétoszlatta a trianoni békeszerződés igazságtalanságainak kijavításáról szőtt magyar álmokat. Visszaállt az 1937. december 31-i országhatár, azzal a különbséggel, hogy Csehszlovákiának – stratégiai okokra hivatkozva – három falut ítéltek a pozsonyi hídfőben.

A magyar békecélokkal és a béke-előkészítés folyamatával, körülményeivel a történettudomány csak a rendszerváltás után kezdett el igazán foglalkozni. Ez részben a levéltári források kutathatóságának, részben az ideológiai-emlékezetpolitikai béklyónak volt a következménye.[4] A téma iránti érdeklődéshez nagy

[2] Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés.* Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 105–106.

[3] Idézi Romsics Ignác: I. m. 154.

[4] Balogh Sándor koalíciós kormány külpolitikájáról írt munkáján is érződik a források hiánya és Moszkva szerepének elhallgatása. Balogh Sándor: *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947. A fegyverszünettől a békeszerződésig.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1982.

lökést adott a békekötés során aktív szerepet játszó személyek – főleg szakemberek – emlékiratainak megjelenése.[5]

A békekonferencia történetének magyar szempontú bemutatása 1994-ben jelent meg Fülöp Mihály jóvoltából,[6] amit egy évtizeddel később követett Romsics Ignác a magyar béke-előkészítés folyamatát, a kormány és a pártok békeelképzeléseit feltáró monográfiája.[7] Bár tárgyát és időhatárait tekintve is idegennek számíthat Zeidler Miklós revíziós gondolatkört taglaló könyve, a háborút megelőző és háború alatti határelképzelések ismertetése miatt mégis megkerülhetetlen a témában.[8] Az ezredfordulótól sorra megjelenő forráskiadások további értékes adalékkal szolgáltak a kérdés kutatói számára.[9]

Az egyes monográfiák, tanulmányok, egyetemi tankönyvek elsősorban a nemzetiségi érvek mentén közelítettek az 1947-es párizsi békekötés történetéhez, a gazdasági dimenziók csak elhalványuló kontúrral jelentek meg. Ez azért is érthető, mert a magyar kormány mellett a nyugati nagyhatalmak is az etnikai

[5] Kárász Artúr: *80 év a föld körül.* Bethlen Kiadó, Budapest, 1990; Kertész István: *Magyar békeillúziók 1945–1947.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995; Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990; Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956.* I. kötet. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997. Rónai András: *Térképezett történelem.* Püski Kiadó, Budapest, 1992.

[6] Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés 1947.* Héttorony Kiadó, Budapest, 1994.

[7] Romsics Ignác: I. m.

[8] Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat.* Kalligram Kiadó, Pozsony, 2009.

[9] A teljesség igénye nélkül, a béke-előkészítéssel kapcsolatban fontosabb kiadványok: Gecsényi Lajos–Máthé Gábor: *Sub clausula, 1920–1947.* Közlöny Kiadó, Budapest, 2008; Kiss Péter et al. (szerk.): *Magyar kormányprogramok 1867–2002.* II. kötet. *1945–2002.* Közlöny Kiadó, Budapest, 2004; Balogh Sándor–Izsák Lajos (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1944–1988.* K. n., Budapest, 2004; Vida István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez, 1944. október – 1948. június.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2005; Szűcs László (szerk.): *Dálnoki Miklós Béla kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23. – 1945. november 15.* MOL, Budapest, 2005; G. Vass István (szerk.): *Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1945. november 15. – 1946. február 4.* MOL, Budapest, 2005; Szűcs László (szerk.): *Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1946. február 5. – 1946. november 15.* MOL, Budapest, 2003; Szűcs László–G. Vass István (szerk.): *Nagy Ferenc második és harmadik kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1946. november 22. – 1947. május 31.* MOL, Budapest, 2008.

szempontok alapján tartottak elképzelhetőnek bármilyen határmódosítást – egy megbékélő Kelet-Közép-Európa reményében. A gazdasági viszonyokon hosszú és költséges munkával lehet változtatni, a nemzetiségi – legalábbis humánus eszközökkel, kivagy áttelepítési kényszermegoldások nélkül – és a földrajzi adottságokon viszont nem. A Szovjetunió viszont stratégiai érdekei miatt a divide et impera elvet alkalmazva – immár államhatárain kívül is – az érdekszférájába kerülő Románia és Magyarország konfliktusát kihasználva törekedett a feszült szomszédi viszony fenntartására.

A fentiek tükrében kiemelendő Stark Tamás 1993-as forrásközlő cikke, amely a Nemzetgyűlés Külügyi Bizottsága béke-előkészítő albizottsága ülési jegyzőkönyveit ismertette, így a gazdasági békecélokról szóló viták is publikálásra kerültek.[10] Az erdélyi magyarság elképzelései is napvilágra kerültek, amelyek között a nemzetiségi viszonyok mellett a gazdasági és földrajzi szempontok is megjelentek egy-egy esszében.[11]

A béke-előkészítés során összeállított gazdasági, azon belül is a közlekedéspolitikai elképzelések jórészt ismeretlenek a történetírás előtt, pedig nagyon értékes információkat tartalmaznak. Különösen a két világháború közötti magyar gazdaság kihívásairól, a protekcionista gazdasági versenyről, valamint az újjáépítés és a jóvátétel jelentette gazdasági kihívásokról nyújtanak alapos képet a részletes összeállítások. Természetesen az összefoglalók a múlt – olykor keserű, irracionális – tapasztalataiból építkeztek.

A közlekedési szakemberek egyik legfőbb célja az észszerűtlenül meghúzott trianoni határokból fakadó üzemviteli nehézségek korrigálása mellett az ország újjáépítéséhez és a jóvátételhez szükséges közlekedési infrastruktúra biztosítása volt. Az összeállítások éppen ezért alapvetően üzemviteli adottságokból és kívánalmakból indultak ki, az etnikai szempontok mellékesen jelentek meg, mintegy további érvként egy adott vonalszakasz, terület visszacsatolására. Sajnálatos módon a közlekedésügyi tárcánál készült összeállítások csak töredékesen maradtak fenn,

[10] Stark Tamás: Út a békeszerződéshez. *Századok,* 1993/5–6. 781–851.

[11] Vincze Gábor: Álmodozások kora. Tervek, javaslatok az „erdélyi kérdés" megoldására 1945–46-ban. *Limes,* 1997/2. 59–82.

illetve a minisztérium iratai nehezen kutathatók, ezért a Magyar Államvasutak iratai között található béke-előkészítő iratokra támaszkodva mutatjuk be a közlekedési szakemberek új határokkal kapcsolatos elgondolásait.[12] Emiatt a tanulmányban a vasúti szempontok „felülreprezentáltsága" elkerülhetetlen, ami viszont abban a tekintetben mégsem torzítja a képet, hogy a vizsgált korszakban a magyar áru- és személyszállítás elsődleges eszköze ekkor még a vasút volt.

Az első – kizárólag vasúti szempontú – javaslat 1945. június 25-én készült, Sebestyén Andor,[13] a MÁV Igazgatóság Elnöki Hivatal II. Üzemgazdasági Osztálya megbízott vezetőjének tollából: *Kívánalmaink a jövőre nézve. A régi trianoni határok visszaállítása folytán fennálló vasútközlekedési nehézségek részleges kiküszöbölésére.*[14] Már a címe is sugallta, hogy elsősorban a trianoni határ közvetlen közelében lévő vasútvonalakkal foglalkozik, tekintet nélkül az érintett államok győztes vagy vesztes jellegére. Egyes határkiigazítási javaslatnál markánsan látszik, hogy a külpolitikai realitásokkal nem számolt, egyedül a MÁV érdekei szerint húzta újra képzeletben a határokat.

A trianoni határok kedvezőtlen vasútüzemi hatásainak ismertetése után – határállomások költséges kiépítése, forgalombeszüntetések a kettévágott vonalakon – országonként vette végig, mely vasútvonalak visszacsatolását tartaná kívánatosnak. Előbb azonban még kitért a kisantant két világháború közötti, Magyarországot gazdaságilag is gúzsba kötni kívánó törekvéseinek közlekedéspolitikai vetületére is. A kisantant államok

[12] A Közlekedésügyi Minisztérium Elnöki irataiból 112 doboznyi került be a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban MNL OL) XIX-H-1-a fondjába, ám az egykorú segédletekből hiányoznak az 1945. és 1946. évi tárgymutató kötetek, így gyakorlatilag lehetetlen megállapítani, hogy milyen béke-előkészítő iratok keletkeztek a tárcánál és alárendelt intézményeinél.

[13] MÁV Szolgáltató Központ Archívum (továbbiakban: MÁV Arch.) BS. f. 10337. d. Sebestyén Andor szolgálati táblája. Az Elnöki Hivatal Üzemgazdasági Osztálya állította össze a főosztályok és üzletvezetőségek havi jelentéseiből a MÁV egészére vonatkozó havi üzemgazdasági jelentéseket, de ide futottak be az elhurcolt járművek keresése során érkező információk is. Mint a MÁV gazdasági helyzetével leginkább tisztában lévő szervezet, a vasút béke-előkészítéssel kapcsolatos teendői is ide kerültek.

[14] MNL OL Z1610. f. 488. d.

ugyanis az egymás közötti, illetve az észak–déli és kelet–nyugati irányú tranzitforgalomban, a legrövidebb magyar közlekedési hálózat helyett hosszabb és költségesebb kerülő úton intézték áruszállításukat. Ezzel jelentős devizabevételtől esett el Magyarország, miközben megugrottak a fuvaroztatók szállítási és adminisztrációs terhei. E fuvarozási politika ellen tiltakozott Sebestyén, a kölcsönösen hátrányos megoldás eltörlésére pedig nemzetközi egyezményben látta a megoldást.

Az óra járásával ellenkező irányban délről kezdve vette számba az egyes határváltoztatási elgondolásokat. Jugoszláv viszonylatban Szabadka, valamint Regőce csomópontok visszacsatolásával a Szeged–Szabadka–Bácsalmás–Regőce–Baja vasúti közlekedés helyreállítását javasolta, ezáltal gyorsítva a Tiszántúl és a Dunántúl közötti forgalmat.[15] A Drávaszögben Baranyavár, esetleg Eszék állomásig tolta volna a határt, hogy a Villányi-hegység kőbányái gyorsabban eljuttathassák termékeiket a Dunához. Gyékényesnél egy rövid – és észszerű – határkiigazítást javasolt, hogy a Dráva északi partján fekvő, a vasútállomást ellátó parti szivattyúház magyar terület legyen, itt ugyanis nem a folyómeder képezte a határt, és gyakran támadtak konfliktusok a jugoszláv határőrök és a magyar vasutasok között.

Romániával szemben a vásárvárosok vonalán végighúzódó Arad–Nagyvárad–Királyháza fővonalat igényelte, hiszen az Alföld és az erdélyi hegyvidék között évszázadok alatt kialakult természetes gazdasági csomópontok a vasútépítkezéseket is meghatározták. A vasútvonal visszacsatolásával a Debrecen–Nagyvárad–Békéscsaba–Szeged közlekedés állt volna helyre. Mint Sebestyén megjegyzi, a románok számára csak katonai jelentősége volt az átlós fővonalnak, az Erdélyből csatlakozó vonalak gazdasági jelentősége csekély, a kisantant gyűrű – Kárpátalja Szovjetunióhoz csatolásával – pedig amúgy is értelmét vesztette.

A csehszlovák–szovjet–magyar hármas határnál a Sátoraljaújhely–Csap-vasútvonal visszaszerzését tartotta ideálisnak, Záhony helyett tehát a Tisza jobb partján lévő vasúti csomópont

[15] Regőce valójában csak két, Trianonban elvágott mellékvonal, a Baja–Gara–Zombor és a Bácsalmás–Ólegyen–Regőce vicinálisok összekötésére szolgált, a Baja–Szabadka–Szeged vonallal közvetlenül nem érintkezett.

lett volna az üzemváltó határállomás. Ezzel az 1920-ban elcsatolt sátoraljaújhelyi műhelytelep újra Magyarországhoz került volna, amire nagy szüksége volt a nyomasztó járműhiánnyal küszködő magyar vasútnak. Másik érvként a záhonyi Tisza-híd elkerülése állt, amit a német rombolás után provizóriummal ugyan sikerült járhatóvá tenni, ám az ideiglenes szerkezet állóképessége kérdéses volt.[16] Ezzel együtt vetette fel azt az ötletet – ami valójában napi szinten megvalósult, igaz, kényszerből[17] –, hogy a közvetlen magyar–orosz forgalomban a MÁV egészen Munkácsig biztosítsa a vasúti közlekedést, hiszen széles nyomtávú sínpár a Kárpátok felől ekkor még csak Munkácsig vezetett. Sebestyén szerint Kárpátalja Szovjetunióhoz csatolásával Csehszlovákiának már nincs szüksége a sátoraljaújhely-csapi-vonalra, ami amúgy is tiszta magyar ajkú területen halad, az időközben megépült Eperjes–Homonna és Bánóc–Ungvár összekötő vonalakkal így is biztosított a kapcsolatuk a térséggel.[18] Indoklása szerint a szovjeteket azért nem érintené hátrányosan a vékony területsáv elcsatolása, mert nem befolyásolná vasútjaik közvetlen becsatlakozását.

Északon a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. (RMSV) két centrumát, az ózdi kohászat és szénbányák, valamint a salgótarjáni acélgyár összekötését Bánréve–Fülek–Somoskőújfalu-vasútvonal visszaszerzésével javasolta. Az erős ellenállás – a pelsőci vonal szigetüzemmé válna Szlovákiában – miatt eredményesebbnek tartotta követeléseink passage-jog megszerzésé-

[16] 1946. március 5-én a jegesár két hídnyílást elsodort magával. MNL OL Z1523. f. 60. cs. 1946. március 12-i MÁV Igazgatósági ülés. 16. A fontos vasúti híd szovjet–magyar kooperációban (a kihengerelt vasanyagot jóvátételként Magyarország szállította) 1948. június 18-án készült el, ezután már nem kellett a magyar–szovjet forgalomban csehszlovák vagy román kitérőt tenni. Barkóczi Jolán et al.: *A magyar vasút krónikája a XX. században.* MÁV, Budapest, 2005. 173.

[17] MÁV Arch. BG. f. 10001. d. A Miskolci Üzletvezetőség beszámolója, 1945. július 22. 59–61.

[18] Hivatalosan 1945. június 29-én adta át Csehszlovákia Kárpát-Ukrajnát a Szovjetuniónak. Vida István–Zselicky Béla: Az 1945. június 29-ei szovjet–csehszlovák szerződés Kárpátaljáról. *Külügyi Szemle,* 2004. tavasz–nyár. 252–254.

re való korlátozását.[19] Amennyiben ez sem vezetne célra, muszáj lenne összekötő vasútvonalat építenünk a Bükkön át Ózd és Kisterenye között – érvelt Sebestyén.[20] Nyugat-Nógrádban Losoncot javasolta új határállomásnak, de legalábbis passage-jog szerzését a Balassagyarmat–Losonc- és Hatvan–Losonc-vonalak összekötésére. Ha ez kivitelezhetetlen lenne, itt is új vasútvonal építését javasolta, hogy a nyugat-nógrádi agrártermékek kerülő nélkül juthassanak el a borsodi iparvidékre. A pozsonyi fővonalon Szob helyett a jóval kedvezőbb üzemi adottságú Párkánynána csatlakozó állomást tette volna meg magyar határállomásnak, magával húzva a Csata–Ipolyság–Drégelypalánk-vonalat is. A pozsonyi hídfőben pedig Pozsonyliget állomást javasolta magyar állomásnak – gyakorlatilag a Dunánál húzva meg az államhatárt.

Osztrák viszonylatban a Pozsonyligetfalu–Pándorfalu–Sopron-, Sopron–Kőszeg- és a Bük–Felsőszentlászló-vasútvonalak, illetve Trianonban kiszakított szakaszaik megszerzését ajánlotta, valamint egy kisebb kiigazítást Németújvárnál. A tervei szerint módosuló határok természetesen elvágták volna helyenként a szomszédos államok korábbi közlekedési útvonalait, amit Sebestyén – kölcsönösségi alapon – passage-jog biztosításával orvosolt volna. Sebestyén elgondolásai meghatározták a későbbi tervezeteket is, mindegyik az itt felvetett koncepcióból indult ki. A reálpolitikai fejlemények következtében – ahogy az a későbbiekben bemutatásra kerül – a területi igény végül az Arad–Nagyvárad–Királyháza-vonalra és közvetlen környezetére korlátozódott, a többi említett vasúti gócpontnál a passage-jog biztosítására mérséklődött a végleges magyar javaslat.[21]

[19] Passage-jog: Szomszéd állam vasútjának szabad átmenő jog adása egy adott vasútvonalra. Urbán Lajos (szerk.): *Vasúti lexikon*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1984. 445. Közös használatú vonal szócikk.

[20] Ózd–Kisterenye vasútvonal terveire lásd Péterffy Gergely: Adalékok a MÁV Miskolci Üzletvezetőségének I. világháború utáni történetéhez. In: Gál Máté–Péterffy Gergely (szerk.): *Régiónk története I. 1918: Vég és kezdet.* Líceum Kiadó, Eger, 2019. 205. 67. lábjegyzet.

[21] MNL OL Z1610. f. 485. d. Magyarország közlekedési problémái a békekötéssel kapcsolatban. Összefoglalás. 1946. június 13.

A Magyar Államvasutak Igazgatóságán 1945. július 17-én tartották az első béke-előkészítéssel foglalkozó értekezletet.[22] Az előző napon a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztériumban tartott megbeszélésen elhangzottak alapján a határkiigazításra csak Románia és Csehszlovákia felé láttak esélyt, Jugoszláviával szemben minden korrekciós igényt reménytelennek tartottak. Csehszlovák viszonylatban a Sebestyén-féle tervezetben említettek közül elsősorban a Sátoraljaújhely–Csap-vasútvonal megszerzését tartották kívánatosnak a minisztérium szakemberei. A minisztériumi utasítás értelmében nemcsak a szűken vett közlekedéspolitikai szempontokat, hanem a nyersanyaglelőhelyeket is figyelembe kellett venni az összeállításokban, valamint a revízió során visszakerült területeken végzett beruházásokat is össze kellett gyűjteni, mint a Szeretfalva–Déda-vasútvonal építése, vagy a kassai és kolozsvári vasutas egészségügyi intézmények. A tengeri kereskedelem számára létfontosságú hozzáférés kapcsán Fiume, Stettin és Constanța kikötők kerültek szóba, illetve a hozzájuk vezető vasútvonalakra passage-jog szerzése.

Az értekezlet végül az egyes vasúti kérdésekre adandó válaszok főosztályok közötti felosztásával zárult.

Pár nappal később a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztériumban újabb értekezletre került sor, ahol a Magyar Nemzeti Bank által készített kérdőívpontokat mint béke-előkészítési szempontokat tárgyalták.[23] Két fő kérdésre kellett a tárca alá tartozó cégeknek jegyzéket készíteniük: a határon túl maradt gyárakkal és üzemekkel való kapcsolattartásra, illetve az elszakadó területeken lévő nyersanyagokra szóló elővásárlási jog biztosítására.

Az értekezlet nemcsak az ország szűken vett közlekedéspolitikai érdekeivel, hanem a gazdasági kilátásokkal és a térségben nyíló lehetőségekkel is foglalkozott. Két gazdasági együttmű-

[22] MNL OL Z1610. f. 488. d. Jegyzet az 1945. július 17-i MÁV Igazgatóság Ügyészség III. osztályán tartott főosztályok közötti, Fügi Ödön elnökletével megtartott értekezletről a béketárgyalások előkészítése során tanulmányozandó kérdések tárgyában.

[23] MNL OL Z1610. f. 488. d. Glosz Ödön főtanácsos elnökletével a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztériumban tartott 1945. július 20-i értekezlet emlékeztetője.

ködési övezet kialakítása merült fel: kooperáció Ausztriával és Csehszlovákiával, egy másik pedig Romániával, Jugoszláviával és Bulgáriával. Az ország gazdasági szerkezete miatt a balkáni kooperációt tartották előnyösebbnek, hiszen a meglévő iparunkat veszélyeztette volna a jóval erősebb cseh és osztrák konkurencia, egy balkáni együttműködésben viszont Magyarország lehetett volna az ipari központ, kihasználva a délkeleti országok nyersanyagforrásait. További előnye lett volna a délkeleti együttműködésnek, hogy az iparfejlesztés révén megoldhatónak tűnt a mezőgazdaságban már elhelyezkedni nem tudó tömegek foglalkoztatása. Részben ezzel összefüggésben, de ettől függetlenül is az észak, nyugat és a Balkán közötti forgalom megszerzését elsődleges feladatként tűzték ki, részben valutabevételek növelése, részben további munkaerő-elhelyezés érdekében.

Egy héttel később újabb megbeszélésre hívták össze a minisztérium alá tartozó vállalatokat.[24] Egy nappal korábban a Külügyminisztériumban tartottak tárcaközi megbeszélést, ahol a Földművelésügyi Minisztérium az MNB kérdőpontjai helyett saját szempontjai alapján készített kérdőívet adott át. A kibontakozó vitában végül arra a megállapodásra jutottak, hogy a kereskedelem- és közlekedésügyi tárca alá tartozó vállalatok is saját szempontjaik szerint dolgozzák ki fő- és alcímek szerint az egyes kérdőpontokat, július 31-i minisztériumi tárgyalásig. A kérdőpontok kizárólag gazdasági szempontokkal foglalkozhattak, kiegészítve történelmi adatokkal, illetve a trianoni határok maradása esetén prognosztizálható folyamatokkal. A kérdőpontok külügyminisztériumi átnézés után visszakerülnek részletes kidolgozásra – szólt az instrukció.

Július 28-án a MÁV Igazgatóság Üzemgazdasági Osztályán elkészült a békekonferencián megoldandó vasúti témák listája:[25]

I. Vonalhálózat
II. Vasútüzemi kérdések

[24] MNL OL Z1610. f. 488. d. Jegyzetek a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztériumban 1945. július 27-én tartott értekezletről.

[25] MNL OL Z1610. f. 488. d. Béketárgyaláson előadandó és az Államvasutakat érintő kérdések. 1945. július 28.

a) Üzemi teljesítmények alakulása 1919–1944 között, Trianoni határok vasútüzemi problémái, passage-jog.
b) Jóvátételi forgalom, bel- és külkereskedelmi forgalom, járműparkszükséglet és annak biztosítása.

III. MÁVAUT – Távolsági buszközlekedés
IV. Anyagbeszerzés (nyersanyag-, alkatrész- és iparcikkimport)
V. Fuvarjogi kérdések a nemzetközi forgalomban
VI. Jóvátételi kérdések
VII. Németek és nyilasok által elhurcolt vasúti javak
VIII. Pénzügyi követelések
IX. Tengeri kikötőkhöz való hozzájutás biztosítása

A hónap végén újabb értekezletre került sor a MÁV Igazgatóságán a kérdőpontok pontosítása ügyében.[26] Varga László MÁV-megbízott elnök és az üzemgazdasági osztály tagjai mellett az összes főosztály képviselte magát, de megjelent Lux Ernő nyugalmazott igazgató is, akit Varga kért fel, hogy az első világháború utáni béke-előkészítésben szerzett tapasztalataival segítse a MÁV vezetését.[27]

Az már az értekezlet elején kiderült, hogy rengeteg statisztika és irat részben a Dunántúlra, részben Kácsfürdőre lett menekítve. Ezek felhozatalához azonban meg kellett várni, hogy a MÁVAUT kijavítsa egyetlen nagyobb teherbírású teherautóját, amellyel visszaszállíthatják a dokumentumokat a fővárosba.

Az ülésen már szóba került, hogy az esetleges magyar területi igényekkel szemben a csehek ellenigényt fognak beterjeszteni. Az Ipolytarnóc–Balassagyarmat–Drégelypalánk–Hont- és

[26] MNL OL Z1610. f. 488. d. MÁV igazgatósági értekezlet a béketárgyaláson előadandó és az Államvasutakat érintő kérdőpontok összeállítása tárgyában. 1945. július 30.

[27] Varga László kérte a kereskedelem- és közlekedésügyi minisztertől Lux szolgálatra berendelésének engedélyezését. Mindketten 1949. február 16-ig dolgoztak, amikor letartóztatták őket, és kémkedés, valamint hazaárulás koholt vádjával halálra ítélte őket a katonai törvényszék 1949. szeptember 26-án. Mindkettejüket 1950. február 4-én végezték ki. Rehabilitálásukra az 1990:XXVI. tv alapján került sor 1990 áprilisában. Hadtörténelmi Levéltár. IX. 22. Budapesti Katonai Bíróság iratai. 55. d. Hb. 398/1949.; MÁV Arch. BS. f. 10456. d. Lux Ernő és Varga László szolgálati táblázatai.

a Bánréve–Sajóecseg–Tornanádaska-vonalról lehetett olvasni az újságokban. Különösen az utóbbi érintette volna érzékenyen Magyarországot, mert ezzel elvesztek volna a Sajó menti szénbányák, valamint az ország egyetlen vasércbányája Rudabányán, az ózdi vasmű pedig vasút nélkül maradt volna. Varga László Bebrits Lajos[28] miniszteri osztályfőnökre hivatkozva viszont arról tájékoztatta a főosztályvezetőket, hogy keleten a vásárvárosok vonalában remélhető határkiigazítás, és esetleg Szabadka is visszakerülhet magyar kézre. Sebestyén Erdély felé nagyobb területi igények megfogalmazását javasolta, ahol szükséges, ott az etnikai viszonyok hangsúlyozásával. Ehhez ajánlotta az 1910-es népszámlálási adatok alapján Teleki Pál által készített etnikai térkép, az úgynevezett vörös térkép használatát. Egyúttal kifejtette, hogy fel kell hívni a vállalatok figyelmét, hogy jelentsék be, ha az RMSV-hez hasonlóan a szomszédos államokban is rendelkeznek bányákkal vagy üzemekkel, hogy ezzel is alátámaszthassák a magyar igényeket.

Az egyes főosztályok augusztus 3-ára összeállították saját válaszaikat, amelyekben az egyes szakterületek két világháború közötti fontosabb történéseinek rövid bemutatása, a revíziós területeken végzett beruházások és az üzemvitel normális újraindításának szükségletei mellett már a visszavonuló német és nyilas egységek okozta becsült kárértékek is szerepeltek.

A Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztériumban heti kétszer tartottak egyeztető értekezleteket a tárcához tartozó vállalatokkal és intézményekkel. Szeptember közepére fejeződtek be a MÁV-nál az előkészítő anyagok összeállítási munkái. A tárgyalások során kristályosodtak ki a végleges irányelvek és módszerek is, így például a tárca javaslatára a Pénzügyminisztérium elfogadta, hogy a károsszegeket 1938. évi pengőben tüntessék fel a közlekedési vállalatok. Szeptember 12-én a Pénzügyminisztériumban

[28] Bebrits Lajos 1945 tavaszán tért vissza Magyarországra. Mint volt vasutas a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium osztályfőnöke, néhány hónap múlva már államtitkára lett. 1949. február 18-án ő váltotta Gerőt a közlekedési tárca élén. Rövid, de kitűnő jellemzést írt róla Frisnyák Zsuzsa. Frisnyák Zsuzsa: A vasúti kémelhárítók. *História,* 2002/9–10. 49.

tartott tárcaközi értekezleten végül november 1-jei határidővel kértek a MÁV-tól részletes kárjegyzék benyújtását.[29]

A nemzetgyűlési választások után november 15-én újra összeültek az egyes minisztériumok képviselői, amelyen a külügyminiszter felkérte a jelen lévő tárcákat, hogy küldjék meg részére a béke-előkészítési anyagokat.[30] A Tildy-kormányban önállóvá vált közlekedésügyi tárca nyolc csoportban tárgyalta a béke-előkészítő anyagokat: belkereskedelmi, külkereskedelmi, vasúti, hajózási, közúti gépjármű, légi közlekedési, út- és hídügyi, valamint postai kérdések szerint.

1946. január 3-án készült el az első, húszoldalas stencilezett összefoglaló a vasúti kérdések témakörében. A hét nagyobb téma köré csoportosított összeállítás először a vonalhálózat ügyét járta körül.[31] Ahogy az a későbbi összeállításoknál is megszokottá vált, az adott résztéma Trianonig visszanyúló előzményeivel kezdődött, majd a revíziós területeken végzett beruházások, valamint az utódállamok közlekedéspolitikája került ismertetésre. Amíg a csehszlovák állam a magyarral megegyező arányban költött a felvidéki vasúthálózatra, addig a román és különösen a délszláv szomszédok jelentősen elmaradtak az erdélyi és délvidéki vasúthálózat karbantartására, illetve fejlesztésére szánt összegekkel.[32]

[29] MNL OL Z1610. f. 488. d. Béketárgyalást előkészítő kérdések. Jelentés az előkészítő anyag összeállításának befejezéséről. 1945. szeptember 14. Ennek megfelelően – ha külön nincs jelezve más adat – az 1938. évi értékű pengőben adjuk meg a vonatkozó adatokat.

[30] MNL OL XIX-G-1-a. f. 3. d. 12663/1945. Béke-előkészítési anyag összeállítása. 1945. november 20.

[31] MNL OL Z1610. f. 486. d. Közlekedésügyi Minisztérium: Vasúti kérdések béketárgyalási előkészítő anyaga. 1946. január 3.

[32] A képet árnyalja, hogy az utódállamoknak az újonnan létrejött államok politikai-gazdasági centrumainak igényei miatt jelentős erőket kellett infrastruktúrájuk fejlesztésére és átalakítására fordítaniuk. Románia esetében gyakorlatilag négy teljesen eltérő országrész közlekedési infrastruktúráját kellett (volna) összehangolni. Jugoszlávia szintén különböző fejlettségű területeket próbált meg integrálni, ráadásul a közlekedés szempontjából rendkívül kedvezőtlen földrajzi adottságok mellett. Kéri Kálmán: A vasúti hálózat fejlődése a kisantant államokban. *Magyar Szemle,* 1938. március (12. szám). 225–233. A román vasúthálózat fejlesztésére lásd David Turnock: Railway Network Development in Inter-war Romania: Economic and Strategic Motives. *Geographica Pannonica,* 2004/8. 16–24.

Vasúthálózati kívánalmaknál még mindig differenciálatlanul szerepeltek az egyes szomszédos országokkal szembeni kívánságok, függetlenül győztes vagy vesztes státuszuktól. Déli szomszédunktól továbbra is Szabadka, Regőce és Pélmonostor vasúti csomópontjai és az északról hozzájuk vezető vonalak szerepeltek. A szabadkai csomópont elcsatolásával, illetve a passage-jog megtagadásával ugyanis megbénult a Viharsarok és a Duna–Tisza köze déli része közötti közlekedés, Szeged és Bácsalmás közötti 68 kilométer helyett 150 kilométeres kerülőre kényszerítve a vasutat. Azzal is érveltek a készítők, hogy Szabadkának nincs országos jelentősége a jugoszláv közlekedésben, ahogy a hasonló helyzetben lévő Regőcének sincs. Pélmonostor a Drávaszög vasúti csomópontjaként üzemelt, itt találkoztak a Pécs–Eszék- és a Középrigóc–Sellye–Siklós–Kiskőszeg-vonalak. Jelentőségét a környék kőbányái, a beremendi cementgyár és mezőgazdasági termények adták, amelyek a Trianonban meghúzott határok miatt csak egy jelentős pécsi kerülővel juthattak el a mohácsi kikötőbe.[33] Romániával szemben is megmaradt az Arad–Szatmárnémeti–Királyháza-vonal, és az érv is: vasútüzemi kérdések, természetes gazdasági központok egységének helyreállítása és a szovjet–magyar kereskedelem közvetítő fél nélküli bonyolítása. A Szovjetuniótól elkérhetőnek gondolták a csapi csomópontot és a Sátoraljaújhely–Csap–Királyháza-vonalat, hiszen a hatalmas birodalomnak bizonyára nem számítana egy ilyen csekély jellegű határkiigazítás délnyugati határának peremvidékén. A vonal amúgy is magyar nemzetiségű területen haladt, és csak azért került anno Csehszlovákiához, hogy biztosítsák a közvetlen kapcsolatot Romániával.

Északon viszont már csak a Bánréve–Fülek–Somoskőújfalu-vonal szerepelt az elérendő célok között. Ahogy az már említésre került, a vonal visszacsatolásával az RMSV ózdi és salgótarjáni üzemei között a 216 kilométeres miskolci kerülő 70 kilométerre csökkent volna, ami jelentős pénzügyi megtakarítással

[33] A trianoni határ jelentette közlekedési problémát végül egyedül itt sikerült orvosolni – legalábbis a vasúton. 1969. június 30-án készült el a Villány–Nagyharsány 8 kilométer hosszú összekötő vonal, a beremendi cementmű rekonstrukciójával összefüggésben. Barkóczi Jolán et al.: I. m. 270.

járt volna a vállalatnak, és jelentős üzemviteli könnyebbséggel az Államvasutaknak. Ráadásul így Ózd közelebb került volna Budapesthez.

Osztrák viszonylatban már csak a Sopron–Kőszeg-vasútvonal osztrák területre került része szerepelt az igénylistán, hogy Sopron, Kőszeg és Szombathely is visszakapja gazdasági hátországát.

A második nagy problémakör a vasútüzemi kérdések ügye volt, amely már nemcsak a békeszerződéssel, hanem az újjáépítéssel és a fegyverszüneti szerződésből adódó nemzetközi kötelezettségekkel, és az ehhez szükséges járműparkkal is foglalkozott. A háború előtti 1700 gőzmozdony, 155 motorkocsi és 50 000 kocsi helyett csak 768 lokomotív, 87 motorkocsi és sínautóbusz, valamint 40 000 teher-, személy- és poggyászkocsi volt a magyar hálózaton az 1945. augusztusi összeírás szerint. Ráadásul ezek túlnyomó többsége sérült vagy roncs állapotban volt, a ténylegesen üzemképes állag ettől jóval elmaradt. Az 1945. december 28-i rovancs során összesen 67 000 személy- és teherkocsit számoltak össze Magyarországon, de ebből több mint 12 000 teljesen üzemképtelen volt.[34] Az üzemképes személykocsik többsége is világítási, fűtési, bútorzati hiányokkal közlekedett, a teherkocsiknál pedig általános volt a hiányos oldalfal és tetőzet. Mozdonyok terén 1835 járművet írtak össze, ebből 966 üzemképtelent. Mindezekhez hozzájött még az, hogy a járművek többsége idegen eredetű – amelyek karbantartása kihívás elé állította a vasutat –, vagy szovjet hadizsákmány volt, amelyek használatáért bérleti díjat követelt Moszkva.[35]

[34] MÁV Arch. GG. f. 10006. d. 58. t. 1945. december 28-i rovancs személy- és teherkocsi adatai; GG. f. 10001. d. 445/1950. sz. ügyirat Gy. 212/3748/1949. 7. A. sz. irata. Jelentés a miniszternek. 1949. november 17.

[35] A MÁV általános üzemi helyzetére lásd Péterffy Gergely: A vasúti közlekedés újraindításának nehézségei a II. világháború után. Pályaállapot – járműpark – szénhelyzet. In: Bartók Béla (szerk.): *Trauma és válság a századfordulón.* Líceum Kiadó, Eger, 2015. (Online kiadvány). Forrás: https://uni-eszterhazy.hu/public/uploads/peterffy-gergely-a-vasuti-kozlekedes-ujrainditasanak-nehezsegei-a-ii-vilaghaboru-utan-palyaallapot-jarmupark-szenhelyzet_56a72937d4ad4.pdf (Letöltve: 2020. 11. 29.)

Csak a szovjet jóvátételhez átlagosan 600 kilométeres fuvarozási úttal, 10 tonna teherbírású kocsikkal és 21 napos kocsifordulóidővel[36] számolva, legalább 2625 teherkocsit kalkuláltak minimálisan szükségesnek hat éven át.[37] Jugoszláv jóvátételre a jóval rövidebb távolság, valamint az egyszerűbb termékszerkezet miatt 875, csehszlovák viszonylatban pedig 440 kocsival számoltak. Összesen tehát – a realitásoknál jóval kedvezőbb körülményekből kiindulva– 3940 kocsival kalkulálták a teljes jóvátétel járműszükségletét, ami még mindig ideális számításnak tűnt a javítási tartalék nélkül.

A belföldi és nemzetközi forgalomhoz a magyarországi vasutak 1937. októberi teljesítményének 110%-át alapul véve az elkövetkező néhány évre – normális gazdaságot feltételezve! – 45 000 teherkocsival számoltak, amelyek egy része már 15 és 20 tonna teherbírású lett volna. Ehhez képest a valóban üzemképes, nemzetközi forgalomra is alkalmas teherkocsiknak csak töredéke állt a MÁV rendelkezésére. Ráadásul a legoptimistább esetben is csak 5500 mozdony és kocsi gyártásával számolt a minisztérium a jóvátétel hátralévő öt és fél éve alatt.[38] A vasúti járműgyártók, mint a MÁVAG, Ganz és a győri Magyar Waggon és Gépgyár jelentős károkat szenvedtek épületben és eszközparkban egyaránt. Ennek ellenére a tragikus gazdasági helyzet miatt még a meglévő kapacitásaikat sem tudták kihasználni a beszállítói üzemek működési nehézségei, a szén és az acél hiánya

[36] Kocsiforduló-idő: teherkocsi megrakásának befejezésétől a következő megrakás befejezéséig számított idő. Minél kisebb a kocsiforduló-idő, annál több árut lehet szállítani adott idő alatt adott kocsiparkkal. Urbán Lajos (szerk.): I. m. 414. Kocsiforduló-idő szócikk.

[37] Az 1948. január 20-i szerződésmódosításig Magyarországnak a megadott vasútállomásig vagy fekete-tengeri kikötőig kellett szállítani a jóvátételi árucikkeket. Ekkortól viszont már elegendő volt a szovjet–magyar határig, vagy egy dunai kikötőig fuvarozni az árukat. Gábor Péter: *Magyarország jóvátételi kötelezettségeinek alakulása a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia felé (1945–1980), valamint a magyar–német árucsere-forgalmi egyezmények (1947–1951).* Doktori értekezés. 2012. 127.

[38] Ehhez képest 1949-ig a MÁVAG egy tucat mozdonyt tudott csak gyártani, a Ganz és az MWG pedig néhány tucat teherkocsit tudott mindössze szállítani a MÁV-nak, ezek egy része is jóvátételből átirányított vagy még a háború alatt elkezdett, de be nem fejezett járművek voltak.

miatt. Érthető, hogy a közlekedésügyi tárca a mielőbbi járműrestitúciót szorgalmazta, illetve azt az ötletet vetette fel, hogy az Európában talált kocsikat az egyes államok vasúthálózatának arányában osszák szét.[39]

A harmadik pont a nemzetközi vasúti forgalom és a Magyarországot megkerülő útvonalak kérdését járta körül. Trianon előtt másfél millió tonna áru haladt át tranzitforgalomban a MÁV hálózatán, mintegy 55 millió pengő értékű koronáért. A kisantant politikai törekvései miatt az átmenő forgalom 300 ezer tonnára zuhant, amit különböző kedvezményekkel és nemzetközi megállapodásokkal is csak 850 ezer tonnára tudtak feltornászni 1937-re, alig 8 millió pengő értékben. Az 1935-ös *Nemzetközi tehervonati menetrend-értekezlet* adatai alapján számolt menetidő- és távolságeltérések az egész régió számára kedvezőtlenül hatottak, emiatt a gazdaságilag irracionális kerülőutak nemzetközi egyezményben biztosított tilalmának kimondásától remélték a szakemberek a helyzet javulását, és a MÁV nemzetközi pozícióinak erősödését *(1. táblázat).*

Ugyanígy nemzetközi egyezményt szorgalmaztak a díjszabási és vámkedvezményekre, hogy a már irracionális versenyt kiiktassák, a gazdagabb vasút ne tudjon önköltségi ár alatt fuvart szerezni a szegényebb vasutakkal szemben. A probléma felvetése bár pénzügyileg és gazdaságilag indokoltnak mondható, ugyanakkor van egy irányított gazdálkodás felé mutató szándéka is. Nem csoda, hiszen a háborúban rommá vált Európában a hadviselt országok valamilyen – eltérő mértékben – államilag irányított gazdaságpolitikától várták országuk talpra állítását.[40]

Vasúti jóvátételi fejezetben a vasutat ért háborús károk, illetve a háború után a szövetségesek részére végzett szolgáltatások kerültek számszerűsítésre. A tételes kimutatás alapján a MÁV

[39] A súlyos járműhiány miatt a Közlekedésügyi Minisztérium többször is kérte a Külügyminisztérium segítségét külföldre került magyar járművek felderítésében és hazaszállításában. Lásd Pálmány Béla (szerk.): *Dokumentumok a magyar közlekedés történetéből (1945–1949).* Kossuth Kiadó, Budapest, 1981. 261–262.

[40] Germuska Pál: Adalékok a magyarországi gazdasági intézményrendszer változásaihoz, 1945–1948. In: Bank Barbara–Germuska Pál (szerk.): *Lépések a gazdasági teljhatalom felé. 1945–1948.* NEB, Budapest, 2017. 13–15.

2,6 milliárd pengő veszteséget szenvedett el, amiből 1,95 milliárdot a németek által elkövetett rombolások tettek ki. Az elhurcolt járművek és leltári tárgyak értékét további 1,33 milliárd pengőre becsülték. Az elhurcolt javak esetében a dolgozat a természetbeni visszaszolgáltatás forszírozását hangsúlyozta, hiszen a magyar ipar képtelen lett volna a jóvátételi és újjáépítési terhek mellett rövid időn belül pótolni a MÁV veszteségeit. A Szovjetunióval szemben 61,5 millió pengő kárértéket számolt az államvasutak az elhurcolt javakért és az 1945. július 22-ig végzett szolgáltatásokért. Azzal persze tisztában volt mind a vasúttársaság, mind a kormányzat, hogy Moszkva ezeket a költségeket nem fogja kifizetni, de reménykedtek, hogy hajlandó lesz beszámítani a jóvátételbe.

Pénzügyi követeléseit összesítve az Államvasutak 122 millió német birodalmi márka, 1944-ben mozdonyokért és sínanyagért kifizetett előlegét, illetve annak kamatait, valamint 6 millió márkát szénért és mozdonybérlésért előre kifizetett, de nem teljesített szolgáltatásokért követelt.

Ugyanekkor készülhetett el a közúti kérdésekkel foglalkozó összefoglaló is.[41] A már jól ismert séma szerint először a Trianon utáni közúthálózat fejlődését, a revíziós területeken végzett beruházásokat, majd a háborús károkat mutatta be, ezután pedig a trianoni határ okozta közúti közlekedési problémákat tárta fel, végül a jóvátételi követeléseket összegezte.

A közút is hálózata kétharmadát vesztette el 1920-ban. Az általában magas műszaki színvonalat, jobb kiépítettséget jelentő állami úthálózat 11 ezer kilométeréből 3000 maradt. A népszövetségi és más külföldi kölcsönök jelentős részét az úthálózat karbantartására, fejlesztésére és új hidak építésére fordította a kormány, ennek köszönhetően 1937-ben a 24 ezer kilométer kiépített út hálózta be az országot, de ebből csak 3108 kilométer volt szilárd burkolattal ellátva, tehát az utak 87%-a karbantartás-igényes – jelentős részben vizes hengerlésű – makadámút volt.

[41] MNL OL Z1610. f. 487. d. Béketárgyalás előkészítő anyagok – közúti kérdések.

A revízió során visszatérő területeken a közúthálózat is jelentős fejlesztésre, illetve az elhanyagolt karbantartások pótlására szorult. A Felvidéken csak 16 kilométer út épült, ezzel szemben Kárpátalján 267, Erdélyben 664 kilométer közút épült, vagy került korszerűsítésre. Összesen 74,3 millió pengőt fordított az állam útépítésekre, és további 76 milliót hídépítésekre és roncskiemelésekre – utóbbit a Délvidéken. Az anyag összeállítói mindenképpen a beruházási költségek utódállamok általi megtérítését javasolták, ahogy a közúthálózatban keletkezett háborús károk megfizettetését a németekkel. A közúthálózat ugyanis 225,5 millió pengő kárt szenvedett el. Legnagyobb és egyben legnehezebben pótolható veszteséget a dunai és tiszai hidak felrobbantása jelentette, egyedül a hidak kárértékét 174 millió pengőre becsülték. A németektől összesen 210,7 millió pengős kár megtérítését javasolták a jelentés összeállítói, a szövetségesek felé 13,7 milliós kártérítési igényt jelentettek be.[42]

A közúti közlekedés szempontjából kilenc helyen javasoltak kisebb határkorrekciót, hogy a korábban elvágott közutak miatt ne kelljen hosszabb kerülőutat megtenni. Az osztrák–magyar határon összesen négy ilyen elvágást korrigáltak volna Szombathelytől délre, valamint a Kőszeg–Sopron közútnál. Északon az Esztergomból Ipolyságnak tartó egykori állami út Letkésig tartó 13 kilométeres kiszakított részét javasolták visszakérni, valamint a Budapest–Balassagyarmat–Losonc főút hugyagi négy kilométeres szakaszát. Román viszonylatban a Kötegyán–Geszt közút nagyszalontai részét javasolták a területi igényekbe felvenni, hiszen a két település között 29 kilométer helyett Sarkad felé 40 kilométert kellett tenni, valamint délen a Magyarcsanád–Csanádpalota közút nagylaki kiszögellését. A Délszláv államtól a magyar–jugoszláv–osztrák hármas határ közelében lévő Orfalu–Dávidháza 12 kilométeres út visszaszerzése merült fel. Jól kitapintható, hogy közúti szempontból csak a határok közvetlen közelében gondolkodtak korrekcióban, azokat is az 1918 előtti úthálózat alapján. Ez viszont arra is rámutat,

[42] Uo. A *Magyarország úthálózata az első bécsi döntés után* című fejezet részletesen ismerteti a revíziós területeken végzett út- és hídépítéseket.

hogy igazán nagy gazdasági hatásuk nem lett volna, egyedül a Kőszeg–Sopron közvetlen közúti kapcsolat, valamint a 2. sz. főút hugyagi kiszögellése bírt legalább regionális jelentőséggel.

1946. február elején elkészült a közforgalmú magánvasutak[43] helyzetét feltáró összeállítás is.[44] Az 1918-as 14 029 kilométer magánvasúti hálózatból 1945-re 1926 kilométer maradt. Trianonban harmincnégy magánvasutat vágtak el, tizenhét nagyobb várossal, gazdasági centrummal szakítva meg az anyaország kapcsolatát. Tételes kimutatásban vették végig, hogy mely vonalakon szűnt meg a forgalom, és melyeken maradt fenn határt keresztező közlekedés. Ugyanígy az említett tizenhét gócpont is bemutatásra került: milyen távolságra esnek a magyar határtól, mekkora lélekszámmal bírnak, és milyen fontosabb ipari vagy kereskedelmi üzemek működnek területén.

A trianoni döntés, a gazdasági recesszió, majd a háborús rombolások miatt súlyos pénzügyi válságba süllyedt vasúttársaságok megmentéséhez három feltétel teljesülésében látták a szakemberek az egyedüli megoldást: a háborús károk és elhurcolt járművek megtérítése, illetve visszaszolgáltatása, 52 millió dolláros rekonstrukciós program az infrastruktúra fejlesztésére, valamint az elszakított vonalak visszaadása, hogy újra a teljes vonalon lehessen közlekedni, fuvarozni. Utóbbit nem feltétlenül területátadással képzelték el, hanem jogi megállapodással. Ennek azonban előfeltétele lett volna a magánvasutak jogi helyzetének tisztázása az utódállamokban, amely egyik szomszédos államban sem történt meg. Ez nem csak magyar érdek volt, mert a helyi érdekű vasutak részvényeinek többsége nyugati – belga, holland és svájci – kézben volt.[45]

Anyagi jóvátételként a németektől az okozott károkért 210, az utódállamoktól a revízió során történt beruházásokért 138 millió

[43] Önálló, közforgalmat bonyolító vasúttársaságok: Győr–Sopron–Ebenfurt Vasút, Szeged-Csanádi Egyesült Vasutak, Mohács–Pécs Vasút, Debrecen–Nyírbátori HÉV, Bodrogközi Gazdasági Vasút, Nyíregyházavidéki Kisvasút, Alföldi Első Gazdasági Vasút, Ceglédkörnyéki Gazdasági Vasút. A GYSEV kivételével ezeket a vasúttársaságokat 1945 és 1950 között államosították.

[44] MNL OL Z1610. f. 487. d. Magyarország közforgalmú magánvasútjai. 1946. február 1.

[45] MNL OL Z1610. f. 485. d. Magyar vasúttársaságok külföldi érdekeltségei.

pengős követelést írtak össze. Ezenfelül a németek számlájára több mint 400 vontatójárművet, 3000 személy- és teherkocsit, valamint 208 autóbuszt írtak, a szövetségeseken pedig 28 mozdonyt és 40 vasúti kocsit kerestek. A vonalhálózattal kapcsolatban mind az öt határon gyakorlatilag a határon átvezető vicinálisok végpontjai, tehát a MÁV által is javasolt vásárvonali vasúti gócpontok visszaszerzése mellett érvelt az összeállítás, üzemgazdasági és gazdasági okokra hivatkozva, azzal a különbséggel, hogy még a volt Dunántúli HÉV Pozsonyligetfalu–Pozsonyvonalrészére is igényt támasztott.

1946 márciusa közepére készült el a korábbi adatgyűjtéseket és elemzéseket szintetizáló, százkilencven oldalas tanulmány, amely végigvette valamennyi közlekedési ágazat békekötéskor megoldandó nehézségeit.[46] Az időközben történt külpolitikai események már éreztették hatásukat a dokumentumon, a területi igények elsősorban a határ közvetlen közelében lévő területekre mérséklődtek. Az összeállítói elismerték, hogy a küszöbön álló békekonferencián valószínűleg a nemzetiségi viszonyok lesznek a döntő érvek, ugyanakkor a gazdasági élet egyik legfontosabb aktoraként, a közlekedés szempontjait is fontos tényezőként emelték ki.

> Kétségtelen, hogy a határmegvonások tekintetében nem elsősorban a közlekedési szempontok a döntők. Mégis a közlekedést a gazdasági forgalomban betöltött fontos hivatása az egész ország gazdasági fejlődésének, jólétének elsőrendű tényezőjévé avatja.
>
> Ezért minden más szemponttal egyforma fontossággal bír közlekedési viszonyaink oly módon való rendezése, hogy az egymáshoz közelebb, vagy távolabb fekvő, de egymást gazdaságilag kiegészítő területek közlekedése hátrányt ne szenvedjen.[47]

[46] MNL OL Z1610. f. 485. d. Közlekedésügyi Minisztérium Üzemgazdasági Osztály: Magyarország közlekedési problémái. 1946. március 18.

[47] Uo. 7.

Éppen ezért – feltehetőleg már 1945 őszén – a határ közeli vasútvonalak visszaadása jogosságának alátámasztására összeállították az adott vonalak nemzetiségi statisztikáit is *(2. táblázat)*.[48]

Mivel a vasút volt ekkor a legfontosabb a közlekedési ágak között, az összeállítás is legtöbbet az Államvasutakkal foglalkozott. Hatvannégy oldalon keresztül taglalta a MÁV Trianon utáni fejlődéstörténetét, veszteségeit, üzemi és szociális nehézségeit, valamint a közeljövőben megoldandó problémáit, majd további nyolc oldalon a magánvasutak ügyét ismertette. Gyakorlatilag a már korábban bemutatott adatokat ismételte, csak sokkal részletesebben, több és – az időközben beérkezett frissebb információknak köszönhetően – pontosabb értékekkel. Maradt tehát a szomszédos államok határ közeli vásárövi vasúti gócpontjainak igénylése, a nemzetközi áruforgalomból minden mesterséges korlátozás vagy forgalomelterelés kizárása, valamint a trianoni békeszerződés 294. cikkében szereplő adriai-tengeri kikötőhöz való szabad hozzáférés addig meg nem valósult biztosításának igénye, ahogy az elhurcolt javak visszaszolgáltatása és a beruházások megtérítésének kívánsága is. Az elhurcolt vasúti járművek visszakövetelése mellett hangsúlyosan szerepelt a szovjetek által zsákmányolt járművek kérdése is. 1945 tavaszán több ezer mozdonyra és kocsira festettek fel hadizsákmányjelet a Vörös Hadsereg katonái.[49] A moszkvai fegyverszüneti egyezményben csak annyi szerepelt, hogy Magyarország köteles minden eszközzel elősegíteni a szövetséges csapatok mozgását az országban, járművek zsákmányolásáról nem volt szó, és a hágai egyezménynyel is ellenkezett. A szomszédos államokban szintén gyakran előfordult, hogy – többek között – magyar tulajdonú járműveket cégjeleztek át sajátra, ahogy a MÁV is átfestett idegen járműveket magyar cégjelzésűekre – ez általános szokásnak számított a járműhiányos Európában.

[48] MNL OL Z1610. f. 488. d. Magyar határhoz közeli elcsatolt vasútvonalak mentén élő lakosság száma és aránya.

[49] MNL OL XXIX-H-50. f. 26. d. 5068/1945. MÁV és egyéb kocsik átcégjelzése. 1945. május 8. A járművekre az *CCCP* rövidítést és a szovjet vasutak jelképét, a kalapácsot és villáskulcsot, valamint egy „T” betűt (трофей, azaz hadizsákmány) festettek fel, illetve egy azonosítószámot.

A magánvasutak fejezetnél sem történt változás, a hangsúly a vicinálisok teljes egészében való megnyitásán, a revíziós beruházások megtérítésén, illetve az 1920 óta húzódó részvény- és tulajdonviszonyok rendezésén volt.[50]

A közúthálózattal foglalkozó huszonnégy oldalas fejezet is a már ismert adatokat és kívánságokat tartalmazta, azzal a különbséggel, hogy a revíziós területeken végzett út- és hídépítési beruházások összértéke felemelkedett 171 millió pengőre. Új elemként viszont megjelent az útépítéshez szükséges nyersanyagok beszerzésének problematikája. Az első világháború után számos kőbánya került a határon túlra, komoly gondot okozva az útépítésben és -fenntartásban. A Somoskőújfalu melletti sátorosi andezitbánya látta el a Duna–Tisza köze északi részét. A gömöri Korláti bazaltbányája Gömör, Heves és Borsod vármegyéket látta el, az Ungvár és Munkács közeli kőbányák pedig az északkeleti vármegyéket. Derna mellett volt Magyarország egyetlen, útépítésre használható természetes aszfalt- és bitumenbányája, ami az egész országot ellátta egykor. A hídépítéshez nélkülözhetetlen erdőterületek újra határon kívülre kerülése hasonlóan nehéz helyzetet teremtett, hiszen csak import útján lehetett biztosítani a szükséges faanyagot. A hídépítés másik nélkülözhetetlen nyersanyagát a vas és acél jelentette, de vasércbánya csak Rudabányán maradt. A Rozsnyóbánya környéki vasércbányák kieső kapacitása húsbavágóan hiányzott a jóvátételre és újjáépítésre termelő iparnak. A kőbányák kérdése azért sem volt mellékes, ugyanis az ország 30 386 kilométeres úthálózatából mindössze 3039 kilométer volt pormentes burkolattal ellátva, 886 település és lakott terület pedig semmilyen közúti kapcsolattal nem rendelkezett.

[50] Románia öt vasútvonalat bármilyen térítés nélkül használt 1920 óta, a tulajdonosok semmilyen ellenértéket nem kaptak. 34 magánvasútból 18-nak a részvénytöbbségét megvásárolták, viszont a fennmaradó részvények ügye elintézetlen maradt. 21 esetben államosításkor vagy részvényvételkor a vételár 2/3-ra szóló kötvényeket adtak, de ezek kifizetését felfüggesztették. Csehszlovákiában 48 vasúttársaságot érintett a törzsrészvények jogvesztésének kimondása, az elsőbbségi részvények értékét pedig 1/8-ra csökkentették. Jugoszlávia 35 társasággal kötött egyezményt, de a vételárnak csak 1/16 részét fizette meg.

Az állam hibás protekcionista vám- és közlekedéspolitikája miatt a két háború közötti Magyarország motorizációja lassan haladt. A háborús nyersanyaghiány, a bevonultatások, illetve az elhurcolások és zabrálások miatt 1945 tavaszára megszűnt a magyar gépjármű-közlekedés. A harcok után különféle roncsokból igyekeztek gépjárműveket összetákolni, illetve a szovjet hadseregtől bérmunkáért szerzett javításos teherautókkal, valamint az amerikai árukölcsönből szerzett gépkocsikkal indult újra a gépjármű-közlekedés.[51] A nehéz gazdasági helyzet miatt a kormányzat az újjáépítésben jól használható teherautók és autóbuszok pótlására helyezte a hangsúlyt, az egyéni mobilitás eszközei sokadrangú kérdésnek számítottak.

A belvízi hajózásnál négy fő téma merült fel. Elsőként a dunai hajózás résztvevői számára azonos jogok garantálása és a Duna hajózhatóságának biztosítása Regensburgtól a Duna-deltáig. A trianoni békediktátum alapján létrehozott Dunai Egyezményben a legyőzött államok ugyanis nem rendelkeztek szavazati joggal. Másik sarkalatos pontnak a vízügyi együttműködés kérdése számított. Magyarország elvesztette a Kárpátokban eredő folyók forrásvidékének ellenőrzését, ami károsan hatott az alföldi területek erdőgazdálkodására, illetve eliszaposodással és árvízveszéllyel fenyegetett. Harmadik kérdéskör a revíziós beruházások és a háborús veszteségek megtérítése, a negyedik pedig az elhurcolt járművek visszaszolgáltatása volt. A Magyar Folyami és Tengerhajózási Rt. (MFTR) 143 hajóját és uszályát, más tulajdonosok további 56 vízi járművet vesztettek el a Duna és Tisza különböző szakaszain a harcok és a németek robbantásai során. 1946 tavaszán a szovjeteknél 121, az amerikaiaknál 198 vízi járműről tudtak a hatóságok, további 13 jármű ismeretlen helyen tartózkodott. Mindössze két személyhajó, négy uszályhajó és 12 egyéb eszköz volt üzemképes állapotban magyar kézben! A járművek pótlását ellehetetlenítette a jóvátétel, a Ganz hajógyártási kapacitását teljesen lekötötte a jóvátételben szállítandó hajók és úszódaruk ügye. A Dunai Gőzhajózási

[51] Ocskay Zoltán: *Autózás az ötvenes években.* Oldtimer Média Kiadó, Budapest, 2014. 15–39.

Társaság az 1938-as Anschluss során német tulajdonba ment át, így a szovjetek a potsdami határozatok alapján zsákmánynak tekintették. Az MFTR újpesti műhelyének kapacitása pedig még a sérült hajók és uszályok kijavítására is elégtelen volt. A belvízi hajózást összesen 93 millió pengős kár érte, amiből 75 milliót a németek, 14 milliót a szovjetek terhére írtak. A hajózási szakemberek a békekonferenciától azt remélték, hogy sikerül megnyitni a magyar fél előtt a Ferenc-csatornát, jelentősen megkönnyítve a Duna és a Tisza közötti hajóforgalmat. A dunai hajózásban a jogegyenlőség kimondását, a folyam hajózhatóságának biztosítását, valamint a nemzetközi vízmérő- és árvízjelentő szolgálat felállítását remélték.[52]

A tengerhajózást az 1936-ban alapított állami tulajdonú Duna-Tengerhajózási Rt. bonyolította. Kihasználva a Duna nemzetközi státuszát, a Földközi-tenger keleti medencéjével zajló export-import forgalmat közvetítők nélkül tudta bonyolítani hat különleges Duna-tengerjáró hajó segítségével. Budapestről elsősorban gép- és vegyipari cikkeket vittek Palesztinába, Egyiptomba és Törökországba, vissza pedig déligyümölcsöt, dohányt, rezet és cserzőanyagokat hoztak. A háborúban a hajóállományból kettő elsüllyedt, a maradék négy pedig az amerikai zónába került. Ezenfelül az építés alatt álló *Komárom* (1944) nevű hajót a Ganz-gyár végül a Szovjetunió számára fejezte be, ahol *Desna* néven helyezték forgalomba.[53] Az Angliába és Amerikába irányuló kereskedelmünkhöz vámmentes kikötő és a hozzá vezető vasútvonalon kedvezményes díjszabás megszerzését tartották nélkülözhetetlennek.[54]

A légi közlekedés terén a nemzetközi utas- és áruszállításban 1926-tól a Magyar Légiforgalmi Rt. (MALERT) volt az egyeduralkodó a magyar vállalatok között. A háború előtt a Zürich–Varsó–Bukarest–Róma körön belül közlekedtek magyar utas-

[52] MNL OL Z1610. f. 485. d. Magyarország közlekedési problémái. Belvízi hajózás című fejezet.

[53] Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum. TFGY 2017.2.506.

[54] Az Adriai-tengeren Trieszt vagy Fiume, a Keleti-tengeren Gdynia és Gdańsk, illetve Stettin, az Északi-tengeren pedig Hamburg és Bréma kikötői szerepeltek a „kívánságlistán".

szállító gépek. A háború alatt a budaörsi és az épülőfélben lévő Ferihegyi repülőterek szenvedtek súlyos károkat, a repülőgépek megsemmisültek. Összesen 14,5 millió pengős kára keletkezett a MALERT-nek. A jövő feladatának a nemzetközi légi forgalomba való mielőbbi bekapcsolódást jelölték meg a szakemberek, valamint a belföldi légi közlekedés újraindítását a főváros és a távolabbi megyeszékhelyek között.

A hírközlés, amely ekkor a Magyar Posta kezében volt, szintén súlyos károkat szenvedett. A gyakran csak az ország idegrendszere metaforával illetett postát a németek és a nyilasok rombolásai során 115 millió, a bombázások és harcok során 74 millió, a szovjet katonák által elvitt javakért 61 millió pengőre becsült kár érte. A telefonhálózat 80%-a, a rádió-távíró és műsorszóró berendezések 100%-a megsemmisült, a rádió-előfizetések az 1938-as szint 17%-ára zuhantak vissza. Rengeteg jármű, berendezés és kábel került Nyugatra. Ezek pótlása ráadásul ugyanúgy komoly nehézségekbe ütközött, akárcsak a vasútnál, hiszen egész Európában hiánycikknek számítottak, a gyárak pedig még nem, vagy csak csökkentett kapacitással tudtak termelni. A távbeszélő- és távíró-hálózat mihamarabbi helyreállítását nemcsak a belföldi közigazgatási és gazdasági igények miatt ítélték rendkívül sürgős feladatnak, hanem a nemzetközi távközlési forgalom megszerzése okán is.

Természetesen a németek által okozott károk természetbeni, vagy ha ez nem lehetséges, akkor pénzügyi megtérítését követelték, illetve a revíziós területeken végzett beruházások, összesen 35,6 millió pengő megtérítését az utódállamoktól.

A külpolitikai helyzet Magyarország számára igen kedvezőtlen alakulása végül 1946 tavaszán vált általánosan ismertté. Az Államvasutak vezetése is gyökeresen megváltoztatta az 1945 nyarán–őszén felbukkanó, a realitásokat – mint azt láttuk, részben a magas szintről jött félrevezető információk miatt – figyelmen kívül hagyó elképzeléseit.[55] Miközben a Nagy Ferenc vezette kormányküldöttség már Moszkvában tárgyalt, újabb, a béketár-

[55] MNL OL Z1610. f. 486. d. A béketárgyalások alkalmával az államvasutak részéről előadandó kérdések összefoglalása. 1946. április 12.

gyalásokon tisztázandó vasúti kérdések összeállítása készült el a MÁV Igazgatóságán. A korábban még területi követelések alapjául szolgáló határ közeli vasútvonalak és csomópontok átadása helyett már csak a passage-jog megszerzése szerepelt. Egyedül a gyékényesi vízállomási berendezésnél maradt fenn „területi" igény. A járművek visszaszolgáltatásával, a beruházási költségek megtérítésével, a fuvarozási versennyel és a német kártérítéssel kapcsolatos álláspont nem – ahogy a szovjetek okozta károk jóvátételi beszámítása sem – változott.[56]

Az irat valószínűleg minisztériumi utasításra született, ugyanis a fenti kérdéseken felül tartalmazta a béketárgyalási anyagok összeállításával kapcsolatos költségeket is.[57] Ezenkívül részletes adatokat jelentett a szovjetek részére végzett vasúti szállításokról, a Vörös Hadsereg által elkövetett leltári anyagok eltulajdonításáról, illetve az általuk igénybe vett lakások és rakterületek bérleti díjáról.

A moszkvai tárgyalásokra érkezett magyar kormányküldöttséget abba a hitbe ringatták a vendéglátók, hogy jóhiszeműen fognak viszonyulni egy Romániával szembeni mérsékelt magyar területi igényhez. Ezek után április végén került átadásra a hivatalos magyar jegyzék a román határ menti területváltozási igényekről, amelyben 22 000 km^2 terület visszaadását kérte a békekonferenciától.[58]

A csalódást jelentő május 7-i Külügyminiszterek Tanácsa határozat után, június 5-én készült el a kormány általános gazda-

[56] A fegyverszüneti egyezményben nem szereplő vasúti szolgáltatások értékét végül a Szovjetunió beszámította az 1948. február 2-i moszkvai egyezményben vásárolt hadizsákmány teherkocsik vételárába. Az egyezményben a szovjet fél lemondott a magyar eredetű trófeázott járművek tulajdonáról. Ezenfelül az 1945–1947 közötti fuvardíj tartozásaiért és 6000 zsákmány teherkocsi MÁV által bérmunkában végzendő átalakításáért cserébe átadott 10 000 volt német eredetű zsákmányolt teherkocsit. MÁV Arch. GG. f. 10007. d. 66. tétel: Magyar–Szovjet vasúti egyezmény iratai, 1947–1949. Jegyzőkönyv az 1948. február 3-i moszkvai egyezményben bekövetkezett változásokról.

[57] 1946. január 10-ig az aznapi árfolyamon számolva 11,75 millió, 1946. január 10. és április 12. között 775 millió – április 9-i árfolyamon számított – pengőbe kerültek az összeállítások és sokszorosítási munkák. Ehhez jött még 3389 millió pengő *A magyar közlekedés ismertetése* című főelőadmány sokszorosításáért.

[58] Gecsényi Lajos–Máthé Gábor: I. m. 1163–1165.

sági békejavaslatait összefoglaló munka. A területi kérdéseknél fenntartotta az április végi Romániával szembeni 22 000 km^2-es igényt, arra hivatkozva, hogy a nemzetiségi egyensúly mellett – 865 ezer román került volna Magyarországhoz, és egymillió magyar maradt volna román impérium alatt – az erdők és a Körösök vízi energiája, valamint a Nagybánya környéki bányák létfontosságúak lennének a magyar ipar, különösen a vegyipar számára. Az iparfejlesztésben látták az agrárium által már fel nem szívható munkaerő-felesleg megoldásának egyedüli lehetőségét. A másik fő érv az volt, hogy Romániának csak csekély gazdasági hátrányt jelentene az itteni nyersanyagok elvesztése, hiszen a bányák egy részében nem is termeltek a két háború között. Csehszlovákiától területek visszakérését csak akkor javasolta a memorandum, ha Prága folytatja a magyar nemzetiségűek üldözését. Ez esetben kénytelen lesz a színtiszta magyar lakosságú területek – elsősorban a Csallóköz – visszaadását kérni a békekonferenciától. Hangsúlyozta az összeállítás, hogy a gazdasági megfontolások helyett – Szepes–Gömöri-érchegység, Jolsva környéke és a Vág folyó alsó szakasza – szigorúan a nemzetiségi területeket kérnék vissza, ezzel is kiemelve, hogy Budapestnek nincs területi követelése, csak a kényszerből cselekszik.[59]

Magyarország pénzügyi helyzetének részletes ismertetése – a jóvátétel és a megszállás költségei, valamint a korábbi hitelek jelentette terhek és a siralmas gazdasági helyzet kibékíthetetlen ellentmondása – alapján pénzügyi könnyítéseket kért. Egyúttal felhívta a békekonferencia figyelmét, hogy az országból elhurcolt javak mielőbbi visszaszolgáltatása nélkül elképzelhetetlen a magyar gazdaság talpra állítása és pénzügyi kötelezettségeink teljesítése. Külön kiemelték a szerzők az állatállomány kétharmados kára mellett a vasúti járműpark 80% fölötti és a dunai hajópark teljes elvesztését. A gazdasági stabilizáció és a nemzetközi együttműködésben való részvétel másik kulcspontját a Németországgal szembeni magyar pénzügyi és vagyoni követelések megítélésében látták Budapesten. A németek által okozott

[59] A csehszlovákiai magyarok helyzetére és a lakosságcserére lásd Vadkerty Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig.* Kalligram Kiadó, Pozsony, 2001.

háborús károkért és zsákmányolásért összesen 4,5 milliárd pengő – átszámítva 889 milliót dollárt – és a német–magyar kereskedelmi aktívum után további 1,5 milliárd pengő megfizetésére jelentette be igényét a magyar kormány.

A nemzetgyűlés külügyi bizottságának béke-előkészítő albizottsága június 12-én kezdte el tárgyalni a fenti dokumentumot.[60] A módosításokkal átdolgozott memorandumot június 15-én fogadta el az albizottság.[61] A memorandumhoz hat melléklet tartozott, amelyek a mezőgazdasággal, iparral, közlekedéssel, kereskedelemmel és a gazdasági elemzésekkel, valamint a pénzügyi stabilizációval foglalkoztak. A közlekedési kérdésekkel foglalkozó tizenkét oldalas mű[62] alapvetően a március 18-i részletes összefoglalás tömörített változatának is tekinthető azzal a különbséggel, hogy területi igényt csak Romániával szemben jelöl meg: az Arad–Nagyvárad–Királyháza-vasútvonal, valamint a Geszt–Nagyszalonta–Kötegyán és a Magyarcsanád–Nagylak–Csanádpalota közutak visszacsatolását kérte. A határhoz közeli összekötő szakaszokon, mint például a Szeged–Szabadka–Baja-vonalon, kölcsönösségi alapon a passage-jog megadását, nagyobb távolság esetén pedig kedvezményes díjszabású fuvarjogot kértek a szakértők.

A határok által szétszakított egyes kistérségek közötti közúti közlekedés helyreállítására a kishatárforgalom bővítését tartották célravezető eszköznek. A határ közeli létfontosságú nyersanyagok gyors és olcsó szállítására szintén a kishatárforgalmat tartották ideális megoldásnak, ugyanis a nagyobb határátkelőhelyekre irányított áruforgalom jelentős többletköltséget jelentett, ami gazdaságtalanná tehette egy-egy kevésbé értékes, de annál fontosabb nyersanyag, mint a só vagy a kő beszerzését.

[60] Stark Tamás: I. m. 796–808. A június 5-i összefoglalóhoz képest csehszlovák viszonylatban a nemzetiségi területigény helyett újra a gazdasági igény jelent meg az előterjesztett anyagban.

[61] Stark Tamás: I. m. 809–814. Csehszlovákiával szembeni esetleges területi igénynél a nemzetiségi területek helyett a gazdasági érdek által meghatározott bányavidék került vissza.

[62] MNL OL M-KS 274. f. 10. cs. 25. ő. e. Magyarország közlekedési problémái a békekötéssel kapcsolatban. 1946. június 13.

Hajózás terén a Duna és a Tisza közötti kapcsolat biztosítását, valamint tengeri szabad kikötő kijelölését és a hozzá vezető vasút peage-vonalként való használatának biztosítását kérte Budapest.[63]

A pénzügyi és vagyonjogi kérdések, mint a közlekedési vállalatok nyugdíjazott alkalmazottai nyugellátásának kérdése, a revíziós területeken végzett beruházások megtérítése, a járművek visszaszolgáltatása és a németek által okozott károk megtérítése terén sem történt változás a korábbiakhoz képest. Járműparkvisszaszolgáltatásnál nem az 1937-es, hanem az 1944-es állapotot vették alapul, hiszen a forgalomnövekedés miatt jelentős fejlesztések, járműbeszerzések történtek. A háborús években több mint kétszáz 424 sorozatú gőzmozdonyt, valamint több ezer teher- és személykocsit vásárolt a MÁV.

Amint az ismert, a békekonferencián a magyar területi igények elutasításra kerültek a németekkel szembeni magyar pénzügyi és vagyoni követelésekkel együtt. A Csehszlovákiának ítélt három falu átadása 1947. október 15-én történt meg. A MÁV október 13-ára befejezte Oroszvár, Horvátjárfalu és Dunyacsúny vasúti szolgálati helyeinek evakuálását, az egyetlen átmenő vágány kivételével a váltókat és vágányokat is felszedték a vasutasok.[64] A közúti járművek visszaszerzése nehézkesebben haladt, a Pénzügyminisztérium alá tartozó hazahozatali szerv, illetve más szervezetek delegációinak ügyességétől függött. A Passauban horgonyzó magyar hajókat 1946 decemberében engedték haza az amerikaiak, de Linzben néhány hónapra fogságba estek angol és holland hitelezők keresete alapján hozott bírósági határozat nyomán. Végül 1947 májusában kalandos úton sikerült a hajóknak hazajutniuk.[65] A vasúti járművek visszaszolgáltatása 1946-ban indult meg, de igazán csak az 1947. október 10-i belgrádi egyez-

[63] Peage-vonal: Két vasút által megállapított feltételek szerint közösen használt vasútvonal. Urbán Lajos (szerk.): I. m. 561. Peage-vonal szócikk.

[64] MNL OL Z1523. f. 69. cs. 1947. október 13-i üzletigazgatói elő-értekezlet. 1–2.

[65] Dunai Andrea: *Javak sorsa. Az 1944/45-ben Magyarországról elvitt értékek nyomában.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2019. 149.

mény[66] és a Szovjetunió 1947 ősze és 1948 tavasza között az érdekszférájába tartozó államok hadizsákmányolt járműveinek visszaszolgáltatásáról hozott döntéseinek köszönhetően gyorsult fel a folyamat. A jármű-restitúció ügye ennek ellenére egészen az 1950-es évek végéig elhúzódott, 1955-ben még több ezer magyar vasúti jármű tartózkodott Európa különböző országaiban, Norvégiától Franciaországon át Lengyelországig.[67]

Összegzésként elmondható, hogy a vasútvezetés és a minisztérium bár kezdetben nagy reményeket fűzött a béketárgyalásokhoz – mondhatni délibábot kergetett –, a kezdeti hónapok naivitása után fokozatosan mérséklődtek az igények. A gazdasági béke-előkészítő anyagok összeállításakor, majd júniusi tárgyalásukkor egyértelműen kiderült, hogy a fő szempontot a nehézipar és energetika jelentik. Ez végül is érthető, hiszen utat és vasutat bárhol lehet építeni, csak pénz kérdése, viszont a bányák és folyók földrajzi adottságok. A magyar gazdasági szakemberek pedig létfontosságúnak ítélték, hogy az újjáépítés és a jóvátétel hatalmas terhe alatt nyögő ország biztos nyersanyaghoz és energiaforráshoz jusson, mert az importhoz részben valuta kellett, a kontinens általános nyersanyag-ínsége miatt pedig meglehetősen bizonytalan volt a behozatal. Tomka Béla hetven évvel későbbi megállapítása a Trianonban elvesztett nyersanyaglelőhelyek okozta negatív hatások importtal, illetve importpótló beruházásokkal való kiküszöbölése távol esett a gazdasági szakemberek két háború közötti időszak tapasztalataitól.[68]

> A területvisszacsatolás ebben a szűk keretben is lényeges javulást eredményezne Magyarország számára, nemcsak azáltal, hogy számottevően csökkentené az ország behozatali szükségle-

[66] MNL OL XIX-H-1-aa-1. f. 578. d. 310985/1950. sz. ügyirat 69386/1948. sz. irata: Az 1947. évi belgrádi egyezmény magyar nyelvű szövege tárgyában, 1948. július 17.

[67] MNL OL XIX-H-1-aa-1. f. 2917. d. 100972/1965: A második világháború alatt elhurcolt MÁV-javak rendezésének ügye.

[68] Gyükeri Mercédesz: *A magyar gazdaság bajait nem Trianon okozza. (Interjú Tomka Bélával.)* Forrás: https://hvg.hu/gazdasag/20200604_tomka_bela_interju_trianon. (Letöltve: 2020. 11. 26.) Tomka Béla: Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után.* MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2018. 47–79. Különösen 68–75.

tét, hanem lényegesen enyhítene azon a függő helyzeten, amelyben Magyarország nyersanyag- és energiaszegénységénél fogva a szomszéd országokkal szemben van.

A felsorolt kívánságokkal szemben arra lehetne hivatkozni, hogy szabadabb nemzetközi forgalom esetén nincsen nagy jelentősége annak, vajjon [sic!] a nyersanyag- és energiaforrások az ország határán belül, vagy a szomszéd országokban vannak-e. Ez a felfogás figyelmen kívül hagyja, hogy az idegen állam területén lévő nyersanyagforrások messzemenő gazdasági együttműködés esetén sem használhatók ki olyan mértékben, mint ez lehetséges volna, ha ezek teljes mértékben a magyar kormány kontrollja alatt állnának.[69]

Igaz, nem békeidőről, hanem egy háborús és egy azt követő újjáépítési periódusról van szó, egy stratégiai készletek nélküli vesztes országban, ellenérdekelt szomszédokkal körülvéve. Ennek ellenére mégis érdemes megjegyezni, hogy békeidőben is előfordulhatnak radikális gazdasági változások, amikor a nemzetközi kereskedelem (vám)politikai, járványügyi, vagy természeti katasztrófa miatti leállása súlyos fennakadásokat okoz egy ország, vagy akár egy nagyobb régió gazdaságában.

[69] MNL OL M-KS 274. f. 10. cs. 25. ő. e. A magyar kormány gazdasági békejavaslatai, 1946. június 5. 7–8.

Mellékletek

1. táblázat. Menetidő-növekedés a Magyarországot elkerülő vasúti áruforgalomban (1935)[70]

Viszonylat	út (km)	idő (óra)	utazási sebesség (km/h)
Bécs-Belgrád			
Hegyeshalom-Kelebián át	614	33	18,6
Graz-Zágrábon át	913	46	19,8
Prága-Bukarest			
Szob-Lökösházán át	1489	90	16,5
Kassa-Királyháza-Nagyváradon át	1689	121	14
Bécs-Bukarest			
Hegyeshalom-Lökösházán át	1163	66	17,6
Marchegg-Kassa-Királyhágón át	1490	123	12
Kassa-Zágráb			
Hidasnémeti-Gyékényesen át	646	27	24
Marchegg-Wien-Grazon át	1002	69	14,5

[70] MNL OL Z1610. f. 485. d. Magyarország közlekedési problémái a békekötéssel kapcsolatban. A táblázatban eredetileg csak az *út* és az *idő* oszlopok szerepeltek, az utazási sebességet már a szerző számolta ki az elegyáramlás gyorsaságának érzékeltetésére. Érdekesség, hogy a kerülő utakon mindenhol lassabb volt az utazási sebesség is, kivéve a Bécs–Graz–Zágráb–Belgrád viszonylaton, itt nagyobb sebességgel továbbították az árut, mint a magyarországi útvonalon.

2. táblázat. Nemzetiségi arányok a határ közeli vasútvonalak mentén[71]

Vasútvonal	Nemzetiség	1910		1930	
		fő	%	fő	%
Arad–Nagyvárad	magyar	110 876	62,5	95 439	50,7
	román	49 679	28,0	72 189	38,4
	egyéb	16 823	9,5	20 470	10,9
	összesen	177 378	100,0	188 098	100,0
Kötegyán–Nagyvárad	magyar	83 736	75,3	72 696	57,0
	román	24 632	22,2	44 193	34,6
	egyéb	2 762	2,5	10 700	8,4
	összesen	111 130	100,0	127 589	100,0
Nagyvárad–Érmihályfalva	magyar	46 678	85,9	50 134	76,5
	román	6 912	12,7	14 207	21,7
	egyéb	758	1,4	1 203	1,8
	összesen	54 348	100,0	65 544	100,0
Érmihályfalva–Királyháza	magyar	128 642	84,4	110 296	59,9
	román	17 183	11,3	46 512	25,2
	ukrán	4 998	3,3	6 232	3,4
	egyéb	1 543	1,0	21 100	11,5
	összesen	152 366	100,0	184 140	100,0
Kiskőszeg–Baranyavár–Eszéki híd	magyar	20 012	40,0	13 881	26,8
	jugoszláv	15 621	31,2	20 676	39,9
	német	13 709	27,4	15 890	30,7
	egyéb	689	1,4	1 372	2,6
	összesen	50 031	100,0	51 819	100,0
Szatmárnémeti–Nagybánya	magyar	25 912	41,3	19 853	26,8
	román	36 234	57,8	52 076	70,3
	egyéb	578	0,9	2 139	2,9
	összesen	62 724	100,0	74 068	100,0

[71] MNL OL Z1610. f. 488. d. 9-2. t. Magyar határhoz közeli elcsatolt vasútvonalak mentén élő lakosság száma és aránya.

Vasútvonal	Nemzetiség	1910		1910	
		fő	%	fő	%
Sátoraljaújhely–Királyháza	magyar	91 318	94,7	101 267	85,2
	csehszlovák	287	0,3	4 071	3,4
	ukrán	3 391	3,5	10 669	9,0
	egyéb	1 458	1,5	2 813	2,4
	összesen	96 454	100,0	118 820	100,0
Szob–Párkány	magyar	10 584	99,7	10 654	97,2
	csehszlovák	23	0,2	225	2,1
	egyéb	12	0,1	83	0,7
	összesen	10 619	100,0	10 962	100,0
Párkány–Érsekújvár	magyar	58 412	95,2	62 918	88,3
	csehszlovák	3 684	5,9	7 123	10,0
	egyéb	612	0,9	1 242	1,7
	összesen	62 708	102,0	71 283	100,0
Érsekújvár–Galánta	magyar	42 346	82,7	50 645	78,6
	csehszlovák	8 642	16,9	13 272	20,6
	egyéb	228	0,4	518	0,8
	összesen	51 216	100,0	64 435	100,0
Galánta–Marchegg-országhatár	magyar	52 426	45,1	54 690	28,6
	csehszlovák	24 815	21,3	85 126	44,5
	egyéb	39 012	33,6	51 326	26,9
	összesen	116 253	100,0	191 142	100,0
Szob–Marchegg-országhatár összesen	magyar	163 768	68,0	178 907	53,0
	csehszlovák	37 164	15,4	105 746	31,3
	egyéb	39 864	16,6	53 169	15,7
	összesen	240 796	100,0	337 822	100,0
Komárom–Érsekújvár	magyar	36 212	92,8	36 804	74,7
	csehszlovák	1 108	2,8	8 972	18,2
	egyéb	1 723	4,4	3 482	7,1
	összesen	39 043	100,0	49 258	100,0

Vasútvonal	Nemzetiség	1910		1930	
		fő	%	fő	%
Párkány–Csata–Ipolyság	magyar	21 723	94,9	25 342	88,9
	csehszlovák	942	4,1	2 426	8,5
	egyéb	218	1,0	730	2,6
	összesen	22 883	100,0	28 498	100,0
Csata–Léva	magyar	37 129	89,0	35 840	80,9
	csehszlovák	4 388	10,5	7 911	17,9
	egyéb	201	0,5	538	1,2
	összesen	41 718	100,0	44 289	100,0
Bánréve–Somoskő-újfalu	magyar	19 348	97,7	28 720	92,1
	csehszlovák	92	2,0	2 342	7,5
	egyéb	57	0,3	131	0,4
	összesen	19 497	100,0	31 193	100,0
Bárca–Tornanádaska	magyar	14 243	82,6	20 860	81,7
	csehszlovák	2 521	14,6	3 462	13,6
	egyéb	488	2,8	1209	4,7
	összesen	17 252	100,0	25 531	100,0
Szepsi–Mecenzéf	magyar	5 230	41,2	5 367	37,0
	csehszlovák	3 425	27,0	4 789	33,1
	egyéb	4 028	31,8	4 325	29,9
	összesen	12 683	100,0	14 481	100,0

3. táblázat. Főbb vasúti gócpontok a határ túloldalán[72]

Város	Jellemzők
Sopron	Határtól 3 km-re, vasúti gócpont és megyeszékhely.
Zombor	21 km-re a határtól, 31 000 lakossal. Gabona-, kukorica-, lisztkivitel külföldre megszűnt, Budapestre sajt, vaj, bőr.
Szabadka	Határtól 5 km-re, 95 000 lakossal, lisztkiviteli központ. Vasúti gócpont.
Arad	20 km-re a határtól, 65 000 lakossal, ipari központ és vasúti gócpont. 60 gyár, vagon- és autógyártás, malomipar, faipar.
Nagyszalonta	6 km-re a határtól, 16 000 lakossal, sertéshizlaló és vásártelep.
Nagyvárad	Határtól 8 km-re, 65 000 lakossal, vásárváros, vasúti gócpont.
Nagykároly	Határtól 7 km-re, 16 000 lakossal, ipari központ.
Szatmár	Határtól 7 km-re, 35 000 lakossal, malomipari és vasúti központ.
Munkács	Határtól 18 km-re, 18 000 lakossal, kereskedelmi központ, dohánygyárak.
Ungvár	Határtól 24 km-re, 17 000 lakossal, kereskedelmi központ, fakivitel, fűrészmalmok, fa- és bútoripar.
Kassa	Határtól 16 km-re, 45 000 lakossal, vasúti gócpont.
Rimaszombat	Határtól 18 km-re, 7000 lakossal, konzervgyárak, mezőgazdasági központ.

[72] MNL OL Z1610. f. 487. d. Magyarország közforgalmú magánvasutai. 13–18.

Losonc	Határtól 10 km-re, 13 000 lakossal, ipari központ – zománcgyárak mezőgazdasági gépgyártás, malmok.
Komárom	Észak-Komárom, 23 000 lakossal, kereskedelmi központ.
Érsekújvár	22 km-re a határtól, 17 000 lakossal.
Pozsony	6 km-re a határtól, 80 000 lakossal. Ipari, kereskedelmi és közlekedési központ.
Ipolyság	Megyeszékhely.

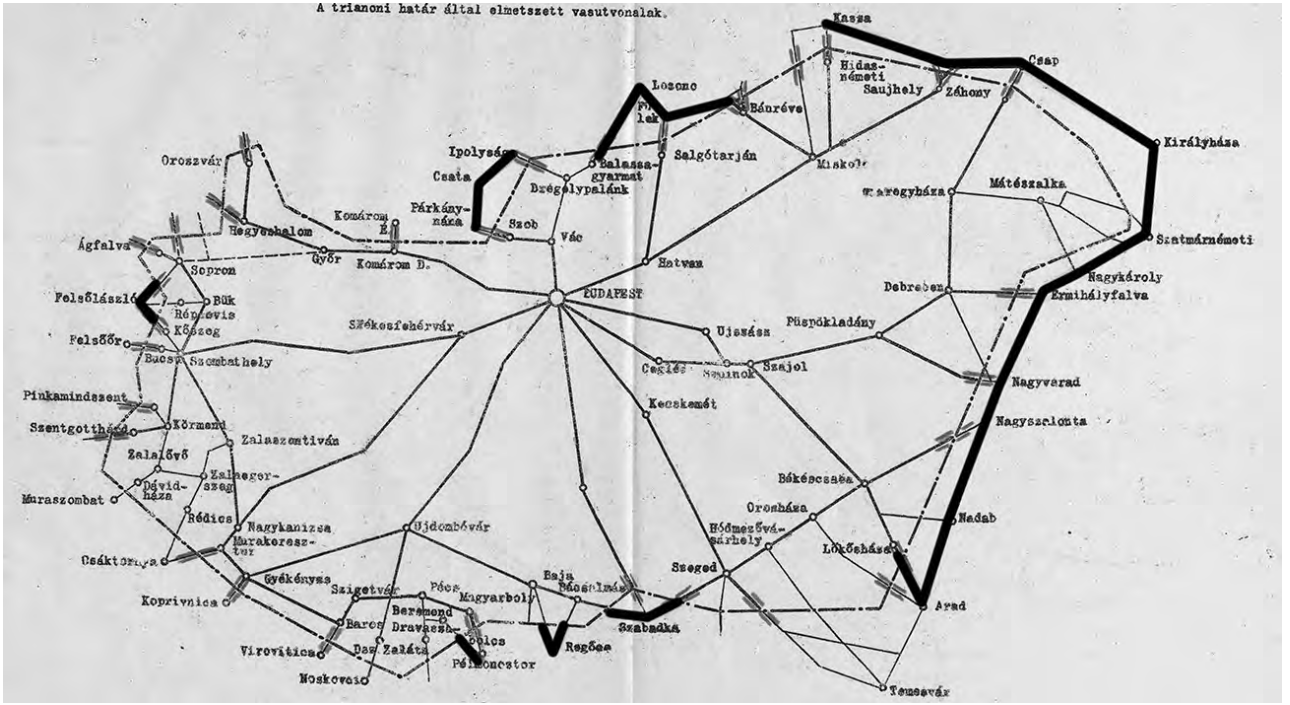

1. térkép: A trianoni határ által elmetszett vasútvonalak. Vastag világos vonallal jelölve a Trianonban megcsonkított vasútvonalak határpontjai, vastag sötét vonallal a visszacsatolandó vasútvonalak. A térkép kisebb eltéréseket leszámítva hűen tükrözi a Sebestyén-féle elképzeléseket.

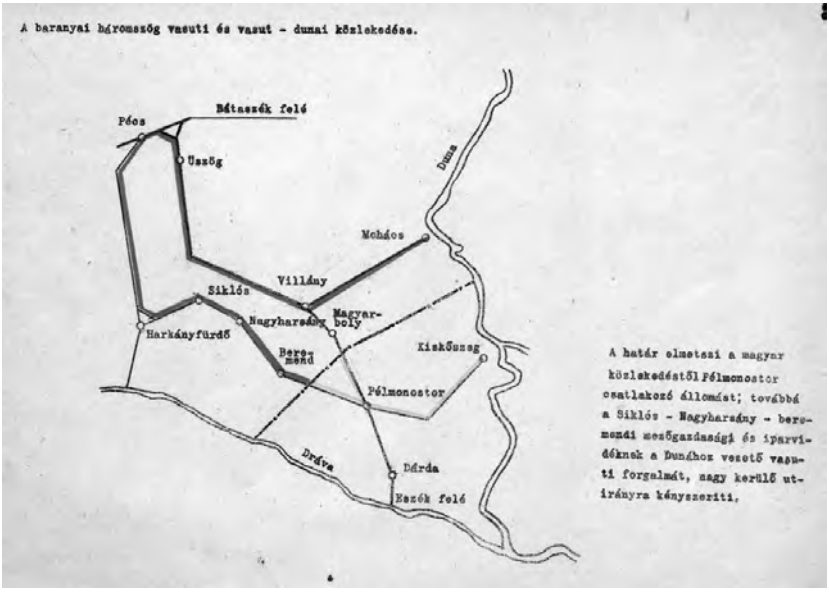

2. térkép: A baranyai háromszög (Drávaszög) vasúti térképe

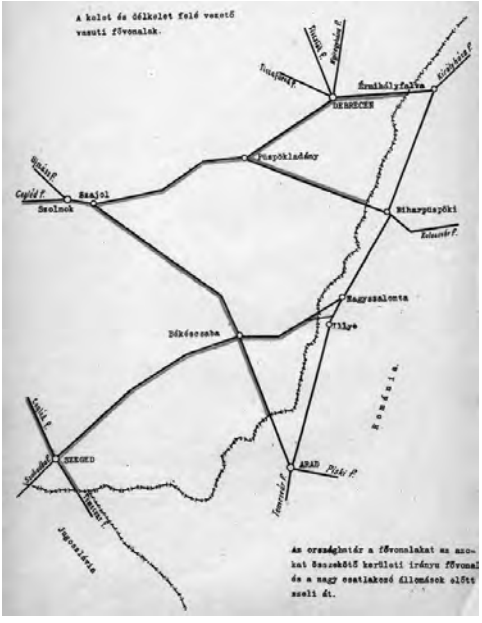

3. térkép: Kelet-Magyarország és a vásárvárosok vasútvonal fővonali kapcsolatai

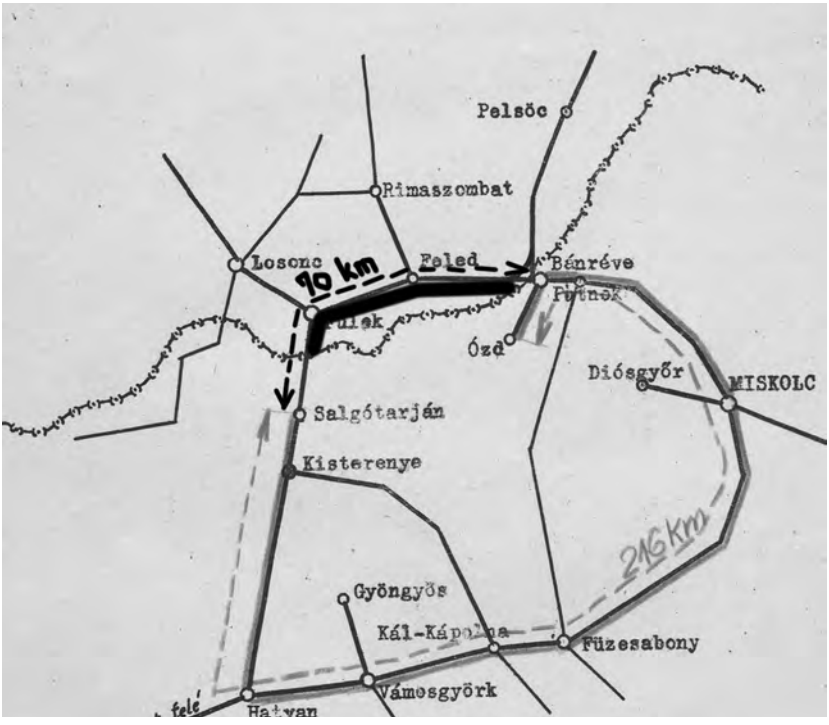

4. térkép: Salgótarján és Ózd, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. két gyára közötti vasúti kapcsolatok

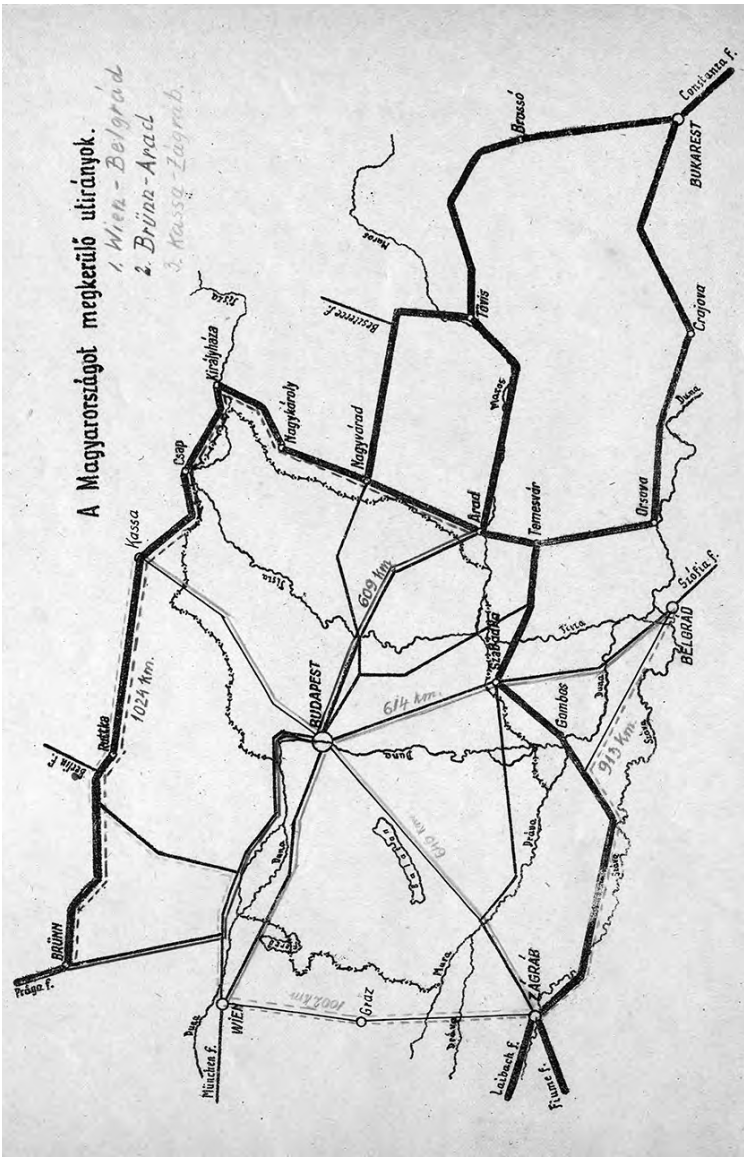

5. térkép: Magyarországot megkerülő vasútvonalak és a szállítási távolságok

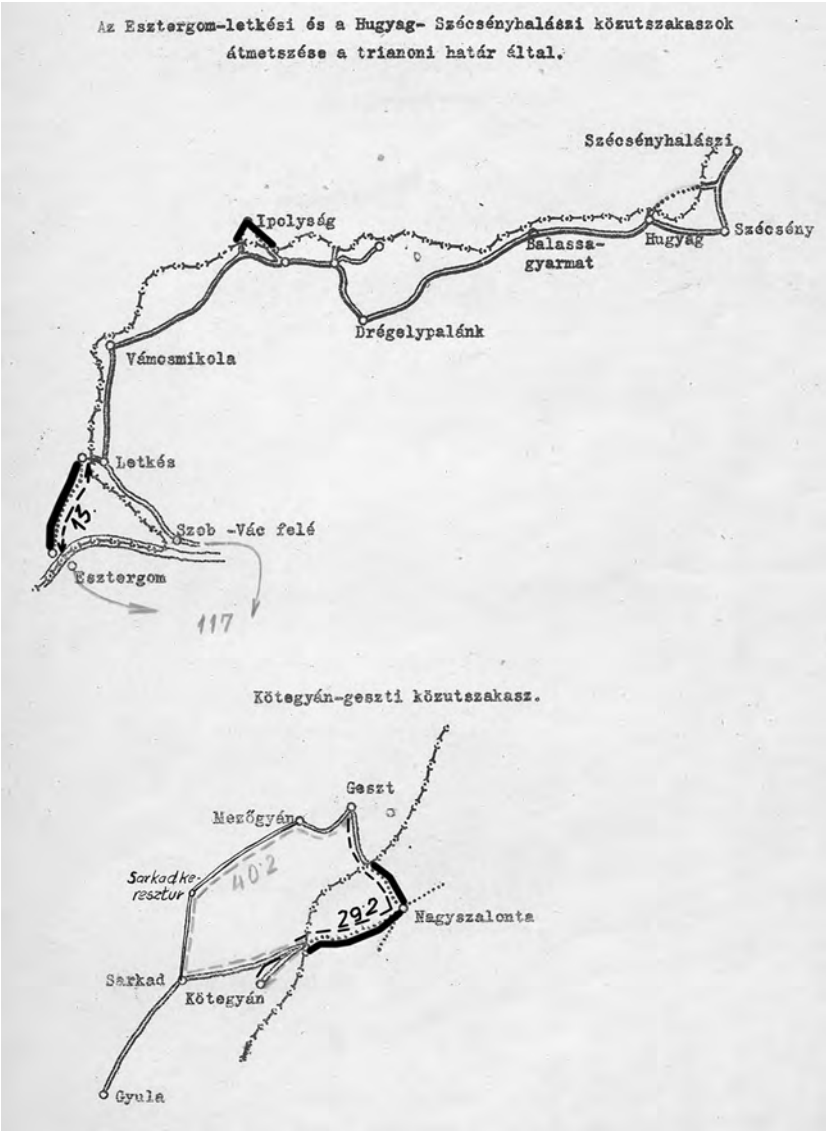

6. térkép: A nógrádi és a nagyszalontai elvágott közúti szakaszok

A térképek forrása: MNL OL Z1610. f. 485. d.

VILONYA BIANKA

A Magyar Állami Operaház az átmenet éveiben: személycserék, műsorpolitika, változó közönség

Bevezetés

A második világháborút követő átrendeződés, az addigi elit radikális átalakulása és a politikai változások új helyzet elé állították a Magyar Állami Operaházat is, amely mind épülete, mind funkciója révén központi helyet foglalt el a főváros és az ország kulturális életében. A társadalmi és politikai változások az Operaház vezetésében is éreztették a hatásukat. Tanulmányom célja annak bemutatása, hogy az 1944 és 1946 között lezajlott igazgatóváltások milyen kapcsolatban álltak ezekkel a politikai és társadalmi változásokkal. Ezért megvizsgálom, hogy a direktorok személye és háttere mennyire befolyásolta a cseréket, illetve hogy a váltások miként hatottak az intézmény működésére és a társulat egységére. Kitekintést teszek arra, hogy az új demokratikus viszonyok milyen hatással voltak a közönség körének alakulására, az Operaház műsorára, továbbá milyen szerepet szánt az Operaháznak az új kultúrpolitika.

Az Operaházról szóló történeti irodalom szűkössége miatt a tanulmány a sajtó- és levéltári forrásokra támaszkodhat. Az operaházi ügyekkel gyakran foglalkozott a korabeli sajtó, amire többek között pont az intézmény vezetői posztja körül kialakult bizonytalan helyzet adott okot. A direktorváltások menetét és okait a korabeli napilapok és folyóiratok cikkein túl levéltári források – így például az Operaház korabeli irategyüttesének, illetve a felügyelő minisztérium iratainak – bevonásával elemzem.

Az előadások követéséhez az Opera DigiTár[1] nyújtott segítséget, amelyben az operaházi előadások időpontját és szereposztását tartják nyilván.

Az Operaházban végbement – eddig ilyen jellegű történettudományi vizsgálatba be nem vont – változások feldolgozása segítséget nyújthat abban, hogy a korszak kulturális életét és a második világháború után bekövetkező változásoknak a kulturális szférára gyakorolt hatását jobban megismerhessük.

A „nyilas" vezetés és az ostrom idején

A koalíciós évek operaházi konfliktusai több esetben visszavezethetők a Szálasi-kormány működésére, így mindenképpen érdemes az ismert adatok alapján egy rövid kitekintést tenni Sámy Zoltán[2] személyére és igazgatóságának időszakára.

Sámy 1923-ban szerződött az Operaház zenekarához mint másodhegedűs. 1926-tól 1928-ig, majd 1929 és 1933 között korrepetitorként alkalmazták az intézményben. Néhány év kihagyás után, 1936-ban zenekari tagként szerződött vissza, majd a nyilas hatalomátvétel után, 1944. október 26-án a hungarista mozgalomhoz kötődő, szélsőjobboldali szervezeteknek több indulót is komponáló Sámyt zeneügyi kormánybiztosnak nevezték ki,

[1] Lásd http://digitar.opera.hu/www/c16operadigitar.01.14.php?bm=1 (Letöltve: 2021. február 25.)

[2] Sámy Zoltán 1903-ban született Nagyváradon. A Zeneakadémián diplomázott, ahol a hegedű mellett zeneszerzést is tanult. Érdekesség vele kapcsolatban, hogy 1935. november 27-én a Budapesti Szimfonikus Zenekar bérleti első hangversenyén vezényletével mutatták be Magyarországon Sosztakovics első szimfóniáját. (*Pesti Napló,* 1935. november 28. 14.) Az eseményről így írt a *Népszava:* „A Budapesti Szimfonikus Zenekart és vezető karnagyát, Sámy Zoltánt a műsorösszeállítás terén mutatott haladó törekvéseiért dicsértük meg sokszor és szívesen az elmúlt évad folyamán. Ezt a modern zeneirodalmi ismeretek terjesztése körül tanúsított jóigyekezetét méltányolhatjuk most újból, amikor az együttes bérleti hangversenysorozatának első estjét tartotta meg. Őszinte sajnálkozással kell megállapítanunk, hogy a zenekar szerdai első estjén nem állott azon a színvonalon, amelyet az elmúlt évad végén elért." (*Népszava,* 1935. november 29. 8.)

vagyis nemcsak az Operaház tartozott – igazgatóként – az irányítása alá, hanem elvileg az ország egészének zenei élete is.

Sámy így nyilatkozott operaházi terveiről: „A művészetet akarom szolgálni nemzetiszocialista szellemben. […] Az igazi művészetet abban a tisztultabb erkölcsi vonatkozásban, amelyet mi hungarista szellemnek nevezünk."[3]

Az új igazgató érkeztével a társulat átalakítása is e szellemben kezdődött meg: felmondtak a színház minden olyan tagjának, akinek zsidó kapcsolatai voltak. A vezető beosztású dolgozók közül is többen távoztak az Operaházból. Köztük Sergio Failoni, Ferencsik János neves karmesterek, valamint Csávojszky Vince gazdasági igazgató.[4] Az 1944 júliusában kinevezett Lukács Miklós[5] karmesteri minőségben maradt az intézményben.

Az Operaház ezen időszakban is működött, az előadások mindennaposak voltak. A műsor hungarista szellemű átalakítására két hónap nem volt elegendő. Sámy igazgatása alatt új darabot nem mutattak be az Operaházban, bár tervei között szerepelt ifj. Ábrányi Emil *Bizánc* című operájának színrevitele. Az *Új Magyarság*[6] novemberi beszámolója szerint a Herczeg Ferenc drámáján alapuló operát már próbálták az Operaház művészei, valamint a szereposztása is elkészült. [7]

A színpadra kerülő darabok közül november közepétől tizennégy mű új rendezésben került kiállításra. Szende Ferenc,[8] aki 1944 novemberében kapott főrendezői és játékmesteri kinevezést Sámytól[9] öt darabot rendezett *(Othello, Parasztbecsület, Tosca, Az álarcosbál, Szöktetés a szerájból).* Két művet *(János vitéz, A sevillai borbély)* vitt újból színre Hámory Imre,[10] három operát *(A tru-*

[3] *Magyarság,* 1944. november 4. 5.

[4] *Új Magyarság,* 1944. október 31. 4.

[5] Az arisztokrata származású Lukács Miklós (1905–1986) a második világháború után is szerepet kapott az Operaház vezetésében, 1945 és 1950 között annak főtitkáraként, majd 1966 és 1978 között újra igazgatóként.

[6] *Új Magyarság* (1934–1945) szélsőjobboldali politikai napilap.

[7] *Új Magyarság,* 1944. november 21. 6.

[8] Szende Ferenc (1887–1956) az Operaház örökös tagja (1932), vitézi rangot kapott 1936-ban. 1944 végén külföldre távozott.

[9] *Új Magyarság,* 1944. november 21. 6.

[10] Hámory Imre (1909–1967) bariton operaénekes, 1935-től az Operaház tagja.

badúr, A csavargó és a királyleány, Lakmé) Bán Károly,[11] és négyet *(Faust, A bolygó hollandi, Traviata, Aida)* Nádasdy Kálmán.

A szűkös forrásadottságok közepette meg kell becsülnünk az olyan nehezen ellenőrizhető forrásokat is, mint Erdélyi Hajnal, az Operaház akkor kilencéves balettnövendékének visszaemlékezését Sámy Zoltán igazgatóra:

> Az operai folyosókon gyakran végigcsörtetett egy fekete egyenruhás férfi a kíséretével, akinek az övén körben kézigránátok csörögtek, és a mellkasán átfutó szalag teli volt rakva töltényekkel. Fekete csizmát viselt. Géppisztolyt is tartott a kezébe[n]. […] „Azt mondják, ő az új igazgató. Valamikor játszott egy picit a zenekari tuttiban." […] Még a sapkáját sem vette le, ha berobogtak, csörömpöltek a balett-terembe.[12]
>
> [A karácsony előtti] utolsó munkanapon a Sámy direktor beállított a balett-terembe, és megparancsolta, hogy a Babatündér-előadást minden körülmények között meg kell tartani. Fenyegetőzött, hogy aki nem lesz ott, annak a lakására fogja küldeni az embereit, azok behozzák. De azt nem fogja megköszönni senki![13]

Sámy hirtelen kinevezése az intézmény élére inkább politikai, mintsem az Operaház megfelelő művészeti vezetésére irányuló döntés volt. Katonai öltözete és állandó kísérete mutatta, hogy igazgatóként nyíltan a nyilas pártot és annak eszméit képviselte, illetve hatalma és tekintélye fenntartásához a fenyegetésektől és erőszaktól sem riadt vissza. Sámy a Szálasi-kormány tagjaihoz képest viszonylag későn hagyta el a fővárost, de még így is Budapest ostroma előtt menekült el. Az országból már nem jutott ki, Sopron bombázásakor vesztette életét.

Az Operaház körüli igazolások kapcsán 1945-ben különös jelentőséget nyert a Sámy Zoltán által szervezett úgynevezett „kultúrvonat" kérdése. E szerelvényen körülbelül ötven zenész menekült el az ostrom elől Nyugatra, és Sámy az Operaház értékes ingóságait, közte kottákat, jelmezeket, díszleteket is felpa-

[11] Bán Károly (1911–?) az Operaház ügyelője (1934–1942), majd 1942-től segédrendezője, Sámy idejében rendezője.

[12] Erdélyi Hajnal: *Emlékkönyv az Operaház óvóhelyéről.* Corvina, Budapest, 2012. 33.

[13] Erdélyi Hajnal: I. m. 34.

koltatott a vonatra, amelyeknek jelentős része azonban mégis Budapesten maradt.

Az igazgató nélkül maradt Operaház 1944 karácsonyán zárt be, így a fent említett *Babatündér* című Josef Bayer-darabot végül nem játszották el. Az utolsó előadás Mozart *Szöktetés a szerájból* című műve volt december 23-a délután.

A harcok idején az Operaház pincerendszere óvóhelyként funkcionált, ahol nagyrészt az intézmény művészei és dolgozói tartózkodtak. Budapest ostromát az épület viszonylag kisebb károkkal átvészelte, összesen harmincnyolc találatot kapott, amelyek főként a tetőzetet érték, illetve kis mértékben a nézőtér hátsó része rongálódott meg. A külső raktárak sajnos nem voltak ilyen szerencsések, így több előadás díszlete teljesen megsemmisült. A romeltakarítást és az ideiglenes helyreállítást az Operaház dolgozói már 1945 februárjában megkezdték.[14]

Újrakezdés új vezetéssel

A háború befejeztével az állami színházak, így az Operaház szakszerű renoválása is időszerűvé vált. A helyreállítási munkákat kezdetben Fischer József, az országos építésügyi kormánybiztos irányította, illetve a szükséges hitelről is ő rendelkezett, feladatát nem sokkal később a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vette át. A felújítást az állami színházak műszaki főnökének irányítása mellett az országos építésügyi kormánybiztos által kinevezett építész is felügyelte. [15]

Az épület felújításával párhuzamosan újraindították a kulturális életet is. Az Operaház élére a Budapesti Nemzeti Tanács háromfős igazgatótanácsot nevezett ki, amelynek tagjai Komáromy

[14] Staud Géza: *A budapesti Operaház 100 éve.* Zeneműkiadó, Budapest, 1984. 275.

[15] Dancs Istvánné (szerk.): *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium színházi iratai 1945. február – 1945. december.* Magyar Színházi Intézet, Budapest, 1989. 11–12.

Pál,[16] Nádasdy Kálmán[17] és Székely Mihály[18] voltak. A hírt az ekkor még koalíciós alapon működő, de nem sokkal később a kommunista párt lapjává váló *Szabadság* című napilap is közreadta, arról is tudósítva, hogy a döntést – az előírásoknak megfelelően – Csernisov tábornok, Budapest orosz katonai parancsnoka is jóváhagyta.[19]

A harcok budapesti befejeztével az Operaházban viszonylag hamar megkezdődtek az előadások. Az első bemutatót 1945. február 25-én tartották, bár ekkor még a színpad nem volt arra alkalmas állapotban, ezért az Operaház ruhatárában adták elő Kodály Zoltán *Missa Brevis* című művét. Az Operaház színpadán 1945. március 15-én ünnepi műsort tartottak, az első előadásra azonban továbbra is várni kellett még. A második világháborút követő első teljes opera-előadásra 1945. március 21-én került sor, a társulat a *Bohémélet* című darabot mutatta be. 1945 áprilisától aztán ismét mindennapossá váltak az előadások. Az Operaház igazgatói tisztségét 1945. február 8. és 1945. április 24. között hárman töltötték be. Ezt követően bő egy évig, 1946. augusztus 31-ig Komáromy Pál egyedül igazgatta az intézményt.

Komáromy Pál 1913-ban ösztöndíjas basszbariton énekesként került a Magyar Királyi Operaházhoz, majd 1920 és 1945 között magánénekesi státuszban lépett fel.[20] Nemzetközi ismertségre a két háború közti időben tett szert, fellépett többek közt Bécsben, Buenos Airesben és Olaszországban. A német megszállás alatt nem szerepelhetett az Opera színpadán.

Komáromy Pál igazgatói szerződése 1945. június 7-én kelt, amelyet gróf Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszter he-

[16] Komáromy Pál (1982–1966) basszbariton operaénekes. Kiemelkedő szakemberek iskoláiban pallérozódott. Mestere volt Graeff Károly amerikai származású énekes és tanár, aki számos más jeles magyar dalnok hangját képezte. Jacques Stückgoldnál is tanult, aki többek között a Berlini Zeneakadémia professzora volt.

[17] Nádasdy Kálmán (1904–1980) operarendező, zeneszerző, filmrendező, műfordító. Munkásságát 1950-ben, 1954-ben és 1965-ben Kossuth-díjjal jutalmazták.

[18] Székely Mihály (1901–1963) basszus énekes. 1923 és 1963 között az Operaház magánénekese.

[19] *Szabadság,* 1945. február 8. 3.

[20] Somogyi Vilmos: Komáromy Pál. *Muzsika,* 1966/9. 26.

lyett a szociáldemokrata dr. Simon László államtitkár hitelesített. A dokumentum részletesen taglalta a feltételeket, amelyeket Komáromynak be kellett tartania a pozíció megőrzéséhez. A szerződés életbelépésével értelemszerűen a magánénekesi státusza megszűnt, megbízatása 1946. szeptember 1-jéig szólt. Az igazgató évi fizetését május 1-jétől 72 000 pengőben állapították meg, bár ez a felpörgő infláció mellett hamar jelentőségét vesztette, művészi fellépései számát pedig a szerződés időtartamára korlátozták. A társulat szerződtetésénél az igazgató nem kapott teljesen szabad kezet, a rendezők, karmesterek és karigazgatók alkalmazását részletesen meg kellett indokolnia, azokhoz előzetes miniszteri hozzájárulásra volt szükség.

A kinevezésben hangsúlyosan szerepelt, hogy az igazgató egyik legfőbb feladata annak biztosítása, hogy az Operaház színvonalával és működésével megfeleljen a népi-nemzeti elvárásoknak, mind erkölcsi, mind művészi tekintetben. Az igazgató személye fegyelmi és felügyeleti szempontból a vallás- és közoktatásügyi miniszter alá tartozott, azaz 1945 novemberéig gróf Teleki Géza volt hivatott döntést hozni a Komáromy Pált érintő ügyekben. „Bármikor azonnali hatállyal felbonthatom e szerződést, ha Igazgató Úr működése erkölcsi, vagy népi-nemzeti szempontból kifogás alá esik, ha az intézet művészi színvonalának fenntartásáról és fejlesztéséről kellően nem gondoskodik, továbbá ha az általam jóváhagyott költségvetés kereteit átlépi és végül, ha magatartása és hivatali működése a köztisztviselőktől megkívánható erkölcsi és fegyelmi követelményeket súlyosan sérti."[21]

Komáromy igen nehéz időszakban került az igazgatói székbe, az éppen befejeződött világháború több szinten hatott az Operaház működésére. Az anyagi károk mellett az intézményt, akárcsak az ország egészét, súlyos személyi veszteség is érte. A személyzet, az énekkar, a zenekar részben a háború okozta pusztítások következtében jócskán megfogyatkozott. A művészek közül sokan nyugati országokba emigráltak. Többen nemkívána-

[21] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) XIX-I-1-i 7. d. 1945 2-1. tétel.

tos személlyé váltak a Horthy-rendszerhez kötődésük okán, míg mások kapcsolatrendszerük miatt kerültek ebbe a csoportba.

Az Operaház szakemberveszteségét jól példázza Csécs József világosító esete, akit a Magyar Királyi Államrendőrség V. kerületi Kapitánysága 1945. április 2-ától „munkaszolgálatra" ítélt. Az Operaház háromtagú igazgatótanácsa kérelmezte a döntés felülvizsgálatát az előadások technikai biztosítására hivatkozva, ugyanis a személyzet létszáma közel sem volt elegendő az intézmény megfelelő működtetéséhez.[22]

A színházak őszi újranyitása együtt járt a társulatok újraszervezésével. Az átszerződések és újraszerződtetések konfliktusokat okoztak a színészek, művészek, valamint az igazgatók között. A nézeteltéréseket a sajtó is nagy érdeklődéssel figyelte.[23] A színházak működését a személyes ellentétek mellett az igazolóbizottságok is befolyásolták, amelyek jelentős hatást gyakorolhattak egy-egy intézményre.

A személyes ellentétek sorában komoly visszhangot kapott Komáromy Pál igazgató és Pataky Kálmán[24] kiváló tenorista vitája. Nézeteltérésükről számos cikk beszámolt. 1945-ben a Magyar Állami Operaház új szerződést ajánlott Patakynak, ő azonban ezt nem fogadta el. Az eset nagy port kavart, a sajtó is beszámolt az esetről. Egyfelől szó esett a Pataky Kálmánnak kínált fizetésről, amely kapcsán a *Világosság* című napilap[25] *Háromszázezer* című cikkében határozott álláspontot ismertetett, és éles kritikát fogalmazott meg Patakyval szemben:

> Nem akarjuk most kiszámítani, hogy egy munkás vagy hivatalnok hány év alatt keres háromszázezer pengőt, csak szerényen megkérdezzük Pataky Kálmánt: olyan rossznak tartja-e a pengőt, vagy olyan megfizethetetlennek önmagát, hogy háromszáz-

[22] MNL OL XXVI-I-3 1. d.

[23] *Kis Újság,* 1945. szeptember 2. 7.

[24] Pataky Kálmán (1896–1964) operaénekes, tenorista. Először 1921-ben szerződtette le a budapesti Operaház; tehetsége hamar megmutatkozott, és jelentős sikereket ért el Magyarországon és külföldön egyaránt. A második világháború kitöréséig rendszeresen lépett fel a világ különböző pontjain, több évig a bécsi Operaház szólistája volt. 1937-től a budapesti Operaház rendes tagja. 1945 nyara után már nem lépett fel a budapesti Operaház színpadán.

[25] Az 1948-as pártegyesülésig a Szociáldemokrata Párt lapjaként jelent meg.

> ezer pengőt kevesel akkor, amikor a magyar munkásság önként vállalja a legnagyobb áldozatokat a demokrácia és a jövő érdekében?[26]

A vita azonban nem csak az újságok hasábjain jelent meg. Pataky Kálmán sérelmezte az ellene irányuló vádakat, főleg mivel azok a nagy nyilvánosság előtt történtek, így panaszt nyújtott be Komáromy Pál ellen gróf Teleki Gézához 1945. augusztus 27-én.

> Kötelességemnek tartom Miniszter úrnak bejelenteni, hogy 24 év után művészetem és munkabírásom tetőpontján kénytelen vagyok az Operaház kötelékéből kiválni. […] Természetesen nem anyagi okok késztettek erre a lépésre. De az Operaház mai vezetőjét nem tartom művészileg rátermettnek arra, hogy Operaházunkat féltve őrzött művészi színvonalán megtartsa. […] Vádolom az Operaház igazgatóját, hogy engem hazafiatlansággal rágalmazott meg, vádolom hivatalos titoktartás megsértésével és valótlanságok terjesztésével.[27]

A levél mellékletei között található egy nyilatkozat is, amelyben Pataky a *Világosság*ban megjelent cikkel kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy a lap szinte előbb tudta, milyen ajánlatot fog tenni számára az Operaház, mint ő maga. Továbbá megjegyezte, a felajánlott összeg augusztus 25-én először 196 000 pengő volt, amelyet a nap folyamán 241 920 pengőre módosítottak.[28]

Ennek kapcsán érdemes említést tenni az évek során többször felmerülő bérezéssel kapcsolatos problémákról. Az Operaház munkatársai ugyanis sérelmezték, hogy a budapesti színházak közül intézményükben a legalacsonyabb a művészek juttatása. Kettejük vitájának nem lett megoldása, Pataky Kálmán 1945 után nem lépett fel az Operaház színpadán.

Az újraszerződtetésekkel párhuzamosan az Operaházon belül is megkezdte működését az igazolóbizottság. Az országszerte 1945 januárjától alakult igazolóbizottságokat a 15/1945. számú

[26] *Világosság,* 1945. augusztus 26. 6. Megjegyezzük, hogy 1945 szeptemberében, a kibontakozó inflációs spirál közepette már jól látható volt, hogy a 300 000 pengős fizetés rövid időn belül elértéktelenedik.

[27] MNL OL XIX-I-1-i 7. d. 1945. 2-1 tétel.

[28] MNL OL XIX-I-1-i 7. d. 1945. 2-1 tétel.

miniszterelnöki rendelet hívta életre. Hatáskörüket a későbbiekben kiegészítő rendeletekkel bővítették. A bizottságot a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai és a Szakszervezeti Tanács küldöttei, illetve egy jogász és az adott intézmény képviselője alkotta. Fő feladatuk az adott állami intézményekben dolgozók politikai múltjának ellenőrzése volt, különös tekintettel a háború alatti tevékenységükre. Ezzel próbálták kiszűrni a nyilas és a fasiszta nézetekkel szimpatizálókat, sok esetben azonban hatalmi harcok színtereként funkcionált, mivel a bizottságoknak nem kellett megindokolniuk döntésüket. A nem igazolható személyek esetében a büntetés feddés, hosszabb vagy rövidebb eltiltás, kényszernyugdíjazás és elbocsátás lehetett.[29]

Az operaházi igazolóbizottság elnöki tisztségét – az intézmény képviseletében – Komáromy Pál igazgató töltötte be. A Magyar Színészek Szabad Szakszervezetének Budapesti Bizottsága által kiküldött bizottsága, amelynek elnöke dr. Staud Géza volt, 1945. április 21-én vizsgálta Losonczy György[30] operaházi magánénekes ügyét. Esete azért is érdekes, mert az intézmény jeles művészéről van szó, aki ekkor már majdnem húsz éve volt a társulat tagja, tehát kiváló példaként szolgál arra, hogy a vizsgálatok során nem jelentett „védettséget" a régóta fennálló társulati tagság vagy a betöltött pozíció.

Losonczy Györgyöt az alábbi öt pontban találták vétkesnek:

1. a „Márta" című darabban szerepet kapott, de azt vállalni nem akarta, mert a „Márta" angol tárgyú opera és ő ilyenben nem játszik, mert az angolok védtelen gyerekeket támadnak.

2. Fodor János operaházi tagnak egy ízben azt mondta – amikor a nyilasok a zsidókat elhurcolták – téged, „mikor visznek el?".

3. A rádióban 1944 novemberében, tehát a Szálasi ún. kormánya alatt is fellépett.

[29] Pogány György: Igazolóbizottsági eljárás és B-listázás az Országos Széchényi Könyvtárban 1945–46-ban. In: *Könyvtári Figyelő,* 2015. 339–353.; Papp Gyula: Az igazoló eljárások és a háborús bűnök megtorlása 1945 után Magyarországon. *Aetas,* 2009/2. 162–179.

[30] Losonczy György (1905–1972) basszbariton operaénekes, 1928 és 1968 között a budapesti Operaház tagja. A Magyar Népköztársaság Érdemes Művésze (1954) és Kiváló Művésze (1968). Kossuth-díjat 1956-ban kapott. Számos szerep köthető a nevéhez.

4. A Magyar Művészek Házának – amely fasiszta jellegű egyesület a Fészek Club elrabolt helyiségében alakult meg –, megnyitó ünnepélyén jelen volt.

5. Az Operaház kiürítő vonatára jelentkezett, tehát Budapestről el akart menekülni.

[…] A fentiek összevetéséből az Igazolóbizottság politikailag igazolhatónak Losonczy Györgyöt nem találta, még kevésbé találja alkalmasnak arra, hogy szabad és demokratikus Magyarország művészetének színpadi képviselője lehessen.[31]

A határozat így szólt:

Az Igazolóbizottság Losonczy Györgyöt nem igazolta, a működéstől végleg eltiltotta és az igazoláskérőt azonnali hatállyal a működésétől felfüggesztette.[32]

A Losonczy ellen felhozott vádpontok alapján az operaénekes elleni ítélet nem számított kirívónak. A fentiek alapján az igazolóbizottság bizonyítottnak tekintette, hogy Losonczy szövetséges hatalmakat sértő kijelentéseket tett, antiszemita nézeteket vallott, és az operaházi működésen túl több formában együttműködött a nyilas vezetéssel. Ezzel együtt Losonczy mégis sikeresen fellebbezett az ítélet ellen, amelynek eredményeként a meghozott döntést két év eltiltásra módosították. 1947-től újra színpadra léphetett az Operaházban.[33]

Az Operaház igazolóbizottsága 1945. február 26-ai ülésén hallgatta ki Koréh Endre[34] magánénekest. Ellene is több vádpontot sorakoztattak fel. Példaként szerepelt, hogy németországi vendégszereplést vállalt, nyilatkozott az *Egyedül Vagyunk*[35] című lapban, valamint fénykép bizonyítja, hogy Szálasi Ferenccel kezet fogott, és Losonczy Györgyhöz hasonlóan ő is részt vett a Fészek Klub megnyitóján.

[31] MNL OL XXVI-I-3 1. d.

[32] MNL OL XXVI-I-3 1. d.

[33] Budapest Főváros Levéltára (BFL) XVII.1670 Budapesti 365/a. sz. Igazolóbizottság 7. d.

[34] Koréh Endre (1906–1960) basszus operaénekes. 1930-tól az Operaház ösztöndíjasa, majd magánénekese 1948-ig. 1946-tól a bécsi Operaház tagja volt.

[35] 1938 és 1944 között megjelent szélsőjobboldali, társadalompolitikai és szépirodalmi folyóirat.

1945 májusában az igazgató azzal a kéréssel fordult a miniszterelnökhöz, hogy Koréh Endrét engedje fellépni az Operaház színpadán. Az engedélyt gróf Teleki Géza május 16-án megadta, így Koréh Endre új szerződést köthetett a Magyar Állami Operaházzal, és visszakapta magánénekesi státuszát. A május 23-án írt leveléből az is kiderül, hogy a IV. kerületi rendőrkapitányság ennek ellenére még mindig megfigyelés alatt tartotta az énekest, ami mozgásában és fellépéseiben egyaránt akadályozta. Komáromy Pál ezért kérelmezte egy olyan rendelkezés kiadását, amellyel az ügy véglegesen lezárásra kerülhet.[36]

A két szólista esete jól tükrözi, hogy a társulat „megtisztítása" néha olyan sikeres volt, hogy nem maradt megfelelő személy például egy adott szerep eljátszásához, így a szigorú ítéleteket olykor felül kellett bírálni a színvonalas működés érdekében. Ezt támasztja alá Koréh Endre, valamint Losonczy György újbóli szerepeltetése.

Az énekesek mellett a zenekar vezetői is vizsgálat alá kerültek 1945. március 4-én, név szerint Berg Ottó és Rubányi Vilmos karmesterek, akik 1925 óta működtek az Operaházban. Az igazolóbizottság jobboldali szellemiségük miatt mindkettőjüket elmarasztalta. Rubányi Vilmos egyáltalán nem tért vissza az Állami Operaházba, Berg Ottó is csak 1957-ben, korrepetitorként. A 17-es igazolóbizottság 1945. április 22-éig meghozott ítéletei között az Operaház további két karmesterének neve található meg. A döntés értelmében Lukács Miklós és Kenessey Jenő karmestereket a fegyelmi bizottság elé rendelték, és amíg nem született meg az ítélet, ideiglenesen felfüggesztették őket munkakörükből.[37]

A bizottságok megfelelő működését komolyan vették és ellenőrizték. Ezt bizonyítja, hogy Staud Géza, a Magyar Színészek Szabad Szakszervezete Budapesti Bizottságának elnöke, májusi levelében felhívta az ekkor már igazgatói pozícióban lévő Komáromy Pál figyelmét, hogy még mindig akadnak olyan tár-

[36] MNL OL XXVI-I-3 1. d.
[37] MNL OL XIX-I-1-i 7. d. 1945 2-1. tétel.

sulati tagok az Operában, akik nem jelentek meg az igazolóbizottság előtt.[38]

Külön problémát okozott az igazolóbizottság számára a nyilas uralom alatti igazgató, Sámy Zoltán által szervezett úgynevezett „kiürítési vonat" vagy „kultúrvonat" kérdéskör e, amely az Operaház körülbelül hetven dolgozóját szállította Németországba. Az igazolóbizottság elé terjesztett hetvenhét személy közül többekről kiderült, hogy nem tartózkodtak a szerelvényen. Akik felkerültek az említett listára, ők az Operaházba való újbóli felvételre nem ajánlott személyek névsorában szerepeltek.

A vonat sorsáról igen kevés információ áll rendelkezésre. Különféle teóriák szóltak arról, hogy az Operaház kottái és jelmezei közül mit és milyen mennyiségben pakoltak a vasúti kocsikba, egyértelmű bizonyítékot az intézkedésre azonban nem találtak. Amennyiben vittek is magukkal kottákat és kellékeket, csak elenyésző számban tehették, és azok nem bírtak különösebb értékkel, jelentőséggel.

Az igazolóbizottság külön listákat vezetett azokról a személyekről, akik vélhetően vagy ténylegesen az említett szerelvényen menekültek el Budapestről. A listán főként zenekari és énekkari tagok szerepeltek, az ismertebb személyek közül érdemes kiemelni Gere Lola[39] énekesnőt is, akinek második férje, a szintén operaénekes Laurisin Lajos 1944 áprilisától a Magyar Rádió irodalmi osztályának vezetője volt, így neve okkal merülhetett fel a távozók kapcsán. A Sámy igazgatása alatt rendezővé előlépő Szende Ferenc és Bán Károly szintén bekerült a névjegyzékbe. Bán Károly vélhetően elhagyta az országot, Szende Ferenc pedig először Olaszországba, majd onnan Argentínába távozott.

Azok, akiket a bizottság nem tudott meghallgatni, tehát valószínűleg tényleg elhagyták az országot, az alábbi szövegű határozatot kapták: „Értesítem, hogy az Állami Operaházzal fennállott szerződését 1944. évi december hó 9.-vel megszűntnek tekintem, miután szolgálati helyét kényszerhelyzet fennállása

[38] MNL OL XIX-I-1-i 7. d. 1945 2-1. tétel.

[39] Gere Lola (1897–1967) mezzoszoprán opera-énekesnő. Első férje Páger Antal (1924–1931), második férje Laurisin Lajos (1931–). 1931-től az Operaház társulatának tagja.

nélkül elhagyta. Budapest, 1945. november 22. a Magyar Állami Operaház igazgatója".[40]

Mindazonáltal nagyban nehezíti az utólagos megítélést, hogy ebből az időszakból roppant kevés adat áll rendelkezésre az Operaházzal kapcsolatban. Ez részben a hadi állapotoknak tudható be, másrészt a háború és a nyilas diktatúra alatt történtekre az új rendszerben nem szívesen emlékezett vissza senki, így azokat nagy fokú elhallgatás övezte.

Az igazoltatások – és az ebből adódó eltiltások – mellett a művészi társulatok személyzeti politikájában a másik nagy kihívást a rehabilitáltak ügye jelentette. A háború alatti zsidótörvények következtében az Operaház művészei közül többen vesztették el munkájukat, mivel nem engedték színpadon szerepelni őket. Közülük többen a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz fordultak rehabilitációjuk ügyében. Az egyik legjobban dokumentált eset Bársony Dóra ügye volt. A volt magánénekesnő sérelmezte, hogy karrierjét derékba törték ezen intézkedések, és kérelmezte visszavételét vagy segélyezését. Az ekkor ötvenhét éves művésznő – korára való tekintettel – már teljes nyugdíjat kapott, és helyét betöltötték az Operában, ezért új szerződést nem ajánlottak fel neki, azonban a miniszter és az igazgató döntése alapján segélyben részesülhetett.[41]

A nehézségek ellenére a színpadon folyt a munka. Bár az 1945-ös csonka évadban új bemutatók nem voltak az Operaházban, új betanulások történtek. Komáromy a tervezett műsorpolitika kapcsán 1945 áprilisában így fogalmazott: „Az Operaház műsorában helyet akarok biztosítani minden kiváló magyar szerző művének, elsősorban pedig azoknak a szerzőknek, akiknek műveit az elmúlt reakciós időszakban betiltották."[42] E szempontból külön kiemelte Bartók Béla *Fából faragott királyfi* című darabját, valamint Goldmark Károly *Sába királynője* és Jacques Offenbach *Hoffmann meséi* című műveit. Érdemes megemlíteni, hogy Bartók tánckölteménye látható volt a háború alatt is, azon-

[40] MNL OL XXVI-I-3 1. d.
[41] MNL OL XIX-I-1-i 7. d. 1945 2-1. tétel.
[42] *Kossuth Népe,* 1945. április 27. 3.

ban Goldmark és Offenbach említett operáival legutóbb 1938-ban és 1939-ben találkozhatott a budapesti közönség.

Az Operaház színpadán 1945 tavaszán új betanulásként az alábbi darabok voltak láthatók: *Francia saláta* (énekes balett), *A rózsa lelke* (tánckölteмény), *Carmen* (opera), *Sába királynője* (opera), *A rászedett kádi* (vígopera), *Gianni Schicchi* (vígopera).

Az 1945/1946-os színházi évadban már bemutatókra is sor került, szám szerint ötre. A bemutatók sorrendjét tekintve így alakult a műsor: *Pique Dame* (dalmű): 1945. november 10., *A csodálatos mandarin:* 1945. december 9., *Szerelmi varázs* (táncjelenet): 1945. december 12., *Amerikai rapszódia* (táncjelenet): 1945. december 31., *Sakuntala* (tánckölteмény): 1946. április 13.

Az 1945/1946-os évad bemutatói közül legérdekesebbnek Bartók Béla *A csodálatos mandarin* című műve tekinthető. A darab már az 1926-os kölni ősbemutató után nagy visszhangot kapott, de nem éppen pozitív értelemben, ugyanis erkölcstelen jelzővel illették. Éppen ezért a magyar közönség csak két évtized után tekinthette meg. Az 1945. december 9-i operaházi bemutató egyben a magyarországi premiert is jelentette. *A csodálatos mandarin* bemutatója az Operaház színpadán már 1931-ben felmerült: Bartók Béla ötvenedik születésnapja alkalmából 1931. március 25-ére tervezték.[43] A végül elmaradt premierrel a korabeli sajtó sokat foglalkozott, és különféle teóriák léteztek a lehetséges okokról. A főpróba és az előadás elmaradását hivatalosan az egyik főszereplő, Szalay Karola betegségével indokolták. Ugyanakkor napvilágot látott a hír, hogy néhány változtatásra is sor kerül a darabban.[44] A bemutató szándékának komolyságát igazolja ugyanakkor, hogy Vajda M. Pál, az Operaház fényképésze a próbákról fotókat is közölt, amelyeken látható, hogy a művészek jelmezben, díszletek között készültek.[45] Március végén még arról írtak az újságok, hogy a premiernek már találtak új időpontot, amely április 10-e körül várható.[46] *A csodálatos mandarin* bemutatása legközelebb azonban 1940-ben merült csak

[43] *Az Est,* 1931. március 18.
[44] *Az Est,* 1931. március 25.
[45] *Színházi Élet,* 1931/15.
[46] *Az Est,* 1931. március 29.

fel. Ekkor az alapként szolgáló szövegkönyv okozott problémát, amelyet Lengyel Menyhért írt.[47] Mindezek ismeretében *A csodálatos mandarin* 1945-ös bemutatása egyfajta nyitásnak tekinthető az újabb irányzatok felé, egyben elszakadásnak is a korábbi kötöttségektől. A darabot 1949-ig tartotta műsoron az Operaház, majd 1956-ban felújította. 1945 és 1947 között huszonöt alkalommal láthatta a pesti közönség.

Az 1945-ben bemutatott darabok ismeretében Komáromy megtartotta ígéretét, és nyitott azon művek irányába, amelyek addig különböző okok miatt nem szerepeltek az Operaház színpadán. Az új bemutatók változatosak voltak, hiszen orosz (Csajkovszkij), amerikai (Gershwin), magyar (Goldmark és Bartók) és spanyol (de Falla) zeneszerzők alkotása is helyet kapott a színpadon.

Az igazgatóváltás

Komáromy Pál távozása az igazgatói posztról inkább mondható hirtelennek, mintsem váratlannak. Vitathatatlan, hogy egy igencsak nehéz és képlékeny időszakban került az Operaház élére. Énekesi kvalitásait kortársai és munkatársai egyaránt elismerték, az igazgatói posztra való alkalmasságát azonban többen megkérdőjelezték. E hangok már 1945 őszétől, fél évvel kinevezése után kezdtek felerősödni. Szerepet játszott ebben többek között a Pataky Kálmánnal folytatott, korábban bemutatott vitája, valamint az intézményen belüli ellentétek is hozzájárultak. A lapok folyamatosan cikkeztek az igazgató személyét érintő ügyekről és ezzel kapcsolatosan az intézményen belüli széthúzásról.

Az ellenséges hangulatra való tekintettel a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium az Operában keletkezett válság feltárása céljából az országos választásokkal szinte egy időben, 1945 novemberének elején bizottságot küldött az intéz-

[47] *Magyar Kultúra,* 1940/10. 5.

ménybe az igazgató körüli eset kivizsgálására.[48] Az Operaházi Hármasbizottságot a Független Kisgazdapárthoz kötődő Fülei Szántó Endre[49] miniszteri tanácsos vezette. Az Operaház működését és kiadásait is ellenőrizték, valamint a háborús károk helyreállítását is felügyelték. Részletesen jelentették a látottakat, illetve a vizsgálóbizottság költségvetési javaslatot is készített az elkövetkezendő évadra.[50]

Az újságírók minden lehetőséget megragadtak, hogy minél több részletet megtudhassanak az Opera falain belül zajló történésekről. Ezt jól példázza, hogy Sergio Failonit,[51] az Operaház neves karmesterét már 1945 szeptemberében próbálták rávenni arra, hogy nyilatkozzon az igazgatóságot érintő kérdésekben. Ő azonban nem kívánt részt venni a csatározásokban. Diplomatikusan így fogalmazott a direktor személyével kapcsolatban:

> Az ideális megoldás az volna […], ha az Opera igazgatói állását egy olyan nagyvonalú és zseniális muzsikus vállalná, mint például Kodály vagy Bartók. Miután azonban tudjuk; hogy ezek a nagy muzsikusok nem adminisztrátorok, fogalmuk sincs az adminisztrációról, amihez viszont az Opera igazgatójának ma különösen értenie kell – jobban, mint valaha –, mert a jelenleg felmerülő problémák számos terhet hoztak magukkal, amilyenekre normális időkben nem lehetett számítani. Most tehát olyan embert kellett az Opera élére állítani, aki tisztában van Operaházunk bonyolult adminisztrációjának minden csinjával-binjával. Komáromi Pál olyan ember, aki tudja, mit akar, és amit akar, azt hozzáértéssel és rátermettséggel csinálja meg és még akkor sem tér le az egyenes útról, ha ezért támadásokban van része és átmeneti népszerűtlenséggel jár is.[52]

[48] Staud Géza: I. m. 276.; *Magyar Nemzet,* 1945. november 4. 3.

[49] Fülei Szántó Endre (1890–1958) jogász, egyetemi tanár. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban is dolgozott mint miniszteri osztályfőnök.

[50] Staud Géza: I. m. 227–229.

[51] Sergio Failoni (1890–1948) 1928-tól a budapesti Operaház karmestere. Főként olasz zeneszerzők (Verdi és Puccini) műveit tanította be és dirigálta, valamint a magyar darabok közül Kodály Zoltán és Bartók Béla művei köthetők a nevéhez.

[52] *Kossuth Népe,* 1945. szeptember 15. 2.

A Komáromy Pált érintő bírálatok 1946 márciusában a bukaresti vendégszereplés kapcsán újból megerősödtek. A magyar színészek és művészek márciusban látogattak a román fővárosba, az úton részt vett az Operaház társulatának néhány tagja is.[53] A művészküldöttségben helyet kapott Komáromy Pál is, hogy a két Operaház közeljövőben tervezett cserevendégjátékáról egyeztessen Egizio Massinivel, a bukaresti Opera igazgatójával.[54] Komáromyt azzal vádolták, hogy a bukaresti látogatás alkalmával megtiltotta az Operaház művészeinek, hogy a román közönség előtt fellépjenek. Komáromy ugyanakkor tagadta az esetet, míg az érintett művészek nyilatkozatot adtak ki, amelyben kiálltak mellette: „Alulírottak, mint az Operaház tagjai kijelentjük, hogy Komáromy Pál, az Operaház igazgatója minket a bukaresti vendégszereplésünk alkalmával semmiféle szereplésről le nem tiltott. 1946. március hó 30. Némethy Ella, Ottrubay Melinda, Patócs Kató, Tatár György, Oláh Gusztáv."[55]

A *Világ* című napilap március végén még úgy tudósított, hogy az igazgató szerződését a negatív hangok ellenére meghosszabbította a minisztérium. A Színészek Szakszervezete beadványban fordult a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, amelyben tiltakozását fejezte ki Komáromy Pál szerződésének meghosszabbításának ügyében, és követelte az igazgató leváltását. Az indokok között szintén szerepelt az ekkor még viszonylag friss bukaresti vita.[56] Már ebben a vitában megmutatkozott, hogy az igazgatót elsősorban a kisgazdapárti *Magyar Nemzet* és a polgári demokrata *Világ* vette védelmébe, vagyis a sorok között olvasva már kirajzolódott egy koalíción belüli csatározás képe.

A helyzetet tovább bonyolította az úgynevezett B-listázás ismételt[57] bevezetése. Az úgynevezett B-listákat az 5000/1946.

[53] *Magyar Nemzet,* 1946. március 24. 3.

[54] *Magyar Nemzet,* 1946. március 22. 2.; *Világ,* 1946. március 22. 3.

[55] MNL OL XXVI-I-3 1. d. A nyilatkozatot a lapok is közölték, például: *Magyar Nemzet,* 1946. március 31. 3.

[56] *Világ,* 1946. március 31. 7.

[57] Az 1923. évi XXXV. tc. a köztisztviselők és közalkalmazottak létszámcsökkentését írta elő, a nehéz gazdasági helyzetre való tekintettel.

számú miniszterelnöki rendelet[58] hívta életre, amely tízszázalékos dolgozói létszámcsökkentést irányzott elő az 1938-as állapotokhoz képest. A listát minden intézménynél egy háromtagú bizottság állította össze, a bizottságokba a miniszterelnök, az illetékes szakminiszter és a Szakszervezeti Tanács által kiválasztott személyek kerültek. Az intézkedés fő célja az új rendszer szempontjából politikailag nem megfelelő személyek kiszűrése volt, nem pedig a rendelet címében megjelölt államháztartás egyensúlyának helyreállítása.[59]

A rendelet értelmében a Magyar Állami Operaház 378 fős személyzetéből 74 főt el kellett, 136-ot el lehetett bocsátani.[60] A bizottságoknak nem kellett tekintettel lenniük a személyek beosztására, munkakörére, tehát ugyanúgy eltanácsolhattak egy magas pozícióban lévő karigazgatót, mint egy énekkari tagot vagy takarítót. Azt sem vették figyelembe, hogy az illető mióta dolgozott az intézményben, így az éveken, évtizedeken keresztül az Operában tevékenykedők sem érezhették magukat biztonságban. Az operaházi B-lista bizottság tagjai a következők voltak: Oltványi Imre elnök,[61] továbbá Veress Sándor[62] – mindketten Keresztury Dezső kultuszminiszter megbízottjai – és Mihály András.[63] Kisgazdapárti sajtóértesülések szerint a bizottságnak nagyjából százhúsz személyt kellett elbocsátania, hogy elérje a kívánt határt.[64]

Komáromy Pál ügyében azonban a bizottságon belül sem volt egyetértés: Veress és Mihály támogatta az igazgató menesztését,

[58] 5000/1946 M. E. Az államháztartás egyensúlyának helyreállítása érdekében szükséges egyes rendelkezések tárgyában.

[59] Pogány György: I. m. 340.; Papp Gyula: I. m. 162–179.

[60] MNL OL XXVI-I-3 45. d.

[61] Oltványi Imre (1893–1963) politikus, pénzügyminiszter (1945), nagykövet, művészeti író.

[62] Veress Sándor (1907–1992) Kossuth-díjas (1949) zeneszerző, zongoraművész, népzenekutató. Kodály Zoltán tanítványa. 1949-ben Svájcba emigrált.

[63] Mihály András (1917–1993) zeneszerző, karmester, gordonkaművész, egyetemi tanár. Kitüntették Kossuth-díjjal (1955), Liszt Ferenc-díjjal (1972), valamint négyszer kapott Erkel Ferenc-díjat (1952, 1954, 1964, 1967). Az Operaház szólógordonkása, majd 1948–1949-ben főtitkára, 1978 és 1987 között pedig igazgatója.

[64] *Kis Újság,* 1946. július 20. 2.

míg a kisgazdapárti Oltványi nem tartotta helyes döntésnek a B-listázását. A belső ellentétek hatására Oltványi Imre lemondott elnöki posztjáról, és elhagyta a bizottságot. Helyét dr. Gaál Endre[65] vette volna át, aki ekkor a Zeneművészeti Főiskolán tanított, de mint utóbb értesültek róla, éppenséggel ő is B-listára került, így már nem tölthette be a posztot. Végül a megüresedő elnöki pozíciót Pogány Miklós[66] örökölte meg.[67]

A bizottság működéséről, a Komáromy-ügyről és az esetlegesen elküldendő művészekkel kapcsolatban így fogalmazott az igazgató védelmében 1946. július 26-ai számában a kisgazdapárti *Magyar Nemzet:*

> A bizottság Komáromy terhére írta azt, hogy feltűnő gyorsan szerződtette a szilenciumra vagy feddésre ítélt félnyilas múltú és reakciós gondolkodású művészeket és a szereposztásnál is előnyben részesítette ezeket azokkal szemben, akik politikai múltjuknál, művészi teljesítményüknél fogva inkább érdemelték volna meg a többszöri szereplést. A bizottság Komáromy Pálon kívül még több tagot tett B-listára, így idősebb Roubal Vilmos karigazgatót, Palotai Árpád énekmestert és a hír szerint több örökös tag elejtésére is készültek.[68]

Továbbá aggodalmukat is kifejezték az örökös tagok és neves művészek elbocsátásával kapcsolatosan, hiszen az ő jelenlétüket egyfajta biztosítéknak tekintették a magas színvonalú működés biztosításához. Roubal és Palotai kapcsán megjegyzendő, hogy Tóth Aladár 1946. augusztus 21-én írt levelében kérte dr. Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy mentse fel őket a bizottsági ítéletek alól.[69]

A Komáromy körüli hangok nem csendesedtek, így a napilapok júliusi és augusztusi számaiban többször előkerült az ügy és annak újabb fejleményei. Az igazgató B-listázásával kapcsolat-

[65] Gaál Endre (1903–?) zenekritikus, zongoratanár. A *Magyar Nemzet* munkatársa 1949-ig, főként Klemperer Ottóról írt éles kritikái miatt szerzett hírnevet. 1956 után Kanadában telepedett le.

[66] Pogány Miklós a Nemzeti Bank felügyelője, valamint az Operabarátok titkára volt.

[67] *Kis Újság,* 1946. július 20. 2.; *Magyar Nemzet,* 1946. július 26. 3.

[68] *Magyar Nemzet,* 1946. július 26. 3.

[69] MNL OL XXVI-I-3 45. d.

ban a kisgazdapárt lapjában, a *Kis Újság*ban *A csellós beleszól…* címmel került közlésre egy cikk, amely egyértelműen Komáromy mellett foglal állást. Mihály András t nem tartották megfelelő személynek, hogy ítéletet mondjon Komáromy alkalmasságát illetően, amit Mihály operaházi szerepvállalásával indokoltak.[70]

A vitából természetesen a Magyar Kommunista Párt (MKP) vezető napilapja, a *Szabad Nép* sem maradhatott ki, július 28-án megjelent számában reagált az addig megjelentekre.

> Számukra nem az Operaház jövője a fontos, hanem csupán a volt igazgató személye. […] A szakmabeliek ugyanis a művészi intézményeknél folyó tisztogató eljárás egyik legörvendetesebb eredményeként fogadták a bizottságnak Komáromira vonatkozó döntését. […] Legyen hát vége ennek a meddő és fölöttébb ízléstelen hadakozásnak. Zeneéletünk csak hasznát fogja látni mind Komáromi távozásának, mind pedig a zeneakadémiai tisztogatásnak.[71]

Az operaházi B-lista bizottság és a sajtóvita kapcsán fontos megjegyezni, hogy 1946 márciusában megalakult a Baloldali Blokk, a kommunista párt vezérletével elkezdődött a legerősebb koalíciós társuk, a Független Kisgazdapárt visszaszorítása. Így az Operaház igazgatói pozíciójáért folyó harc is ennek egy mellékhadszínterévé alakulhatott. A kialakult sajtóvita, valamint maga a B-lista bizottság összetétele is erre enged következtetni. A tagok közül csak a kisgazdákat képviselő Oltványi vette védelmébe Komáromyt, míg Veress és az MKP nézeteit képviselő Mihály egyértelműen az igazgató menesztését szorgalmazta. A *Szabad Nép*ben megjelent írás is azt támasztja alá, hogy e küzdelem immár a kulturális intézményekre is nagyobb hatást gyakorolt.

Az operaházi B-listázás 1946 júliusában fejeződött be, a 378 főből álló művészgárdából végül 53 személy került elbocsátásra. Az intézkedés valamennyi területet érintett, az alábbi megosztásban: igazgatás 9 fő, énekes szólisták 10 fő, táncegyüttes 3 fő, énekkar 17 fő, zenekar 14 fő.[72] Arányaiban a magasabb pozíciókból bocsátottak el több embert. Ennek oka lehetett az is, hogy a

[70] Lásd *Kis Újság,* 1946. július 20. 2.
[71] *Szabad Nép,* 1946. július 28. 6.
[72] *Világ,* 1946. július 31. 4.

vezető posztokon a Baloldali Blokk pártjai részéről szívesebben látták volna a saját embereiket. A döntést ugyanakkor a *Világ* úgy értékelte, hogy „az újonnan egybeülő bizottság nem akarta az állami Operaház mai nehézségeit fokozni, és a mérséklés szellemétől áthatott döntés" született, amelyhez – tette hozzá – a sajtónyilvánosság is hozzájárult.[73]

A B-lista nyilvánosságra kerülésétől az igazgatócsere sem váratott magára sokáig, bár igaz, hogy kicsivel később született róla végleges döntés, mint az alkalmazottak ügyében. 1946. augusztus 1-jén már biztossá vált, hogy Komáromy Pált menesztik. Az Operaház ügyeinek intézését ideiglenesen Oláh Gusztáv és Csávojszky Vince[74] gondjaira bízták. A találgatások immár az új igazgató kilétéről folytak. A *Világ* Palló Imrét[75] tekintette a legnagyobb esélyesnek, és már azt kezdték el latolgatni, hogy a szerződések lejártával az új direktor kikkel fog szerződést kötni, mely szólisták maradnak az Operában.[76]

A *Szabad Nép* 1946. augusztus 6-án tette közzé a hírt, miszerint új igazgatót találtak a Magyar Állami Operaház élére Tóth Aladár[77] személyében. Tóth Aladár 1940-ben feleségével, Fischer Annie neves zongoraművésszel politikai okokból Svédországba emigrált. 1946-ban tértek vissza Magyarországra. A lap lelkesen mutatta be az Opera újdonsült vezetőjét:

> Nálánál hivatottabb személy aligha kerülhetett volna a színház élére. Az elmúlt negyedszázadban zeneírói munkásságával egyik legkövetkezetesebb harcosa volt az új zenei törekvéseknek, elsősorban Bartók és Kodály munkásságának. Rendkívüli tudása, mélyreható tárgyismerete, emelkedett szempontjai, emberi magatartása és külföldön is elismert tekintélye egyaránt alkalmas-

[73] A teljes lista is megjelent: *Világ,* 1946. július 31. 4.

[74] Csávojszky Vince (1886–?) 1909-től az Operaház főkönyvvezetője, majd 1925-től 1948-ig gazdasági főnöke.

[75] Palló Imre (1891–1978) bariton operaénekes. Kossuth-díjas (1949) és a Magyar Népköztársaság Kiváló Művésze (1950). 1917-től a budapesti Operaház művésze, majd 1934-től örökös tagja.

[76] *Világ,* 1946. augusztus 1. 4.

[77] Tóth Aladár (1898–1968) Kossuth-díjas (1952) zenetörténész, zenekritikus, zeneesztéta. 1946 és 1956 között a Magyar Állami Operaház igazgatója.

> sá teszik, hogy mostani zilált állapotában átvegye Operaházunk művészi irányítását.[78]

Tóth Aladár személyében olyan ember került a Magyar Állami Operaház élére, akit a művészek és a kritikusok egyaránt elismertek, tiszteltek. Igazgatásának időszakát napjainkig az Operaház és az operajátszás aranykorának tekintik. Életéről és munkásságáról a közelmúltban jelentetett meg könyvet az Operaház.[79]

Már 1945-től kezdve nagy sajtóérdeklődés mutatkozott az intézmény iránt, az igazgatóváltást követően pedig az MKP érdekköreibe tartozó lapok – összhangban a kulturális forradalom általuk vallott koncepciójával – mindenekelőtt azt hangsúlyozták, hogy az Operaházat immár a nép foglalhatja el. A *Szabad Nép* 1946. augusztus 14-én már az új direktorra, Tóth Aladárra váró feladatokról adott hírt, amelyben már az új kultúrpolitika jegyében főszerepet játszott a műfaj és az Operaház mint a kulturális tér „demokratizálása", a munkásosztály bevonzása a nézőtérre.

> A múltban az Operaház fényéből, pompájából csak a társadalomnak egész kis töredéke vehette ki részét. A mai lerongyolódott ország Operaházának igazgatója, egyelőre ritkán fog gyönyörködni frakkos-szmokingos „theatre paré"-kban, annál nagyobb gyönyörűség lesz számára, ha sok-sok munkászubbonyt láthat majd a nézőtéren. Minél szélesebb alapon kívánja kiépíteni a munkás és ifjúsági előadásokat és megteremteni a régi mellett az Operaház új közönségét. Ennek első feltétele, hogy a rendes és munkáselőadások között művészi színvonalban a legcsekélyebb különbség se legyen. Egyik legfontosabb feladata, hogy a színház munkatervének középpontjában az operairodalom legnagyobb klasszikusai kerüljenek, élükön Mozarttal, Verdivel, Wagnerrel.[80] Azok a remekművek, amelyek túl időn és téren az egyetemes emberhez szólnak.[81]

[78] *Szabad Nép,* 1946. augusztus 6. 4.

[79] Karczag Márton: *Aranykalickában. Tóth Aladár élete és munkássága.* Opera, Budapest, 2019. A szerző az Operaház emléktárának vezetője.

[80] Fontos utalni rá, hogy néhány évvel később pontosan azt tartotta a pártvezetés elkerülendőnek, hogy az Operaház műsorán gyakran szerepeljenek Wagner-darabok.

[81] *Szabad Nép,* 1946. augusztus 14. 4.

Az új igazgató működése során számos olyan intézkedést tett, amely a színvonal emelkedéséhez vezetett, és nemzetközileg is elismerté tette a budapesti Operaházat. Többek között nevéhez köthető a zenekar kibővítése, és az intézmény története során az ő igazgatása alatt kerültek először nők nagyobb számban a zenekarba.[82] Ez utóbbi tendencia összhangban állt a nők előtti társadalmi akadályok lebontásának újabb hullámával, ekkor nyílt meg előttük az összes egyetem kapuja is. Sergio Failoni 1947-ben bekövetkezett sajnálatos elvesztése után Otto Klemperert sikerült leszerződtetnie az Operába, ezzel is biztosítva az előadások nívóját. A repertoár bővítése, az új bemutatók mind-mind hozzájárultak az Operaház újbóli felvirágzásához és a közönség megnyeréséhez.

A darabok tekintetében az 1946/1947-es és az 1947/1948-as évad főként új betanulásokat és felújításokat hozott. Ezen évadokra is jellemzőek voltak a már Komáromy által is említett, a kultúra demokratizálására irányuló törekvések, az Opera megnyitása a munkásosztály előtt. A műsorra tűzött darabok továbbra is sokszínűséget és nyitottságot mutattak Kelet és Nyugat felé egyaránt, amelyben megjelent az előző korszak hiányainak és mulasztásainak pótlása. Az 1947/1948-as évad bemutatói közül talán Benjamin Britten *Peter Grimes* című dalművét érdemes kiemelni. A darab színpadra vitelének előkészületei már a londoni ősbemutató évében, 1945-ben megkezdődtek.[83] Az előadásra szóló megállapodás és a mű szövegkönyvének fordítása 1946 augusztusában rendeződött.[84] A neves angol komponista művének bemutatása egyrészt tekinthető a kortárs szerzők felé irányuló nyitásnak. Valamint az sem elhanyagolható tény, hogy nyugati szerző operájáról van szó, amely egybecsenghetett a háború utáni kulturális nyitás igényével.

Az 1945 és 1947 közötti időszakban az Operaház műsorpolitikájának befolyásolására még nem igazán voltak törekvések. Ekkoriban inkább az épület reprezentatív voltát kívánták kiemelni a különféle díszelőadásokkal és társaságok rendezvényeivel,

[82] Staud Géza: I. m. 277.
[83] MNL OL XXVI-I-3 1. d.
[84] MNL OL XXVI-I-3 2. d.

mint a Budapesti Nemzeti Bizottság és Magyar Szovjet Társaság estjei.

Az Operaház munkájáról 1946-ban a kisgazdapárti *Kossuth Népe* és a Magyar Radikális Párthoz köthető *Haladás* napilapok közöltek évadzáró értékelést, összevetésük abból a szempontból is érdekes lehet, hogy a két lap ellentétes politikai nézete okán eltérően értékelte Komáromy Pál igazgató és a társulat elvégzett munkáját.

A *Haladás,* állításával ellentétben, egyértelműen Komáromyval szemben helyezkedett el, és már 1945 júniusában hosszú interjút közölt Székely Mihállyal, amelyben az igazgatót bírálta. Fontos megemlíteni, hogy ezen cikk végén tudatták, hogy Tóth Aladár hazatért.[85]

Júliusi írásában a *Haladás* az évadzárás kapcsán néhány nézőt megkérdezve úgy látta, hogy a darabok színvonala nem éri el a korábbiakét, amit a nem megfelelő énekesek alkalmazására, a zenekar hiányosságaira, illetve a kevés számú neves karmesterre vezetett vissza. Pozitívumként a színpadképet említette, bár hozzátette: „végeredményben mégsem a díszletek csodálása végett jár az ember operába". A lap úgy fogalmaz, hogy „a zsűri Komáromy igazgató úrnak általános osztályzatul legfeljebb elégségest adott".[86]

Ezzel szemben a *Kossuth Népe* összességében pozitívan tekintett az elmúlt évadra: „El kell ismernünk: a műsor változatos, az előadók – általában – elég jók."[87]

A színes műsor mellett kiemelte a vendégszereplések jelentőséget is, ugyanis az évad során fellépett az Operaház színpadán a Szovjet Állami Énekkar és a Szovjet Népi Táncegyüttes, filharmóniai hangversenyt tartott Eugene List és Carroll Glenn amerikai művészpár, vezényelt Stanford Robinson angol karmester, valamint vendégjátékot adott a Román Állami Opera. Az Operaház művészei pedig Bukarestben voltak vendégjátékon. A felsorolt események azt támasztják alá, hogy ezen időszakban Kelet és Nyugat felé is megvolt a nyitottság.

[85] *Haladás,* 1946. június 13. 6.
[86] *Haladás,* 1946. július 11. 4.
[87] *Kossuth Népe,* 1946. július 9. 4.

Fejlesztésre szoruló területként a lap a művészi színvonalat említette, de ezt sem megrovásként, inkább buzdításként. Komáromyhoz intézett zárómondata pedig a körülötte zajló eseményekre utalt: „Ebben a munkádban pedig ne zavarjon az sem, ha netán a színfalak mögött továbbra is működik az a láthatatlan »Székely fonó«, amely az intrika szálait szövi-fonja ellened és a színház ellen a maga önző kis érdekeiért.”[88]

A közönség

Az operába járás a második világháborút megelőzően alapvetően a társadalmi elit, valamint a polgárság szokása volt. Az Operaház közönségének átformálására és a szélesebb körben történő bevonásra már 1945-től irányultak törekvések. A fordulat éveitől azonban a Magyar Dolgozók Pártjának már egyértelmű célja volt, hogy az opera „polgári múltjá”-val végleg leszámoljon, ezzel egy időben pedig új rétegeket, a parasztságot és a munkásságot operafogyasztóvá tegye. Felmerül a kérdés, hogy az elképzelést hogyan lehetett a gyakorlatba átültetni.

Kétségtelen, hogy születtek intézkedések a megvalósítás érdekében. Ezek közé sorolható a bérletezés átszervezése, ami az addigi rendszer teljes eltörlését jelentette. Megszüntette a régi bérlettel rendelkező nézők előjogait, és új alapokra helyezte az értékesítést.

A közönség körének bővítésére tett kísérletek között mindenképpen említést kell tenni a vizsgált időszak végén, az 1947/1948-as színházi évadban útjára indult Gördülő Opera intézményéről is, amely céljának tekintette a vidéki lakosság megismertetését az opera és a balett műfajával. A kezdeményezés remek példája annak a népművelő tevékenységnek, amelyet a politikai vezetés 1947-től kezdődően az Operaháztól elvárt.

Az opera-előadások vidékre vitele mellett már 1945-ből találunk példát a nézőközönség körének bővítésére, kiemelten a

[88] *Kossuth Népe,* 1946. július 9. 4.

munkásrétegekére. Komáromy Pál már 1945 tavaszán jelezte az ügy fontosságát:

> Már eddigi működésem során is igyekeztem minél szélesebbre tárni az Operaház kapuit a munkásság számára. A Munkások az Operáért – Opera a munkásságért címen hirdetett előadást a Szociáldemokrata Párt védnöksége alatt rendeztünk, május 6-ától kezdődőig pedig a Magyar Kommunista Párt rendezésében öt vasárnapon át bérleti előadások lesznek.[89]

A Komáromy által említett *Munkások az Operáért – Opera a Munkásokért* címet viselő díszelőadást 1945. húsvéthétfő délelőtt tartották az Operaházban. Az eseményről a *Népszava* hosszabb beszámolót is közölt, amelyben kiemelték: „lejárt az az idő, amikor a munkásság csak megtűrt, sőt gyakran meg sem tűrt vendégként lopódzhatott az Operaházba".[90]

Ezen évben május 1-je alkalmából a Munkás Kultúrszövetség díszelőadása is az Operaházban került megrendezésre, ahol a szövetség részéről Jemnitz Sándor, a Magyar Kommunista Párt részéről Losonczy Géza, a Szociáldemokrata Párt képviseletében pedig Szakasits Árpád jelent meg.[91]

Az Operaházzal való együttműködés folytatására a következő évadban is igény volt. A Szociáldemokrata Párt Központi Titkársága 1945. október 5-én Komáromy Pálnak írt levelében kedvezményes munkáselőadásokat kért, illetve három műsorsorozatra tett javaslatot. Kérték a színház vezetőségét, hogy a javaslatot minél előbb hasonlítsa össze a műsortervvel, és tájékoztassa őket a megvalósíthatóságról.

A harminc előadást tartalmazó munkásbérletekre tett javaslat az alábbi műveket tartalmazta, és e módon kategorizálta:

I. sorozat: *Figaro házassága, A sevillai borbély, Háry János, Bohémélet, Rigoletto, Carmen, Hovanscsina, Parasztbecsület, Gianni Schicchi, Rómeó és Júlia, Falstaff.*

II. sorozat: *Figaro házassága, A sevillai borbély, Székelyfonó, Fából faragott királyfi, Bohémélet, Don Pasquale, A trubadúr, Borisz Godunov, Carmen, Rómeó és Júlia, Don Juan.*

[89] *Kossuth Népe,* 1945. április 27. 3.
[90] *Népszava,* 1945. április 4. 4.
[91] *Szabad Nép,* 1945. május 3. 6.

III. sorozat: *Szöktetés a szerájból, Aida, Háry János, Parasztbecsület, Gianni Schicchi, Rigoletto, Hovanscsina, Rómeó és Júlia, Rigoletto*.[92]

A munkásbérlet megvalósult, és a *Szabad Nép* 1945-től folyamatosan beszámolt annak soron következő előadásáról, valamint az aktuális, napi színházi műsort is közölte.

> Az Operaház évtizedek mulasztását teszi jóvá és munkásbérlet keretében 30 előadásban az operairodalom remekeit viszi a munkástömegek elé. Az előadássorozatot a két munkáspárt és a szakszervezetek útján kötötte le. Húsz előadást vasárnap délelőttönként tartanak, tízet pedig este. A munkásműsort az igazgatóság úgy állította össze, hogy eleinte egészen könnyű, Verdi, és Puccini-operákat visznek a dolgozók elé, majd Kodály és Bartók dalművei után Mozart és Muszorgszkij operáit játsszák. Az opera nemcsak szórakoztatni akar, de zenei nevelést is kíván nyújtani a dalszínház látogatásától eddig elzárt munkástömegeknek.[93]

A *Szabad Nép* hasábjain gyakran találkozhattak az olvasók az Operaházzal foglalkozó cikkekkel. A sajtófigyelem tekinthető tudatos kultúrpolitikai tevékenységnek is, amellyel igyekeztek felkelteni a közvélemény érdeklődését az intézmény működése iránt. Mindez azonban ismeretterjesztő célt is szolgált, hiszen az új célközönség számára addig ez a közeg nem volt ismerős. Az érdeklődés felkeltése érdekében a kulisszatitkok feltárásától, sőt a bulvár jellegű írásoktól sem tartózkodtak.[94]

A színházba és operába járást a kombinált bérletekkel is igyekeztek elősegíteni, minél szélesebb körökben hirdetve a kultúrafogyasztás ezen formáját. Ezt támasztja alá, hogy a *Magyar Rendőr* folyóiratban is jelent meg a színházba járást népszerűsítő cikk. „Megállapodásaink a színházakkal részben már készen vannak, ami rendkívül lényeges, teherbíró képességed arányában harcoltuk ki a jegyárakat. Várjuk, hogy jöjj és művelődj."[95]

[92] MNL OL XXVI-I-3 2. d.
[93] *Szabad Nép,* 1945. szeptember 19. 4.
[94] *Szabad Nép,* 1946. december 25. 13.
[95] *Magyar Rendőr,* 1948. október 1. 24.

A bérletezés az Operaház kiadásainak csökkentését is elősegítette, ami fontos szempont volt, hiszen a háborút követően többször is jelentkeztek anyagi gondok. A bérleti struktúra lehetővé tette a művek szériás előadását, valamint kevesebb új bemutatóra volt szükség, és a repertoáron lévő darabok számát sem kellett megnövelni. A bérletes előadások a nézők számára is előnyösek voltak, hiszen jóval olcsóbban tudtak hozzájutni, mint ha külön-külön vették volna meg az egyes előadásokra a jegyet.

A bérleteken kívül fontos szerepük volt a szabadjegyeknek is. A szabadjegy tulajdonképpen ingyenes belépő, amely szólhat egy egész szezonra, de egyetlen előadásra is. Általában hatóságok képviselői, újságírók, kritikusok vagy a színház alkalmazottai kapták. A szabadjegyek szerepe abban is meghatározó volt, hogy javarészt olyan személyek kapták, akik véleménye által formálni lehetett a közvéleményt, az újságok által pedig az előadások és maga az Operaház híre is messzire eljuthatott.

Az 1946-os évadban mindössze tizenhárom helyet foglaltak el a sajtó képviselői. Az egyes lapok újságírói a zsöllyében kaptak egy-egy ülőhelyet. E lapok az alábbiak voltak: *Kis Újság, Hírlap, Világ, Szabadnép, Szabadság, Magyar Nemzet, Népszava, Világosság.* Támlás helyet kaptak: *Szabad Szó, Új Szó,* Balassa Imre, *Pesti Műsor.* Ezenfelül a Központi Híradó és Rádió a második emeleten egy-egy páhollyal rendelkezett.[96]

A kormányzati és külpolitikai szervek páholyelosztására szintén az 1946-os évadra vonatkozó adatok szerint az alábbiak mondhatók el. A középső díszpáholy a Szövetségi Ellenőrző Bizottság (SZEB) elnökét[97] illette. Külön páhollyal rendelkezett még az első emeleten a köztársasági elnök, a miniszterelnök, az elnöki kabinetiroda, az orosz városparancsnokság, a csehszlovák delegáció, az angol delegáció, a miniszterközi delegáció, a jugoszláv delegáció és az amerikai delegáció.[98]

A következő évadra némi módosítás történt az elosztásban. Az első emeleti középső díszpáholyt a köztársasági elnök kapta

[96] MNL OL XXVI-I-3 2. d.

[97] A SZEB magyarországi elnöke 1945 és 1947 között Kliment Jefremovics Vorosilov (1881–1969) marsall.

[98] MNL OL XXVI-I-3 2. d.

meg. A további első emeleti páholyokat pedig az alábbi személyek és szervezetek között osztották ki: a SZEB elnöke, amerikai delegáció, Puskin[99] nagykövet, Zamercev[100] orosz városparancsnok, elnöki kabinetiroda, miniszterelnök, angol delegáció, a nemzetgyűlés elnöke és a vallás- és közoktatásügyi miniszter. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium különféle szervei is rendelkeztek külön ülőhellyel, mint például az elnöki osztály, a költségvetési osztály vagy a művészeti osztály, de saját páhollyal rendelkezett a minisztérium államtitkára is. A főváros polgármestere a földszinti bal proscenium páholyt birtokolta, illetve a Budapesti Fővárosi Hivatal XIV. ügyosztálya[101] a harmadik emeleten kapott két ülőhelyet.[102]

A Gazdasági Főtanács 1.125/1948. G. F. számú határozata alapján a nemzetgyűlés elnöke, az elnöki kabinetiroda, a budapesti rendőrfőkapitány és az államvédelmi rendőrség vezetője rendelkezésére abban az esetben bocsátottak páholyt, ha az előadást megelőző napon délután két óráig bejelentette szándékát. A páholyjegyeket azonban nem minden minisztérium és neves vendég számára biztosította ingyen az Operaház. A társminisztériumok és intézményeik, valamint vendégeik nem voltak jogosultak szabad- vagy kedvezményes jegyre, tehát csak teljes áron tudták megvásárolni belépőiket.[103]

A rendfenntartó szervek közül a főkapitány, az ügyeletes rendőrtiszt, az ügyeletes detektívek, valamint a politikai rendőrség tagjai, illetve a tűzoltótiszt kapott helyet. A politikai és a szakszervezetek közül a Szovjet Kommunista Párt központjának a második emeleten tartottak fenn páholyt. Földszinti helyet kapott a Budapesti Nemzeti Bizottság, a Szakszervezeti Tanács és a Magyar–Szovjet Társaság képviselői, valamint Staud Géza, a Színészek Szakszervezetének elnöke. Az Operaház igazgatója a földszinti jobb proscenium páholyban foglalt helyet, míg a mű-

[99] Georgij Makszimovics Puskin (1909–1963) 1945 és 1949 között Magyarországon a Szovjetunió rendkívüli és meghatalmazott nagykövete.

[100] Ivan Tyerentyevics Zamercev (1899–1981) vezérőrnagy, 1945 és 1948 között Budapest városparancsnoka.

[101] Közmunka és katonai ügyosztály.

[102] MNL OL XXVI-I-3 2. d.

[103] MNL OL XIX-I-1-i 1948-49 136/c-2 tétel.

vész tagok a második emeleti jobb és bal oldali első páholyt birtokolhatták. A művész tagok és szereplők zsöllyében és földszinti támlás helyen ülhettek. A gazdasági titkár, a színház orvosa és az adott darab rendezője szintén támlás helyet kapott.[104]

A szabadjegyekkel kapcsolatban visszaélések is történtek. 1946-ban a főkapitány hivatalból kapott két jegyével adódott probléma, ugyanis a színház pénztárában sorozatosan más személy váltotta be és használta a jegyeket. A probléma természetesen nem abból adódott, hogy nem a főkapitány jelent meg az előadáson, hanem abból, hogy ez az ő tudta nélkül történt.[105]

A fenti felsorolásból és az említett esetből jól látszik, hogy a nagyszámú tiszteletjegy kibocsátása nem volt jól áttekinthető és ellenőrizhető. Az sem elhanyagolható szempont, hogy ezek nem biztosítottak az Operaháznak bevételt, és nagyban korlátozták az értékesíthető jegyek számát. A további problémák és félreértések kiküszöbölésére a jegyek számának csökkentését határozták el. Az Operaház és egyéb színházak szabadjegyeinek rendezéséről Losonczy Géza készített javaslatot Rákosi Mátyásnak 1949 augusztusában.[106]

Az említett intézkedések mind az Opera nyitottabbá tételére irányultak, valamint az átláthatóságot és a hatékonyságot voltak hivatottak szolgálni. A bérletek tekintetében a struktúra átszervezése új lehetőségeket adott a vezetőség és a nézők számára is, hiszen a kisebb előállítási költség összefüggésben állt a jegyárakkal, így több nézőhöz tudtak eljutni az előadások. A szabadjegyek elosztása pedig a tekintetben lehet érdekes, hogy képet kaphatunk arról, hogy mely rangos személyek részesültek meghívásban, illetve az Operaház a médiában hol kívánta reprezentálni magát.

[104] MNL OL XXVI-I-3 2. d.
[105] MNL OL XXVI-I-3 2. d.
[106] MNL OL M-KS 276. f. 54/61. ő. e.

Összegzés

A veszteségek ellenére – más színházakkal együtt – 1945 kora tavaszán az Operaház újraindult. A háború pusztításai, a bizonytalan gazdasági helyzet, valamint a hiperinfláció mellett az igazoltatások és a B-listázás is nehezítette a személyzeti kérdések rendezését. Komáromy Pál igazgató körül 1946-ban felerősödtek a harcok, távozása mögött a koalíción belüli küzdelem képe rajzolódik ki, amely a kisgazdapárt visszaszorításához köthető. Az MKP által támogatott Tóth Aladár szakmailag is elfogadott jelöltként egy sikeres időszakot teremtett 1946-tól az Operaház történetében. A műsorpolitika tekintetében az 1945 és 1947 közötti időszakról elmondható, hogy nyitás indult meg mind a keleti, mind a nyugati kultúra irányába. Ez együtt járt a demokratizálási törekvésekkel, az Opera egyre nyitottabbá vált a munkásrétegek felé is. 1947 után a sztálini típusú diktatúra kiépítését és a szovjetizálást az Operaház sem kerülhette el, ettől kezdve a politika egyre nagyobb hatást gyakorolt a színház életére és műsorpolitikájára.

→

Az amerikai magyarok gyógyszerajándékának átadása
az amerikai katonai misszió Kossuth téri székháza előtt.
Forrás: Fortepan / Eredeti: Chuckyeager tumblr

Tanulmány

CSOMA LAJOS

Forradalmi kormányzat és önkormányzat konfliktusa 1919-ben

Munkástanácsok Magyarországon

A tanácsszerveződés a 20. századi forradalmak fontos eleme. Magyarországon 1918–1919 forradalmi időszakában a munkáspártok számára elkerülhetetlen volt, hogy a gombamód szaporodó üzemi és helyi munkástanácsok tevékenységébe bekapcsolódjanak. Ha megvizsgáljuk a szociáldemokraták és a kommunisták tanácsokhoz való viszonyát, azt tapasztaljuk, hogy mindkét párt a tanácsok irányítására és ellenőrzésére törekedett, de ez nem volt teljesen sikeres. A tanácsok alapvetően autonóm intézmények maradtak, ami sok problémát jelentett a munkáspártok számára.

A tanácsok tevékenységét a történeti irodalom nem kezeli kiemelt jelentőségűként, Hajdu Tibor 1958-as monográfiája[1] óta nem volt önálló kutatás témája. Az 1918–1919-es irodalom teljes körű feldolgozása szükséges a tanácsok tevékenységének felrajzolásához.

A korabeli sajtó folyamatosan tudósított a tanácsok tevékenységéről, üzemi és önkormányzati aktivitásukról, de 1919. március 21. előtt maguk a tanácsok nem sok írott feljegyzést hoztak létre. A levéltárakban viszont megtalálható sok, március 21. utáni, a települési önkormányzat szerepét betöltő munkástanácsok ülésein készült jegyzőkönyv. Ezekben világosan kirajzolódik az alulról és a felülről irányított forradalom eltérő víziója közötti fe-

[1] Hajdu Tibor: *Munkástanácsok 1918–1919-ben*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1958.

szültség. A Tanácsköztársaság vezetőinek a munkástanácsokat kritizáló megszólalásaiból is az a kép sejlik föl, hogy a tanácsok nem elsősorban a központi hatalom végrehajtói voltak, sokkal inkább autonóm, öntevékeny testületek. Habár 1919. március 21. alapvető változást hozott, a munkástanácsok tevékenysége valójában egyazon forradalmi folyamatnak tekinthető az 1918 őszétől lezajlott szűk egy év időszakában.

A tanácsok Magyarországon

A tanács azt az alulról szerveződő döntéshozó testületet jelöli, amely egy adott lakó- vagy munkahelyi egység ügyeiben hoz döntéseket. A munkástanács, mint neve is mutatja, elsősorban az üzemi, gyári tanácsok elnevezése volt. 1919. március 21., vagyis a Tanácsköztársaság kikiáltása előtti időkben nem ez volt a helyi önkormányzat hivatalos elnevezése, de nagyon sok helyen a közhatalmi funkciók birtokosává vált a helyi munkástanács. A munkástanácsok szerepének és jelentőségének erősödése a forradalmi folyamat egyik fontos eleme volt. Elsősorban a forradalmi elemeket tömörítették, bár, ha egy adott régióban a felsőbb osztályok, például a középbirtokosok nagyobb befolyással bírtak, akkor ez a munkástanács összetételében és gyakorlati működésében is megmutatkozott. Pontosan azért, mert a munkástanácsnak ez a bázisdemokratikus működés a lényegéhez tartozik. Ideáltipikus esetben a tanácsok összetétele többnyire pontosan tükrözi az adott település vagy üzem többségének igényeit és akaratát. Tagjai, mivel az adott közösséghez tartoznak, bármikor ellenőrizhetők, leválthatók. A korrupció lehetősége behatárolt. A tanácsok a folyamatos, alulról jövő kontroll miatt nem válhatnak elnyomó hatalmi szervvé, vagy elidegenedett bürokráciává. Működésük átlátható, döntéseik nyilvánosak. A települési munkástanácsok kezdetben a helyi közigazgatást ellenőrző testületek voltak, de azokban a régiókban, ahol szélesebb tömegek is támogatták a forradalmi átalakulást, fokozatosan kiszorították a hatalomból az állam által felügyelt közigazgatási testületeket. Eleinte, 1918 őszén csak egyfajta ér-

dekvédelmi szerepet töltöttek be, bár volt, ahol már ekkor a teljes tanácshatalom igényével léptek fel, és egyfajta mini tanácsköztársaságot hoztak létre. A legtöbb településen csak felerősítették az addig a társadalmon kívül álló rétegek hangját. Felléptek a jobb ellátásért, a nyomor enyhítéséért. Ha a szóbeli követelést nem követte cselekvés a hatalom részéről, ha nem vettek tudomást az igényekről, akkor általában a tettek mezejére léptek: a tanácsok készleteket foglaltak le és osztottak ki a rászorulók számára. Egy idő után elterjedt gyakorlattá vált az is, hogy a helyi munkástanács elmozdítja a helyi kormánybiztost vagy más helyi hatalmasságot. Először csak kérvényezték, de ha úgy nem ment, akkor fizikai fellépéssel űzték el a „népnyúzónak" vagy ellenforradalmárnak bizonyuló vezetőket.

Az üzemi munkástanácsok működése hasonlóan zajlott. A nagyobb üzemekben sorra alakultak a munkásság alulról szerveződő testületei, a tanácsok. Az általános érdekvédelmi szerepkörön hamar túlléptek. Először csak a hatalmaskodó művezetőktől és igazgatóktól szabadultak meg, sok esetben szó szerint kiverték őket a gyárból. Majd fokozatosan általános gyakorlattá vált a munkásigazgatás kiterjesztése, a teljes körű munkás-önigazgatás igénye. A munkásság felismerte, hogy a termelésben rá van szükség, és nem az igazgatóra meg a tulajdonosra. Ennek szellemében váltak a munkástanácsok sok helyen, elsősorban a nagyüzemekben, az ipar- és bányavidékeken az üzem tényleges irányítóivá.

A munkásautonómia és a helyi önkormányzat ilyen széleskörű működését sem az autoriter, sem a demokratikus állam nem tolerálja. Az 1918–1919-es magyarországi forradalom során jól látható, hogy a mindenkori kormányzat igyekezett korlátozni az önigazgatást. A Károlyi-korszak története[2] e szempontból arról szólt, hogy az állam egyre kevésbé tud, és egyre kevésbé akar a forradalmi folyamatok útjába állni, ezért a helyi és üzemi munkástanácsok szerepe, befolyása, hatalma egyre nőtt. A Forradalmi Kormányzótanács időszaka ennél összetettebb volt.

[2] A korszak részletes bemutatására lásd Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2018.

A munkástanácsok az önigazgatás állami szintre emelésének tartották a Tanácsköztársaságot, és az állam is pontosan ezt a képet sugallta magáról. A gyakorlatban viszont nem a munkástanácsok, hanem az egyesülő munkáspártok vették át a hatalmat, így a tanácsok az autonómia visszaszorítását érzékelték, ami ellen folyamatosan kritikát fogalmaztak meg. Az állam irányítói a – mind gazdasági, mind politikai – hatékonyság akadályának látták a munkástanácsokat, és igyekeztek azok mozgásterét szűkíteni. A tanácsok emiatt elbizonytalanodtak. A forradalomba vetett hit alapja a saját erejükbe vetett hit volt, és ha azt érzékelték, hogy a forradalmi hatalom gyengíti őket, akkor ez óhatatlanul a forradalmi hitet is gyöngítette. A Tanácsköztársaság társadalmi bázisának gyengülésében minden bizonnyal ennek az elbizonytalanodásnak is volt szerepe.[3]

Az események pontosabb megértéséhez két rövid fejezetben vázoljuk a munkáspártok általános hozzáállását a tanácsszerveződéshez.

A szociáldemokrácia viszonya a tanácsokhoz

A szociáldemokrácia viszonya a munkástanácsokhoz ellentmondásosan alakult. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) vezetői folyamatosan törekedtek a tanácsok irányítására, és ezekben az autonóm intézményekben egyfajta konkurenciát, ellenőrizhetetlen és kontrollálhatatlan ultraforradalmi szervezetet láttak. Ez nem pusztán hatalomtechnikai kérdés volt, hanem komoly ideológiai probléma: a szociáldemokrata párt legtöbb vezetője egyszerűen nem tartotta adottnak a történelmi körülményeket a szocializmus kivívására. Márpedig a forradalmi önigazgatás szervei, a legaktívabb elemeket tömörítő

[3] A Tanácsköztársaság korszakáról részletesebben lásd Csunderlik Péter–Egry Gábor–Fodor János–Emily Gioielli, Hajdu Tibor: *Kérdések és válaszok 1918–1919-ről.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2018, illetve Krausz Tamás–Vértes Judit (szerk.): *1919. A Magyarországi Tanácsköztársaság és a kelet-európai forradalmak*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, továbbá Krausz Tamás–Morva Judit (szerk.): *1919 Tanácsköztársaság 2019*. Le Monde diplomatique, Budapest, 2019.

tanácsok teljesen nyíltan a szocialista-kommunista társadalom azonnali megvalósítását hirdették.[4]

Az első munkástanácsok az 1918. januári sztrájkok nyomán alakultak. Ezek szervezésében az MSZDP inkább csak kényszerűségből vett részt. 1918 november 1-jén a Városháza nagytermében tartott gyűlésen Kunfi Zsigmond kijelentette, hogy hat héten belül alkotmányozó gyűlés megválasztására kerül sor, és erre a hat hétre az osztályharcot fel kell függeszteni.[5] Garami Ernő már az első napokban így foglalta össze a teendőket: „haladéktalanul munkához kell látni és sietve magasra kell emelni azokat a falakat, amelyek közt mederbe akarjuk szorítani a felszabadult nép megmozdulásának viharzó hullámokban előretörő áradatát".[6]

Jászi Oszkár, aki testközelből figyelte a történéseket, így fogalmazott: „A szociáldemokrata párt állandóan dobálózott a forradalmi intranzigencia jelszavaival, a valóságban azonban mindig hajlamos volt kicsinyes opportunista paktumokra."[7] Weltner Jakab november 13-án, a Budapesti Munkástanács második ülésén kijelentette: „A magántulajdon eltörlését, mint a szocializmus végcélját most ki sem lehet küzdeni."[8] „A szocializmus végcélját ezzel a forradalommal legföljebb csak megközelíthetjük, de el nem érhetjük."[9] Hiszen „minden tanult munkás tudja, hogy a kommunista társadalom előföltétele: ízig-vérig művelt, szervezett, fegyelmezett munkásság",[10] ami természetesen még nem áll rendelkezésre.

[4] A szociáldemokrácia bonyolult, ellentmondásoktól terhelt szerepvállalásáról lásd Varga Lajos: *Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon. 1914. július – 1919. március.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2010, illetve Varga Lajos: *Kényszerpályáról tévútra. – Szociáldemokraták a Tanácsköztársaságban.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2019.

[5] „A jelenlévő nagyiparosok tapssal fejezték ki egyetértésüket." – legalábbis Gárdos Miklós szerint. Gárdos Miklós: *Két ősz között.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1959. 82.

[6] Garami Ernő: *Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulságok*. Pegazus, Bécs, 1922. 38.

[7] Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás*. Pallas, Budapest, 1989. 37.

[8] *Népszava,* 1918. november 14.

[9] Weltner Jakab: *Forradalom, bolsevizmus, emigráció.* Magánkiadás, Budapest, 1929. 71.

[10] *Népszava,* 1919. január 5. 2.

Az idő és a forradalom előrehaladtával Garami szerint egyszerűen a felelőtlen bolsevik agitáció mozgatta meg az embereket, ennek hatására terjedt az üzemek szocializálásának, vagyis társadalmi tulajdonba vételének a gondolata. A tömegek kaphatóak voltak a bolsevistáknak arra a követelésére, hogy „azonnal megvalósítandó a szocializmus végcélja, meg kell szüntetni a termelő eszközök magántulajdonát és szocializálni kell az összes üzemeket".[11] Böhm is elítélte a sietséget: „A türelmetlen munkások néhány gyárat úgynevezett vad szocializálással birtokukba vesznek, az igazgatókat és művezetőket elkergetik. Ezt az úgynevezett vad szocializálást a szakszervezetek élesen ellenzik."[12] Weltner egyetértett a többi szociáldemokrata vezetővel: „Már a forradalom első napjaiban fölhangzott a gyárak szocializálásának jelszava, s egyes felelőtlen csoportok a saját elhatározásukból meg is kezdték ezt az ugynevezett szocializáló munkát. A *Népszava* erélyesen szembeszállt ezekkel az új forradalmárokkal."[13]

Garami szerint nem lehet egyből szocializmust építeni, nem lehet kihagyni a polgári kapitalizmus lépcsőfokát, mert nincsenek meg a szocializmus gazdasági előfeltételei. Az adott történelmi helyzetben a munkásságnak a Nemzeti Tanács polgári programját kellett volna támogatnia, és nem lehetett volna más célja, mint a polgári demokrácia. Garami úgy vélte, hogy ha az SZDP megnyerné a választásokat, akkor a tömegek lehetetlent követelnének: a párt programjának és végcéljának megvalósítását.[14] Böhm úgy vélte, hogy a kommunista párt követeléseit – „szocializálás az egész vonalon, minden hatalom a munkástanácsoké" – nem lehet végrehajtani.[15] Böhm szerint nem adottak a körülmények: „Egy ország, amelynek ez a képe, ahol nincs anyag, ahol nincs termelés, csak egyetlen képzelt érték van: a papírpénz, egy ilyen országban kormányozni, egy ilyen országból szocialista államot csinálni szinte képtelenség."[16]

[11] Garami Ernő: I. m. 88.

[12] Böhm Vilmos: *Két forradalom tüzében*. Verlag für Kulturpolitik, München, 1923. 129.

[13] Weltner Jakab: I. m. 68.

[14] Garami Ernő: I. m. 83.

[15] Böhm Vilmos: I. m. 98.

[16] Uo., illetve *Népszava,* 1919. január 26. 3.

A szociáldemokrata párt üzemi szerveződése a szakszervezetekkel együtt történt. Aki párttag volt, az automatikusan belépett a szakszervezetbe is. Viszont a munkástanácsok teljesen más logika alapján szerveződtek: az vett részt a tanácsszervezésben, aki aktívan bele akart szólni az üzem irányításába, és erre bárkinek lehetősége volt, párttagságtól függetlenül. Ezért a szociáldemokrata párt erős fenntartással közeledett a sokszor spontán, a pillanatnyi közhangulat befolyásával működő tanácsokhoz. A tanácsoknak nem volt központi irányításuk, és ez egy hierarchikus szervezet számára nem szolgálhat általános, követendő modellként. Ugyanakkor a szociáldemokrata párt elviekben nem ellenezte az üzemek szocializálását, sőt, azt egyenesen a párt egyik legfontosabb programjának tekintette, mint azt december 1-jén a *Népszavá*ban egy névtelen szerző kifejtette. De úgy vélték, hogy a szocializálás az tulajdonképpen a termelés állami szervezését jelenti, aminek a fő célja a produktivitás emelése. Mindezt nem lehet egy csapásra elintézni; előkészítő lépésnek tekinthető a megfelelő adópolitika – a magáncégek fokozott adóztatása –, illetve szociálpolitika – bérminimum, munkaidő-maximum – bevezetése. A szocializálás ki kell hogy terjedjen egész iparágakra, így lenne lehetőség – a nagy trösztök költségcsökkentési eljárásaihoz hasonlóan – jobb szervezéssel, üzemösszevonásokkal a produktivitás emelésére. Mindezt megfelelően elő kell készíteni, megvizsgálni, mely üzemek szocializálása lehetséges, és arra is ügyelni kell, hogy a tulajdonosnak ne legyen ideje a várható szocializálás hírére tönkretenni az üzemét.[17]

Közben egyre nagyobb lendületet vett a munkások önszerveződése. Üzemek sorában alakult munkástanács, amelyek egyre jelentősebb beleszólást kértek az üzemirányítás mind nagyobb területeibe. Az ellenkező igazgatósági tagok leváltását kérték a minisztériumtól, de sok helyen egyszerűen leváltották a vezetőség tagjait. A *Népszava* így kommentálta ezt a folyamatot: „Helyesebbnek tartjuk, ha a munkásság teljes önfegyelmezettséggel megvárja az új gyári rendet szabályozó törvényt, amely átgondoltan és egységesen fogja a munkásérdekek szem előtt

[17] *Népszava,* 1918. december 1. 3.

tartásával a kérdést megoldani."[18] Weltner így figyelmeztetett: „ha mindenki azt tenné, amit ő akarna – mi lenne ennek az eredménye? Nem forradalom, hanem fölfordulás".[19] Varga Jenő a Budapesti Munkástanács február 24-i ülésén határozati javaslatot terjesztett elő egy széles jogkörű szocializálási bizottság felállításáról, amely záros határidőn belül konkrét javaslatokat terjesztene a kormány elé a szocializálandó bányákról, nagyipari üzemekről, közlekedési vállalatokról, illetve központi anyagelosztó hivatal felállításáról.[20]

A vezetésben a baloldaliak szükségesnek tartották a hatalomátvételt, a centristák elkerülhetetlennek, a jobboldaliak ellenezték. A tagság többsége – mint ezt a tanácsköztársasági szerepvállalásuk megmutatta – munkásegységet és munkáshatalmat kívánt. A hosszú vitákat nem zárta le a március 21-i pártegyesülés és hatalomátvétel. A jobboldali vezetők visszavonultak, a baloldaliak lelkesen csatlakoztak, többségük később, a bukás után is a kommunista mozgalomban maradt, a centristák pedig egyre növekvő kétkedéssel és ellenérzésekkel követték az eseményeket.

A kommunisták és a tanácsok

A Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP)[21] 1918 novemberében alakult. A KMP 1919. március 21. előtt a forradalmi mozgalom továbbfejlesztésén dolgozott, ennek részeként munkástanácsok szervezésére buzdított. Nyíltan hirdette, hogy a kapitalizmus meghaladását a tanácsok uralmának formájában véli megvalósíthatónak. Támogatta mind az egyes üzemekben létrejövő, sok helyen az üzem tényleges irányítását is magához ragadó munkástanácsok alakítását, illetve a helyi, települési tanácsok hatalmának erősödését is. A helyi munkástanácsok sok

[18] *Népszava,* 1919. január 10. 4.

[19] Weltner Jakab: I. m. 68.

[20] *Népszava,* 1919. január 25. 2.

[21] A párt elnevezése nem véletlenül „magyarországi kommunisták", ezzel is jelezni kívánták, hogy ők nem elsősorban „magyarok", sokkal inkább a világforradalmi „párt" helyi szekciója. Ez egyébként igaz a Magyarországi Szociáldemokrata Pártra is.

településen a nem funkcionáló helyi hatóság szerepét töltötték be, az üzemi munkástanácsok pedig az igazgatóság szerepét vették át. Mindkét folyamat a forradalmi körülményekből következett: az államszervezet szétesett, a tulajdonviszonyok pedig megkérdőjeleződtek. Ebben a bizonytalan helyzetben azok ragadták magukhoz a döntéshozatalt, akiket leginkább érintettek a meghozandó döntések.

Jászi Oszkár közvetlen összefüggést látott a KMP megalakulása és a forradalmi folyamat felerősödése között. „A Vörös Újság első száma december 10-én jelent meg, s alig pár nap múlva már megkezdődik a katonai lázadások, gyári fölkelések, izolált terrorisztikus tények hosszú sorozata."[22] Garami Ernő, a szociáldemokrata párt egyik vezetője szerint is a kommunisták agitációja volt a fő oka a gyárfoglalásoknak. A tömegek kaphatóak voltak a bolsevistáknak arra a követelésére, hogy „azonnal megvalósítandó a szocializmus végcélja, meg kell szüntetni a termelő eszközök magántulajdonát és szocializálni kell az összes üzemeket". A kommunista agitáció nyomására történtek „számos gyárban egészen önkényes ugynevezett szocializálások [...]. A munkások egyszerűen erőszakkal beültek a gyári irodákba, átvették a gyár vezetését és kijelentették, hogy ezek a gyárak most már »szocializálva« vannak".[23] Ezzel szemben Varga Jenő így értékeli a helyzetet: „Minden osztályuralom az elnyomott osztályoknak azon a meggyőződésén alapul, hogy helyzetük megváltoztathatatlan. Ahogy meginog ez a meggyőződés, kezdődnek a forradalmi fellángolások."[24]

A KMP kétségtelenül minden erejével azon volt, hogy a kormány és a tulajdonosi osztály hatalmát visszaszorítsa. Ez nem pusztán taktikai cél volt. Az *Internationale,* a kommunista értelmiségiek elméleti folyóirata első számában hosszan értekezik „A kommunista világforradalom gazdasági és műszaki szük-

[22] Jászi Oszkár: I. m. 86. A *Vörös Újság* valójában december 7-én jelent meg először.

[23] Garami Ernő: I. m. 88.

[24] Varga Jenő: *Beszámoló a Tanácsok Országos Gyűlésén.* In: Varga Jenő: *A proletárdiktatúra gazdaságpolitikája. Válogatott írások 1912–1922.* Szerk.: Böröczfy Ferenc. Kossuth Kiadó, Budapest, 1976. 245.

ségszerűségéről".[25] Hevesi Gyula, aki később jelentős szerepet kapott a Tanácsköztársaság gazdaságpolitikájának irányításában, megállapítja, hogy a kapitalizmus csődbe ment. „Termelési szükségszerűségek követelik meg, hogy a magángazdálkodási termelés helyét a kommunisztikus termelési mód foglalja el […] a termelést teljesen függetleníteni kell a profit szempontoktól s ki kell venni azok kezéből, akik termelni csak a profitért és csak a profit arányában tudnak." A munkásság jól akar élni, kevesebbet akar dolgozni – ez csak „a társadalmi munka kooperatív hatásfokának" növelésével lehetséges. A termelékenység csak a kommunisztikus termelés révén növelhető. Hevesi Gyula mérnök volt, talán ez is magyarázza azt a fajta technicista szemléletet, amely – a profithajszától megfosztva ugyan, de mégiscsak – az árutermelés hatékonyabbá tételét vélte a kommunizmus lényegének, és nem magának az árutermelésnek a meghaladását.

A kommunisták a jövőbe vezető út alapkövének a különféle tanácsokat tekintették. „A proletárdiktatúra formája a tanácsok (szovjetek) köztársasága, amelyben a burzsoázia az igazgatásból teljesen ki van zárva és amelyben a proletár államhatalom a munkások tömegszervezeteire: a szakszervezetekre, a pártszervezetekre, gyári-munkásbizottságokra és más hasonló szervezetekre támaszkodik, amelyek a munkásság millióit magukban foglalják."[26]

A *Vörös Újság* így agitált: „A hatalom megszerzésének, a hatalom elfoglalásának szervei a munkások, katonák és földmívesszegénység küldött tanácsai. Építsétek, szervezzétek, erősítsétek a munkások, katonák és földmívesszegények tanácsait, hogy kezetekbe ragadjátok a kizsákmányolástól a megváltó hatalmat." De ugyanebben a számban kritikusan megállapítják, hogy „a munkások, katonák és parasztok tanácsai, a proletariátus e hatalmi és harci szervei ma levezető csatornái a munkásság forradalmi erejének, ahelyett, hogy gyűjtőmedencéi volnának".[27] A KMP nem kívánta a polgári demokrácia megszilárdulását, stra-

[25] Hevesi Gyula cikke. *Internationale,* 1919/1. 4. Megjelenik 1918. december közepén, de 1919. januári dátummal.

[26] *Vörös Újság,* 1918. december 7. 2.

[27] *Vörös Újság,* 1918. december 11. 2.

tégiájuk kettős volt. Egyrészt a helyi és üzemi tanácsok öntevékenységének erősítése, másrészt ezekben a tanácsokban minél nagyobb befolyás megszerzése. A kormányzati problémák megoldását egy teljesen új hatalmi struktúra létrehozásában látták.

A KMP a munkásellenőrzés spontán mozgalmát erősítve igyekezett megtörni a szociáldemokrata párt munkásmozgalmi hegemóniáját. A párt agitációja azonban semmiképpen sem az egyedüli oka a tanácsmozgalom terjedésének, inkább csak annak egyik eleme és felerősítője. A munkásosztály többsége elégedetlen volt az ellátással, az életkörülményekkel, a folyamatokkal, és nem voltak kielégítőek számára a koalíciós kormány és az MSZDP ígéretei. Egyre többen érezték úgy, hogy saját kezükbe kell venni az irányítást, amihez az üzem feletti ellenőrzés átvétele kézenfekvő eszköznek tűnt. A gyengülő kormány pedig nem volt képes mindennek gátat vetni. A tömegek „munkát, kenyeret, segítséget, földet követeltek, mégpedig azonnal. De hiába kérték ezt egy olyan kormányzati rendszertől, amelynek elvi alapja a kapitalista magántulajdon védelme és tiszteletben tartása volt”.[28] „A munkások spontán (gyárfoglaló) mozgalmát támogatta – és bizonyára inspirálta is – a KMP, bár tisztában volt azzal, hogy tőkés viszonyok közt egyes üzemeket nem lehet »szocializálni«, s a munkások által így nevezett mozgalom valójában csak a munkásellenőrzést valósítja meg, a KMP minimális programjának egyik legfontosabb követelését” – értékeli a történész.[29]

1919. március 21-én gyökeresen megváltozott a helyzet. A pártegyesülés és a Forradalmi Kormányzótanács megalakulása az eddigi politika megváltoztatását kívánta a KMP részéről. A hatalom birtokában nem erősíthette a központi hatalmat gyengítő mozgalmat. A proletárdiktatúra kikiáltását így a saját korábbi politikájuk megvalósításaként értelmezték, egyben a korábbi eszközök feladását kérték a munkásságtól. A települési és az üzemi munkástanácsok helyzete bonyolult volt. Az üzemi munkástanácsok tevékenysége a központi iparirányítás szándékával

[28] Hevesi Gyula: *Egy mérnök a forradalomban.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1959. 199.

[29] Kende János: *Forradalomról forradalomra*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1979. 99.

volt sok esetben ellentétes, a települési munkástanácsok pedig időnként a centralizált állam érdekeit veszélyeztették. Mindkét probléma végigkísérte a Tanácsköztársaság fennállásának százharminchárom napját.

A kormányzótanács 1919. március 26-i, IX. számú dekrétuma[30] intézkedett a vállalatok szocializálásáról, és igyekezett szabályozni a szocializált üzemek munkásellenőrzését. Ez gyakorlatilag a helyi munkástanácsok hatáskörének csökkentését, tevékenységük központi ellenőrzését írta elő. A tanácsrendszer megszilárdulása egyben a helyi autonómia szűkítését is jelentette, a vidéki direktóriumokat megrótták, ha a helyi érdekeket előnyben részesítették a központi akarattal szemben. „A vidéki munkástanácsok és direktóriumok emelkedjenek felül a helyi érdekeken, és csak a proletár összesség érdekeire legyenek tekintettel."[31] Az alá-fölé rendeltségi viszonyok kiépítése nem volt egyszerű. Ahogy a korszak legismertebb kutatója megállapította: „A szocialista állam kiépítésének egyik alapvető problémája volt a központi hatalom viszonya a helyi tanácsokhoz."[32]

Hevesi Gyula így fogalmazott június 18-án: „A munkástanácsok nem tudják a munkafegyelmet a szükséges mértékben fönntartani azért, mert hiszen az ő létezésük, mint munkástanácsé, minden pillanatban változások lehetőségének van kitéve, ha a munkástanács vagy termelési biztos erélyesebben lép föl a munkással szemben a termelés érdekében kiteszi magát annak, hogy az összmunkásság ereje azonnal új munkástanácsot választ."[33] Azért, hogy a termelési biztos ne legyen kiszolgáltatva a helyi munkástanácsnak, szükséges hogy ne a gyár dolgozója legyen, továbbá a munkástanácsokat ki kell egészíteni szakszervezeti megbízottakkal is, akik szintén nem az adott gyárban dolgoznak. De aztán így folytatta: „Nemcsak a munkásellenőrzést, hanem a szó tágabb értelmében vett munkásigazgatás elvét is

[30] Melyet Rónai Zoltán igazságügyi népbiztos fogalmazott meg, aki februárban a Berinkey-kormány üzemi választmányokról szóló rendeletét is megszövegezte.

[31] *Vörös Újság,* 1919. április 20. 2.

[32] Hajdu Tibor: *A magyarországi Tanácsköztársaság.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1969. 228.

[33] Jászi Oszkár: I. m. 138.

meg kell valósítanunk; ezt azonban csak úgy tudom elképzelni, ha a gyárban nemcsak munkástanácsok, hanem munkásiskolák is fognak működni, amelyek lehetővé teszik, hogy az ott dolgozó munkásság bizalmi férfiai technikai áttekintést nyerjenek az üzem fölött és megszerezzék azokat az elméleti ismereteket, amelyek segítségével műszakilag is megítélhetik és ellenőrizhetik az üzemvezetés munkáját."[34] Tehát Hevesi szerint a munkásság beleszólása a termelés dolgaiba nem elvi, hanem technikai, felkészültségbeli probléma. Mérnökemberként pragmatikusan szemlélte a munkásautonómia kérdését is: „szocializmus minden, ami alkalmas a nép sorsának javítására".[35] A kulcskérdés az volt, hogy az üzemi önállóság, amely a tulajdonosi jogköröket gyakorló munkástanács formájában jelent meg, ellentétben áll-e az egész társadalom szükségleteinek kielégítését célul kitűző központi gazdaságirányítással.

Helyi tanácsok a Tanácsköztársaság időszakában

A Forradalmi Kormányzótanács első kiáltványában leszögezte: „A kormányhatalmat a párt megbízásából a Forradalmi Kormányzótanács veszi át. E tanács kötelessége lesz a munkás-, paraszt- és katonatanácsok országos kiépítése. A törvényhozói, végrehajtói és bíráskodó hatalmat a munkás-, paraszt- és katonatanácsok diktatúrája gyakorolja."[36]

A munkástanácsok tagjai így látták saját helyüket a társadalmi folyamatokban: „Igen fontos dolog, hogy az az összeköttetés, amelynek felfelé és lefelé meg kell lennie, állandóan fenntartassék. Különösen nagy fontossággal bír ez lefelé, a nagy tömegekkel szemben, mert hiszen a nagy tömegek vágyakozása teremtette meg a munkástanácsot."[37]

[34] Hevesi Gyula: I. m. 298.
[35] Uo. 321.
[36] *Mindenkihez!* 1919. március 22.
[37] Budapesti Fővárosi Levéltár (továbbiakban BFL) XVI. 23. A budapesti III. kerületi munkástanács április 18-i ülésén Czabán Samu levezető elnök felszólalása.

A hatalom gyors átvételében, a rend fenntartásában döntő szerepe volt a helyi és az üzemi tanácsoknak. Munkástanácsok minden fontosabb városban, és sok faluban is működtek. Március 21-ére már sok helyen ellenőrizték a közigazgatást, ismerték az élelmiszerkészletek helyét, felügyelték a karhatalmat. A továbbiakat illetően azonban nem volt kész forgatókönyv. A *Vörös Újság* leszögezi: „Az államhatalmat ideiglenesen a népbiztosok tanácsa gyakorolja mindaddig, amíg a paraszt-, munkás- és katonatanácsok kongresszusa véglegesen meg nem határozza a magyar tanácsköztársaság alkotmányát."[38] A kormányzótanács első ülésén ötfős bizottság alakult, hogy előkészítse a tanácsok megválasztását. Felszólították a munkástanácsokat, hogy háromfős direktóriumokat válasszanak a kormánybiztosok helyére.

Hamarosan rendeletileg szabályozták a vidéki tanácsok hatáskörét is a XXVII. számú rendeletben.[39] Eszerint „a vidéki tanácsok feladata az új rend megteremtése". A helyi munkás-, katona- és paraszttanácsok és direktóriumok kötelesek együttműködni a Kormányzótanáccsal, ugyanakkor jogosultak átvenni a karhatalmat, a közigazgatást, és zár alá venni az összes bankfiókot. Leltározniuk kell az élelmiszerkészleteket, lefoglalni a kastélyokat, és akár a gazdagabb polgárok vagyonát is. Viszont „birtokfelosztást sehol foganatosítani nem szabad!" A kormányzótanács XCVI. számú rendelete újabb korlátozást jelentett az önkormányzatiságban. „A megyék és az egyes városok élén kormányzótanácsi biztosok állanak, akiket a Forradalmi Kormányzótanács nevez ki. A kormányzótanácsi biztosok a helyi tanácsokat és intézőbizottságokat útmutatással látják el, és azokat ellenőrzik."[40] Ugyanakkor biztost gyakran a tanács tagjai közül neveztek ki, és egyszer sem fordult elő, hogy a biztos kérte volna valamely megyei tanácsi határozat megváltoztatását a kormányzótanácstól. Sok olyan kérdés volt, amit nem lehetett központilag szabályozni, ezekről önállóan dönthettek a tanácsok. De a teljes önállóság követelése ellen fellépett a központ. Ennek ellenére március 30-án

[38] *Vörös Újság,* 1919. március 23. 1.

[39] *Vörös Újság,* 1919. április 1. 3. 2221. K. E. T./1919. XXVII. számú rendelet. A vidéki munkás-, katona- és paraszttanácsok és direktóriumok hatásköre.

[40] Hajdu Tibor: *Munkástanácsok...* I. m. 229.

a budai Vérmezőn tartott népgyűlés azt követelte, hogy a kormányzótanács „rendeletileg sürgősen alakíttassa meg mindenütt a proletárság igazi képviselőiből a munkás-, katona- és paraszttanácsokat", amelyek helyi szinten autonómiát élveznek.[41]

Április 1-jén a budapesti kerületi munkás- és katonatanácsok a pártszervezetek küldötteivel együtt tanácskozást tartottak a tanácsok hatásköréről. Kun Béla leszögezte, hogy a proletárdiktatúrának centralisztikusnak kell lennie. Rónai Zoltán ismertette alkotmánytervezetét a tanácsok hierarchiájáról. A helyi tanácsok választják a járási tanácsokat, azok a megyei tanácsokat, és legfelül a tanácsok országos gyűlése áll. Ezek a tanácsok egymás alá rendeltek. A tanácsok intézőbizottságokat küldenek ki, amelyek egyesítik a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat. Megállapodnak, hogy a kerületi tanácsok egy-egy küldötte össze fog ülni a fővárosi direktóriummal.[42] A tanácsrendszer szerkezetét a XXVI. számú rendelet szabályozta. „A legfőbb hatalmat a munkások, katonák és földművesek tanácsainak országos gyűlése gyakorolja."[43] Az Országos Gyűlés tagjait a megyei és városi tanácsok választják, ötvenezer fő után egy főt. A helyi tanácsok létszámát úgy szabályozták, hogy falvakban száz fő után egy tag (a tanács minimum három-, maximum ötvenfős), városokban, kerületekben ötszáz fő után egy tag (a tanács maximum háromszáz fős) kerül be azokba. A falusi és városi tanácsok választják a járási tanácsokat, azok pedig a megyei tanácsokat, amelyek létszáma minden ötezer fő után egy fő. Választójoga van minden 18 év felettinek, aki munkából él. Nem választhat, aki bérmunkást alkalmaz, munkanélküli jövedelemből él, kereskedő, pap, elmebeteg. A tanácsválasztásokat az április 7–14. közötti időszakra írták ki.

A *Vörös Újság* április 11-i számában a vezércikk programszerűen foglalja össze a munkástanácsok feladatait. Leszögezi, hogy a munkástanács törvényhozó s végrehajtó hatalom egyben, hogy ne alakuljon ki új bürokrácia. A tanácsrendszer kiterjedt helyi önkormányzatot és egyben a legcentralizáltabb államha-

[41] *Vörös Újság,* 1919. április 1. 5.
[42] *Vörös Újság,* 1919. április 2. 2.
[43] *Vörös Újság,* 1919. április 3. 3.

talmat jelenti. A kerületi munkástanácsok a fő döntéshozók a helyi ügyekben, az országos tanácskongresszus pedig a legfőbb országos hatalom. A kerületi tanácsok húsztagú végrehajtó bizottságot választanak, amelyek a proletariátus önkormányzatának végrehajtói, de a tanács szoros ellenőrzése alatt állnak. A munkástanácsnak nagy feladatai vannak: élelmezés, akadozó termelés, „parasztok idegenkedése", burzsoá szabotázs, lakáskérdés – tehát a mindennapi élet problémái. A munkástanácsok „az új társadalmi rendnek a csírái, amikből szervesen nőhet ki a kommunista társadalom második fokának teljes demokráciája".[44] A forradalmi szolidaritásnak kell áthatnia a tömegek önkormányzatának teljesítőit, a tanácsokat – szögezi le a cikk.

Április 11-én került sor a Budapesti Központi Munkástanács – az „ötszázas tanács" – első ülésére.[45] Ebben a testületben a későbbiekben nemcsak a budapesti, de lényegében az összes fontosabb országos problémát is megvitatták. A testület díszelnököket választott: Lenint, Zinovjevet, Trockijt, Radeket és „a skót Pannekoekot".[46] A tanácsok országos gyűlése június 23-án választott százötven tagú Központi Intéző Bizottságot, addig a kormányzótanács a budapesti tanáccsal egyeztetett nagy horderejű kérdésekben.[47] Április elején sorra megalakultak a kerületi munkástanácsok is, amelyek tagnévsorát a lapok nyilvánosságra hozták.[48] Nyilvánosságra hozták továbbá Budapest „központi szovjetjének" és a kerületi intézőbizottságoknak („20-as bizottságok") a tagnévsorát is.[49]

[44] *Vörös Újság,* 1919. április 11. 1.

[45] Hajdu Tibor: *A magyarországi…* I. m. 114–116. A *Vörös Újság* április 15-i száma aznapra, vagyis 15-ére teszi az alakuló ülés időpontját.

[46] *Vörös Újság,* 1919. április 12. 7. Anton Pannekoek (1873–1960) valójában holland volt. Baloldali szociáldemokrata, majd baloldali kommunista politikus, eredeti foglalkozása csillagász. Tudományos tevékenysége is jelentős, de neve a tanácskommunizmus, illetve a baloldali radikalizmus ideológusaként ismertebb. Lásd Konok Péter: *„…a kommunizmus gyermekbetegsége"? Baloldali radikalizmusok a 20. században.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.

[47] Hajdu Tibor: *Munkástanácsok…* I. m. 140.

[48] Tolnai György (szerk.): *A Tanácsköztársaság Budapestje a korabeli lapok tükrében.* FSZEK, Budapest, 1969; *Kis Újság,* 1919. április 2., *Világ,* 1919. április 9.

[49] *Vörös Újság,* 1919. április 12. 4.

A forradalom aktív résztvevői nem vártak a kormány szervező tevékenységére. Ahogy egy munkástanácstag fogalmazott: „A forradalomban nem azt keressük, van-e valamire jogalap vagy nincs, hanem az élet kívánságai szerint intézzük és végezzük a dolgot."[50] Március 21-ére a fővárosi kerületekben[51] már szinte mindenhol forradalmi munkás- és katonatanácsok szerveződtek, amelyek teljes autonómiát biztosítottak maguknak. „Az I. kerületi tanács március 22-i felhívásában ki is mondta, hogy a kerületben kizárólagos joggal irányítja a forradalmi rend biztosítását és a proletárok diktatúráját. Ez, amint tetteikből is kitűnt, nem maradt puszta szólam."[52] A kerületi tanácsok megelőzték, vagy radikálisabban hajtották végre a központi intézkedéseket, így szembekerültek a szakszervezetekkel. Jászai Samu, a Szaktanács titkára így fogalmazott a *Népszavá*ban: „Egy csomó ember összeállt és tanácsnak nevezi ki magát, amely azután diktál a vezetőségnek."[53] Király Albert a munkástanácsok és szakszervezetek közötti politikai vetélkedésről írt. A kerületi forradalmi tanácsok és a Budapest élén álló szociáldemokrata megbízottak első konfliktusa úgy ért véget, hogy a megbízottak április 1-jén lemondtak.[54] Az I. kerületi tanács fegyveres tüntetést tart Pogány József hadügyi népbiztos lemondatásáért, a tüntetésen Pogányt és Böhmöt bántalmazzák. Az április 3-i kormányzótanácsi ülésen Kunfi felveti a kérdést, hogy ki gyakorolja a hatalmat. Szerinte a kerületi tanácsok jogait tisztázni kell, és vagy le kell törni őket, vagy átadni nekik a hatalmat. Az április 6-i ülésen Bokányi arról beszélt, hogy egyenlősdit hirdető kommunisztikus szerveződések tevékenykednek a kormányzótanács ellen, s ha „nem lépnek időben és határozottan ellenük, ezek

[50] BFL XVI. 27. A VII. kerületi Munkás- és Katonatanács május 12-i ülésén Farkas István felszólalása.

[51] 1919-ben Budapest tíz kerületből állt, a kerületek – a X. kerület, Kőbánya kivételével – a belvárostól az akkori városhatárig nyúltak, számozásuk az óramutató járásával megegyezően a legnagyobb, délnyugati I. kerülettől indult.

[52] Kende János: *Forradalomról…* I. m. 155.

[53] Uo. 156.

[54] Uo.

három hét alatt a kormányzótanács nyakára lépnek”.[55] A helyzet egészen biztosan nem volt ennyire komoly, inkább csak egy szónoki fogásról van szó, de mutatja az önkormányzatisággal szemben fennálló érzéseket.

A szavazati jog minden korábbinál szélesebb volt, kiterjedt a nőkre és a 18 év felettiekre. A vagyonos emberek ki voltak zárva a választásokból. A Tanácsköztársaság területén nagyjából kilencmillió ember élt, ebből Hajdu számításai szerint négy és fél milliónak volt szavazati joga, akiknek nagyjából a fele vett részt a választáson.[56] A falusi tanácsba száz, a városi, kerületi tanácsba ötszáz választó választott egy tagot. A helyi tanácsok intézőbizottságot, direktóriumot választottak. Budapesten a kerületi tanácsok választották az ötszáz tagú budapesti tanácsot, amelynek kiemelt jelentősége volt, egyfajta országos fontosságú kváziparlamentként működött. A tanácsokat hat hónapra választották, tagjai visszahívhatóak voltak. A helyi tanácsok ülései nyilvánosak voltak, de elrendelhettek zárt ülést. A nyilvános üléseken általában sokan voltak jelen, és nem volt ritka, hogy a hallgatóság zajongott, de hozzászólási joga csak a tanácstagoknak volt.

Az új összetételű helyi munkás- és katonatanácsok nagy lendülettel láttak munkához. A budapesti VII. kerületi tanács május 12-i ülésén Hoffmann Béla számolt be az intézőbizottság addigi munkájáról. Mint elmondta, a régi bürokrácia olyan, mint „egy bedőlt falú rozoga épület”, azt nem lehet foltozgatni, hanem „földig le kell rombolni”. Egyszerűsítették az adminisztrációt, az ügyeket egy-két napon belül elintézték. Az igazságügyi népbiztosság „tétlenkedése” miatt a bírósági ügyeket is a kezükbe vették. „Az élet olyan, hogy nem várhatja meg semmiféle hatóságnak, még a forradalmi hatóságoknak sem bürokratikus lassúságú intézkedéseit.” A népbiztossági ellenőr csak amiatt aggódott, hogy ha bírósági ügyeket hatókörükbe vonnak, „akkor ugyanezt fogja csinálni a vidéki munkástanácsok egész sora, ami helyes

[55] Varga Lajos: A szocializálás illúziói és buktatói a proletárdiktatúra első, békés-békétlen hónapjában. *Múltunk,* 2015/4. 43.

[56] Hajdu Tibor: *A magyarországi…* I. m. 107–114.

eredményre nem vezethet". A népjóléti ügyeket is decentralizálni kellene.[57]

A Tanácsköztársaság történetét végigkísérte a központi hatalom és a helyi önigazgatás közötti hatalmi viaskodás. A helyi tanácsok sokszor elégedetlenek voltak a kormányzattal, határozottabb fellépést várva el. Az I. kerületi munkástanács ülésén így méltatlankodott Csapkay Károly tanácstag: „Nincs most proletárdiktatúra, mert proletárdiktatúra csak akkor van, ha mi diktálunk alulról és nem felülről jön az utasítás [...] A forradalmat sem csinálták parancsszóra. Minden egyes cselekvés forradalom, mert forradalomban élünk. Ne várjunk a központtól semmit, mert látjuk, hogy hogy intézkednek ott."[58] Egy másik tanácstag, Grosz Sándor kifejtette, hogy a proletárság türelmetlen, mert a népbiztosság csak gyűlést tart, de a proletárság azt hiszi, csinálhatja a forradalmat. A fegyverbegyűjtéseknél látták, hogy sok helyen van élelmiszer, ruha, arany óriási mennyiségben, de azt mégsem szabad elhozni.[59] Visszatérő panasz, hogy „a diktatúra különösen a központ miatt nem elég erős, nem tartják eléggé szem előtt a proletárság érdekeit". Igaz, ez némely tanácstag szerint azért is gond, mert a kerületi tanácsnak nincs joga rögtönítélő bíróság elé vinni azt, aki megérdemelné, pedig Brezina József szerint „Rákospalotán minden héten van két-három akasztás".[60] Sokan a kormányzótanács gyengeségének okát annak személyi összetételében látták. „A kerületi tanácsok keze meg van kötve, de ez elkerülhetetlen, míg a kormányzótanácsban proletár junkerek, proletár arisztokraták vannak [...] Ha diktatúrát, ha forradalmat akarunk csinálni, ne hagyjuk azt ellaposodni, kispolgári ésszel ez nem megy, itt csak proletár ésszel, csak proletár forradalommal lehet valamire menni." „Határozottan kell eljárni. Oroszországban követ kötöttek a lábukra és a Névába dobták őket. Budapesten a Duna folyik, ezt mondom az elvtár-

[57] BFL XVI. 27. A VII. kerületi tanács május 12-i ülése.

[58] BFL XVI. 21. Az I. kerületi tanács április 22-i ülésén Csapkay Károly hozzászólása.

[59] BFL XVI. 21. Az I. kerületi tanács április 22-i ülésén Grosz Sándor hozzászólása.

[60] BFL XVI. 21. Az I. kerületi tanács április 22-i ülésén Brezina József hozzászólása. Természetesen Rákospalotán sem volt minden héten akasztás.

saknak."[61] Az ilyen hevesebb kirohanásokért később néhány ember súlyos árat fizetett. Surek János a Központi Munkástanács tagjaként május 2-án a következő kiszólásra ragadtatta magát: „Annyi burzsoát sem szabad életben hagyni, hogy kormányt lehessen belőlük alakítani." 1920-ban ezért öt év börtönre ítélték.[62]

Ugyanakkor az indulatokat nem elsősorban az táplálta, hogy a munkástanács néhány hevesebb vérmérsékletű tagja vérontást akart, hanem elégedetlenek voltak a forradalmi folyamatokkal, az átalakulás sebességével és sok esetben az irányával is. „Amíg a munkásosztály nem cselekedhet a saját elhatározásából, addig nincs proletárdiktatúra."[63] A fő problémát a helyi tanácstagok a túlzott központosításban látták. „Ha a kerületeknek nem adnak autonóm jogokat, ha a kerületi érdekű ügyeket központilag végzik, akkor nem lehet proletárdiktatúráról beszélni."[64] A tanács az ülés végén egyhangúlag elfogadta Sikos Gyula indítványát: „Indítványozom, hogy az I. kerületi munkás- és katonatanács teljes autonóm jogot követeljen magának mindennemű ügyben, éppen úgy, mint bármely más vidéki város és minden egyes kerületben állíttassék fel a forradalmi törvényszék."[65]

A budapesti II. kerületi Munkás- és Katonatanács április 18-i ülésén Kaszap Sándor levezető elnök azzal a beszámolóval kezdte az ülést, amely szerint a fő probléma, hogy ellentétes rendeletek váltogatják egymást, és a központ korlátozza a munkástanács autonómiáját.[66] Király Albert ehhez csatlakozva kifejtette, hogy mivel a központ nem tud mindent elintézni, „a katona- és munkástanácsnak általában arra kell törekednie, hogy legalább

[61] BFL XVI. 21. Az I. kerületi tanács április 22-i ülésén Körösi József hozzászólása.

[62] BFL VII.5.c. 0649/1920.

[63] BFL XVI. 21. Az I. kerületi tanács április 22-i ülésén Németh István hozzászólása.

[64] BFL XVI. 21. Az I. kerületi tanács április 22-i ülésén Burzán tanácstag hozzászólása.

[65] BFL XVI. 21. Az I. kerületi tanács április 22-i ülésén Sikos Gyula hozzászólása.

[66] BFL XVI. 22. A II. kerületi tanács április 18-i ülésén Kaszap Sándor hozzászólása.

egyes kérdésekben szuverén joggal dönthessen".[67] Volt, aki még keményebben fogalmazott. Mivel a munkástanács tagjainak nincs beleszólásuk a dolgokba, ezért „felülről való diktatúra van a proletárokkal szemben" – jelentette ki Lampér János.[68] A budapesti VI. kerületi tanács május 23-i ülésén Angyal Gyula úgy vélte, hogy a tanács nincs abban a helyzetben, hogy saját esze és belátása szerint cselekedjék. Felülről ellentmondásos rendeletek jönnek, amelyeket nem lehet végrehajtani, és „habár minden hatalom elvben a katona- és munkás-tanácsok kezében van, a valóságban ezek a tanácsok gyámság alá vannak helyezve. (Úgy van!)" Úgy nyilatkozik, hogy ha nem lesz változás, akkor az intézőbizottság lemond. Megígérik neki, hogy az 500-as bizottság előtt szóba fogják hozni a felvetését. Az autonómia hiánya még az olyan szakterületen is problémát jelentett, mint a közegészségügy, mert a helyi tisztiorvos nem cselekedhet saját belátása szerint. „Az a baj, hogy sajnos nincsen szabad kezük – az volna a leghelyesebb, ha a kerületeknek szabad kezet engednének, saját belátásuk szerint cselekedhetnének." Zubor Gyula felszólalásában úgy vélte, hogy „itt nem proletárdiktatúra, hanem népbiztos diktatúra van". Az ellentmondó rendeletek miatt az emberek a munkástanácsot teszik felelőssé, bürokrácia van, és rendeletkiadás előtt a népbiztosoknak a munkástanácsokkal kéne egyeztetni. „Minden hatalomnak a tanácsok kezében kell lennie" – szögezte le. Angyal Gyula ezt azzal egészítette ki, hogy a tanács „nem felfelé, hanem lefelé tartozik felelősséggel".[69] Hasonló szellemben szólalt fel a július 14-i ülésen Godberger Jakab is: „A diktatúrának mindig alulról kell jönni."[70] A budapesti VII. kerületi tanács május 12-i ülésén Hoffmann Béla felszólalásában arról beszélt, hogy nincsenek tisztázva a hatáskörök a központi és a kerületi munkástanács között. A kerületi munkástanács

[67] BFL XVI. 22. A II. kerületi tanács április 18-i ülésén Király Albert hozzászólása.

[68] BFL XVI. 22. A II. kerületi tanács április 18-i ülésén Lampér János hozzászólása.

[69] BFL XVI. 26. A VI. kerületi tanács május 23-i ülésén Angyal Gyula hozzászólása.

[70] BFL XVI. 26. A VI. kerületi tanács július 14-i ülésén Goldberger Jakab hozzászólása.

intézőbizottságánál úgy vannak vele, hogy nem hajtják végre a központi rendeletet, ha nem értenek vele egyet. A központ pedig nem válthatja le őket, hiszen nem ők, hanem a munkástanács delegálta őket. Elismeri, hogy a központ elnökségének van joga és kötelessége ellenőrizni a kerületi intézőbizottságok működését, „de ennek van határa". Törekszenek rá, hogy ne legyen hatásköri összeütközés, de ha azt látják, hogy valamelyik forradalmi hatóság a hatáskörüket „az ügy rovására csorbítaná", ott tiltakozni fognak. Hasonló szellemben szólalt fel Schwarz Richárd is: „a VII. kerületi Munkástanács a VII. kerületet illető kérdésekben autonóm testület". Javasolja, hogy válasszanak bizottságot, amely az autonómia ügyében egyeztet más kerületekkel és a központi vezetéssel. Farkas István vitatkozott a felvetéssel, szerinte az autonómia csak frázis, hiszen sok dolgot nem lehet kerületi szinten megoldani. Biermann István ezzel egyetértve megállapította, hogy városi ügyekben nem dönthet a kerület önállóan.[71] A későbbiek során Hoffmann Béla azt sérelmezte, hogy a kerületi munkástanácsok közleményeit csak a központon keresztül hozhatja le a sajtó, amivel ő nem értett egyet.[72]

A helyi tanácsok számára problémát jelentett a működéshez szükséges források megszerzése. Sok helyen saját hatáskörben intézkedtek. A jászberényi direktórium március végén a város száztizenegy leggazdagabb polgárától ötszázezer koronát szedett be a szegények és rokkantak támogatására. Tíz polgár nem fizetett, de a Pénzügyi Népbiztosság hozzájárult, hogy tőlük is behajtsák a pénzt. Igaz, azzal a megjegyzéssel, hogy „a jövőben hasonló önhatalmú kivetéstől tartózkodjék".[73] A kiskunhalasi munkástanács a kivett összeggel egyenlő nagyságú adót vetett ki azokra, akik – késve értesülvén a bankzárlatról – pénzt vettek ki a bankból.[74] Más esetekben a Népbiztosság a helyi tanács által kért összegnél kevesebbet utalt ki, és felszólították a tanácsot, hogy a vagyonosoktól hajtsák be a szükséges pénzeket. A helyi

[71] BFL XVI. 27. A VII. kerületi tanács május 12-i ülése.

[72] BFL XVI. 27. A VII. kerületi tanács június 5-i ülése.

[73] Réti László: Adalékok a magyar Tanácsköztársaság pénzügyi politikájához. *Levéltári Közlemények,* 1963/1. 63.

[74] Uo.

tanácsoknak ugyanakkor nem volt joguk élelmiszert és közszükségleti cikkeket rekvirálni, azt csak a közellátási népbiztosság nyomozó közegei tehették meg.[75]

Sokszor volt arra is példa, hogy egy helyi tanács felülvizsgálta a központi döntést. Gyöngyösön a tanács leváltotta a Népbiztosság által kiküldött revizort, mivel az illető korábban már betöltött vezető pozíciót a helyi közigazgatásban, és ebbéli tényke dése során „még egy kutyaólat sem épített fel s milliókat elfecsérelt". A munkások uralmával nem összeegyeztethető, „hogy ügyeit kegyelmes, méltóságos és nagyságos urak vizsgálják felül".[76] Az is előfordult, hogy egyes testületek az országos vezetők akaratával szegültek szembe. A budapesti IV. kerületi munkástanácsnak tagja volt Kun Béla is. A május 12-i ülésen ő tett javaslatot a megválasztandó intézőbizottság elnökének, de javaslatát az ülés rövid úton leszavazta.[77]

Az I. kerületi tanácsülések visszatérő vitatémája volt a helyi tanács autonómiája. Június 28-án is hosszan vitatkoztak erről a problémáról. Mauler János szerint a népbiztosságok megkötik az intézőbizottságok kezét, és „ki kell erőszakolni tőlük a munkástanács jogait". Kertész Gyula úgy vélte, hogy a munkástanács felelős az állapotokért, mert nem teszik a dolgukat, ami nem az lenne, hogy „néha összejönnek diskurálni", viszont Boros Imre szerint mindez forradalmi gyerekbetegség. Csapkai Károly a bíráskodási osztály vezetőjeként azt panaszolta, hogy komoly ügyekben nem ítélkezhetnek, a felküldött jelentéseiket az ellenforradalmi szervezkedésekről nem veszik komolyan, ha valakit lecsuknak, azt fentről kiengedik. Kelenné Fried Jolán ezzel szemben azt hangoztatta, hogy a panaszkodás helyett inkább dolgozni kéne. A felsőbb szerveket a munkástanácsok választják, tehát ha valakivel baj van, azt vissza kell hívni. Sikos Gyula megjegyzi, hogy „a központ centralizáló törekvései nem jó eredményre vezetnek". Gertvay László azt javasolja, hogy „a munkástanács minden lehető alkalmat ragadjon meg arra, hogy minden hatalmat a munkástanácsok kapjanak". A vita végén

[75] *Vörös Újság,* 1919. május 6. 2.
[76] Réti László: I. m. 65.
[77] BFL XVI. 24. A IV. kerületi tanács május 12-i ülése.

határozati javaslatot fogadtak el, amely szerint jobb működésre, erélyesebb fellépésre fognak törekedni, és előterjesztést tesznek az 500-as tanácsban a hatáskörök tisztázására. „A kerületi munkás- és katonatanácsoktól elvett autonómia adassék vissza", továbbá „a népbiztosságoknál elhelyezkedett burzsoá rétegek onnan eltávolíttassanak".[78] Július 12-én Kullhanek Hermann úgy érvelt a központosítás mellett, hogy nagyon szűkösek a készletek, és azt csak központilag lehet arányosan elosztani, tehát „nem szabad a területnek autonómiát követelni".[79] A következő héten Jancsó Károly, a *Vörös Újság* korábbi főszerkesztője tartott előadást a munkás- és katonatanácsok hatásköréről. Kifejtette, hogy a kommunizmusban az állam elhal, a proletárdiktatúra egy átmeneti intézmény. Minden hatalom a munkás- és katonatanácsok kezében van. A burzsoá demokráciában a hatalmi ágak szétválasztása azt jelenti, hogy a végrehajtói és a bírói hatalom az uralkodó osztály kiszolgálója. A proletárdiktatúra államszervezetének szövetét a munkástanácsok adják. A munkástanács nem lehet új bürokrácia, tagjai váltogatják a feladataikat, és visszahívhatóak. A kerületi szabályozás alacsonyabb rendű, mint a központi.[80] Ez utóbbi megállapítást alul sokszor úgy érzékelték, hogy „amikor a (helyi intézőbizottság tagjai) végre akarják hajtani a teendőiket, mindig útjukba áll valamilyen központ" – vélte Németh János.[81] Egy másik kerületi testületben Kis Antal felszólaló így fenyegetőzött: „vagy van munkástanács, amelyet a munkásság maga választott meg, és akkor a munkástanácsnak van egyedül joga a kerületben intézkedni, vagy pedig ha nincs, akkor a munkástanács le fog mondani. (Helyeslés.)"[82] Ugyanakkor a helyi munkástanács többnyire tisztában volt vele, hogy az általános viszonyok okolhatók leginkább a nehézségekért. A budapesti VI. kerületi tanács július 14-i ülésén Angyal Gyula beszámolójában elmondta, hogy nehéz az intézőbizottság helyzete,

[78] BFL XVI. 21. Az I. kerületi tanács június 28-i ülése.
[79] BFL XVI. 21. Az I. kerületi tanács július 12-i ülése.
[80] BFL XVI. 21. Az I. kerületi tanács július 18-i ülése.
[81] BFL XVI. 22. A II. kerületi tanács július 24-i ülésén Németh János felszólalása.
[82] BFL XVI. 23. A III. kerületi tanács június 6-i ülésén Kis Antal felszólalása.

mert felülről megkötik a kezüket, ugyanakkor a körülmények is rosszak. Kubinyi Laura tanácstag úgy értékelte a helyzetet, hogy az intézőbizottság túl szubjektív, amikor mindig elkeseredetten panaszkodik a kormányzás miatt, pedig valójában a körülmények rosszak. Angyal Gyula úgy összegezte az elhangzottakat, hogy a viszonyok – a kapitalista örökség, a háború – a felelősek a nehézségekért, és Budapesten mind a tíz kerületnek együtt kell dolgoznia.[83]

Az üzemi tanácsok a Tanácsköztársaság időszakában

A már hónapok óta tartó gyárfoglalási mozgalom március 21. után felerősödött. Március 27-én jelent meg a Forradalmi Kormányzótanács IX. számú rendelete. A húsz főnél több alkalmazottal dolgozó ipari, bánya- és közlekedési üzemek köztulajdonba kerülnek, „azokat egy csapásra az egész proletariátus vezetése és az illető üzemek munkásságának ellenőrzése alá helyezi. […] A köztulajdonba átvett üzemeket a tanácsköztársaság szociális termelési népbiztossága által kinevezett termelési biztosok vezetik […] a munkások ellenőrző munkástanácsot választanak”, de „a munkástanácsnak nincsen joga önhatalmúlag eljárni, hanem panasszal fordulhat a szociális termelési népbiztossághoz […] amíg az nem dönt, addig a termelési biztos rendeleteit követni kell”. Az ellenőrző munkástanács taglétszáma száz főnél kisebb üzemekben három fő, száz–ötszáz alkalmazott esetén öt fő, ötszáz fölötti alkalmazotti létszámnál hét fő.[84] A gazdaság irányításában, és így az elsősorban gazdasági problémának tekintett munkástanácsokhoz való viszonyban a Szociális Termelés Népbiztosságának volt döntő szerepe. A szocializálást központilag nehéz volt szabályozni. Fontos volt hangsúlyozni, hogy a szocializált üzem az államé, a proletár osztályé, „nem pedig az illető üzem proletárjainak a tulajdona!”[85]

[83] BFL XVI. 26. A VI. kerületi tanács július 14-i ülése.

[84] Az erről szóló nyolcoldalas szöveget teljes terjedelmében közli: *Vörös Újság,* 1919. március 27.

[85] *Vörös Újság,* 1919. április 17. 2.

A munka termelékenységének gyengülése, a munkafegyelem lazulása miatt a vezetés a munkásellenőrzés további szűkítését vélte megoldásnak. További problémának látták az üzemi önállóságot. A kormányzótanács úgy gondolta, a készletek hatékonyabb felhasználása és a kapitalista verseny kiküszöbölése miatt is szükséges a gazdaság centralizálása. „A szocializált üzemek nagy része jelenleg elrontott kapitalista magángazdálkodást folytat, nem törődve a gazdaságossággal, függetlenül rendelkezik a proletár állam pénzével és nem az összproletariátus előnyeire, hanem terhére működik. Az üzemek csak úgy válnak valóban szocializált üzemekké, csak akkor lesznek a tanácsköztársaság valóságos tulajdonává, ha szakmánként egységes kezelés alá kerülnek."[86]

A kormányzótanács május 17-i ülésén egyetértés volt róla, hogy a munkásellenőrzést vissza kell szorítani. Kun Béla szerint ugyan a munkásellenőrzés egy szükséges átmeneti állapot volt, de most már a szakszervezetek bevonásával vissza lehet fejleszteni.[87] A szakszervezeti vezetők úgy látták, hogy a munkástanács erősödése gyengítette a szakszervezetet. „A gyárakban és kerületekben munkástanácsok alakultak, amelyek gyakran a szakszervezetek megkerülésével döntöttek bérkérdésekben."[88] „Kívánatos, hogy az üzemi munkástanácsok tagjai egyszersmind a szakszervezetek bizalmi emberei legyenek."[89] A probléma nem új, már március 21. előtt kikerült a szakszervezetek kezéből a munkásmozgalom irányítása. Áprilisban ezt a polgári rendszer bukásához vezető folyamatot így értékelte a *Vörös Újság* egyik – névtelen – szerzője: a kapitalizmus bomlásának időszakában „az osztályharcot a kapitalizmus ellen már nem a szakszervezetek folytatják, hanem az osztály maga. A folytonosan megújuló bérmozgalmak, és különösen a leszerelt katonák követelései már

[86] Lengyel Gyula: Három gazdasági javaslat. *Internationale,* 1919. június 15. 22.

[87] Gábor Sándorné et al. (szerk.): *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. 1919. március – 1919. augusztus.* 6/a kötet. Kossuth Kiadó, Budapest, 1959. 504.

[88] Jászai Samu: A szakszervezetek föladatai a kommunista társadalomban. *Szakszervezeti Értesítő,* XVI/7. 1919. május 31.

[89] *Szakszervezeti Értesítő,* XVI/6. 1919. május 24.

nem felülről, a szakszervezetek jól kigondolt csatatervei szerint, hanem sokszor a szakszervezetek ellenére, alulról indulnak meg. Ezek a bérmozgalmak, a leszerelt katonáknak a tőkés rendben megfizethetetlen követelései a forradalom jelei."[90]

Május végétől a szakszervezeti vezetők már az ellenzéki szervezkedés vezetői voltak. Ebben szerepet játszott a sértettség, a szakszervezetek szerepének leértékelődése is. Révai a *Vörös Újság*ban úgy írt, hogy a szakszervezetek szerepe ma már csak hivatali szerep, a szakszervezet a termelést, az elosztást, a nyilvántartást szervezi, „az osztályharcot ma a tanácsok vívják".[91] Ennek ellenére a szakszervezetek egyre nagyobb jogosultságokat kaptak, például az anyagelosztó tanácsok tagjai az illetékes népbiztosság és az érintett szakszervezet képviselői voltak. Kun Béla májusi álláspontja szerint a szakszervezetek feladata nem politikai, hanem a termelés szervezése és ellenőrzése, valamint a munkafegyelem biztosítása.[92] A szakszervezetek helyenként beleszóltak az üzemi tanácsok ügyeibe. Egy kerületi munkástanácsban volt, aki szóvá tette, hogy a helyi dohánygyárban a szakszervezet feloszlatta a gyári munkástanácsot, és szerinte ehhez nem volt joguk. A kerületi tanács elnöke megígérte, hogy utánanéz a dolognak. Az ügy kivizsgálására azonban már nem volt idő.[93]

Varga Jenő *Munkásigazgatás* című írásában így foglalja össze nézeteit: az üzemirányítási feladat három részből áll. A technikai vezetés a műszakiak dolga. A gazdasági irányításnak korábban a profitszerzés volt a célja, de ez a funkció a szocializmusban megszűnik, nincs szükség marketingre, tehát erre a funkcióra sem. A harmadik feladat a munkafolyamat vezetése, tehát az üzem irányítóinak „igazi hatásköre a volt tőkés irányításnak ezen a területén érvényesül: a munkafegyelem megteremtésében. A termelőbiztosnak és az ellenőrző munkástanácsnak is éppen ez képezi fő feladatát: a megszűnt kapitalista munkafegyelem

[90] *Vörös Újság*, 1919. április 19. 1.
[91] *Vörös Újság*, 1919. május 25. 1.
[92] Kende János: *Forradalomról…* I. m. 180.
[93] BFL XVI. 23. A III. kerületi tanács július 14-i ülésén Holbaum Ferenc felszólalása.

helyébe megteremteni az új munkafegyelmet".[94] Az ipari termelés 1918 októbere után visszaesett, és bár sok helyen növekedett március 21. után, az összkép mégis az alacsonyabb termelékenységet mutatta. Ebben szerepet játszott az elvesztett háború, a nyersanyagtermelő területek megszállása, az antantblokád, az általános nyersanyaghiány. Szubjektív tényezőnek tekinthető a nyolcórás munkanap bevezetése, a teljesítménybérezés helyett az órabér bevezetése, és kétségtelenül a munkások szabadságérzete sem növelte a hatékonyságot. A kormányzótanács vezetői elégedetlenek voltak a termelékenységgel, és ez rányomta bélyegét az üzemi autonómiáról alkotott véleményükre.

Varga Jenő, a kormányzótanács gazdaságpolitikájának egyik irányítója így értékelte a szocializálási tapasztalatokat 1919. június 16-án, a Tanácsok Országos Gyűlésén: „Az üzemi organizációban az a hiba van, hogy a termelőbiztosoknak és munkástanácsoknak egymáshoz és a technikai vezetőséghez való viszonya nincs kellően tisztázva. Az üzemi, az ellenőrző munkástanácsoknak igen sok helyen teljesen félreértették hivatásukat, amely hivatás abból állana, hogy ők az üzemben a munkafegyelmet fenntartsák."[95] Mivel a munkástanácsot az üzemben választják, azok minden, akár jogtalan kérést is teljesítenek, különben leválthatnák őket. A megoldás az, hogy a munkástanácsot el kell választani az üzem munkásságától úgy, hogy beültetnek egy szakszervezeti delegáltat közéjük. Varga, mint a többi gazdasági vezető, a munkástanácsot is csupán a gazdasági hatékonyság eszközének tekintette. Péteri György gazdaságtörténész szerint a munkástanács az ipariránytás szempontjából fölösleges. Hajdu Tibor ezzel a nézettel vitatkozva fogalmazott így: „Mondtam neki, hogy az igaz, hogy ez – t.i. a munkástanácsok irányító szerepe – nem az optimális termelési mód, de *ahol a munkástanácsoknak nincs beleszólásuk, az meg nem szocializmus, mi abban a szocializmus?*"[96]

[94] Péteri György: *A Magyar Tanácsköztársaság ipariránytási rendszere*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1979. 218.

[95] Varga Jenő: *Beszámoló a gazdasági helyzetről a Tanácsok Országos Gyűlésén 1919. június 16-án.* In. Varga Jenő: I. m. 191–204.

[96] *1918–1919 forradalma és a történelmi emlékezet.* Hajdu Tiborral beszélget Csoma Lajos. *Eszmélet,* 1919/121. 46. Kiemelés az eredetiben.

A tanácskormány vezetésében az a nézet kerekedett felül, hogy a munkástanács nemhogy nem erősíti, de rombolja a munkafegyelmet, akadályozza a műszaki vezetőket az irányításban, tagjai pedig csak „az irodákban pipáznak".[97] Hevesi Gyula károsnak ítélte a tanácsok tevékenységét: „Szükséges, hogy a gyárban a legfőbb rendelkező jog egy ember kezében legyen – úgy, ahogy ezelőtt a kapitalista tulajdonos kezében volt –, mert lehetetlen lenne a termelés rendjét biztosítani, ha több embernek is volna ugyanazon dolgok felől intézkedési joga vagy ha minden intézkedést előzetes tanácskozásnak kellene megelőzni."[98] Varga Jenő szerint a munkásellenőrző tanács csak új bürokráciát termel ki.[99] Erre a veszélyre a szakszervezetek is felhívták a figyelmet – bár az ő esetükben az is közrejátszhatott, hogy a tanácsok veszélyeztették pozícióikat. A pénzgazdálkodás visszaszorult, a cél a szakmák, ágazatok szerint szervezett nagy elosztó központok létrehozása, továbbá a szabad kereskedelem, kiskereskedelem felszámolása volt. A bérek nagy részét természetben fizették. A szocializált vállalatok működését a csere és a pénzhasználat kizárása jellemezte. A tényleges irányítókká az iparági központok váltak, a Népgazdasági Tanács mint felettes központi szerv nem töltötte be szerepét. A naturális gazdálkodás nem tette lehetővé az országos központosítást, az ágazatok között folyamatos küzdelem volt a nyersanyagért, a szénért. A gazdasági kapcsolat a budapesti központ és a vidék között egész idő alatt problémás maradt.

Forradalom és önigazgatás

A dolgozat elsődleges célja volt arra a problémára rávilágítani, amellyel az 1918–1919-es forradalmi időszakban a forradalom vezetőinek tekintett pártok és politikusok szembekerültek: az autonóm munkásszerveződések, a tanácsok nehezen, vagy egyáltalán nem voltak állami, illetve központi irányítás alá vonhatóak. Ez egy általános történelmi probléma, amely minden forra-

[97] Péteri György: I. m. 220.
[98] *Népszava,* 1919. április 23. 3.
[99] *Népszava,* 1919. május 4. 4.

dalmi időszakban előkerül. A forradalom résztvevői, akik adott esetben a lakosság túlnyomó többségét képviselik, nem akarnak a forradalom intézményesülésében – amely intézményesülés a forradalom elhalását jelenti – részt venni.

A budapesti V. kerületi munkástanács május 20-i ülésén Gergely Béla éles kritikát fogalmazott meg a tanácskormány felé, de részben a külső körülményeket okolta a problémákért. Megemlítette, hogy Kun Béla előadásain arról beszél, hogy a tanácsok politikai és hatalmi szervek, törvényhozó, végrehajtó, bíráskodási szervek. A felszólaló „konstatálja, hogy a kerületi tanácsok még egyetlen törvényt nem hoztak melyet végre is hajtottak volna, és egyetlen törvényt sem hajtottak végre úgy, ahogy akarják, hanem ahogy a népbiztosok parancsolják". A tanácsok „nem csinálnak semmit önállóan, csak a forradalmi kormányzótanács, az egyes népbiztosok hoznak rendeleteket, szigorú parancsokat, melyek megkötik a munkástanácsok kezét, sőt az agyát is". A helyzet két fő oka, hogy egyrészt „nincs meg a munkástanácsokban a forradalmi készség és cselekvési képesség", másrészt „ezeknek a szerveknek a központját nem lehet megalakítani külpolitikai okokból". Úgy véli, hogy „Magyarországon a tanácsköztársaság egyáltalán nem mint tanácsköztársaság működik, hanem egyszerűen a népbiztosok a forradalmi jogon működnek". A külpolitikai helyzet nem engedi a tanácsköztársaság kiépülését, de „nagyobb autonómiát kell kiverekedni".[100]

1918–1919 magyarországi forradalma számtalan nehezen megoldható probléma elé állította a munkáspártokat, amelyek ideológiájuk szerint forradalmi pártok voltak. Az egyik ilyen probléma a munkás-önszerveződés kérdése volt. Ezzel először a hatalomra került szociáldemokrata párt szembesült, majd enyhébb formában a kommunista párt is a Tanácsköztársaság időszakában. A KMP hónapokon keresztül propagálta a tanácshatalmat, majd amikor a történelmi sors folytán hatalomra került, kiderült, hogy a tanácsok tényleges hatalma nem azonos a párt által proletárdiktatúrának nevezett rendszerrel. Az idő rövidsége

[100] BFL XVI. 25. Az V. kerületi tanács május 20-i ülésén Gergely Béla hozzászólása.

miatt nem volt valódi kifutása ennek az ideológiai – és történelmi – feladványnak, de a kormányzótanács intézkedései, vezetőinek erre vonatkozó nyilatkozatai alapján egyértelmű, hogy a munkás-önigazgatás gondolata és a kormányzás gyakorlata sok szempontból éles ellentétben áll egymással. A problémára nem született valódi megoldás, az azóta eltelt évszázadban pedig ennyire kiélezett formában nem merült fel újból a kérdés: a forradalmi kormányzat szükségszerűen kerül-e szembe a forradalmi önkormányzattal.

→
Az újjáépülő Margit-hídon már megy a forgalom, 1947.
Forrás: Fortepan / Eredeti: Bujdosó Géza

Úttévesztés

Szociáldemokraták a Tanácsköztársaságban*

A mozgástér–kényszerpálya fogalompár fiatal kutatói koromban, az 1970-es években gyakran használt terminus technicus volt. Ránki György vezette be Magyarország két világháború közötti helyzetéről írva, de történelmünk számos más mozzanatára is jól alkalmazhatónak tűnt, és tűnik ma is. Szokatlan azonban a kényszerpálya–tévút fogalompár, amely úgy értelmezhető, hogy a kényszerpályáról letérve az utat választó nem a létező helyes, hanem a tévutat választotta. A szóhasználat tehát arra utal, hogy létezett helyes út.

Állt-e helyes út a magyar szociáldemokrácia előtt 1919 márciusában? Varga Lajos vastag könyvben keresi a választ erre a kérdésre. Erre a válaszkeresésre ő a legfelkészültebb kutató, évtizedek óta foglalkozik az első világháború előtti és alatti magyar szociáldemokrácia történetével. A szerepvállalás a Tanácsköztársaság létrehozásában és működtetésében a magyar szociáldemokrácia történetének egyik kulcskérdése, mivel – előrebocsátva a könyv záró következtetését – e szerepvállalás eredményeként megszakadt a magyar szociáldemokrácia negyedszázados eredményes fejlődése. Elvesztette számos jól felkészült vezetőjét és bár a szakszervezetek segítették a Tanácsköztársaság bukása utáni újjászerveződést, a magyar szociáldemokrácia „[a]z 1919-es traumát […] három évtized alatt sem tudta kiheverni”. (499.)

* Varga Lajos: *Kényszerpályáról tévútra. Szociáldemokraták a Tanácsköztársaságban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2019. 523 p.

Hogyan történhetett ez meg?

Az olvasmányosan megírt, nemegyszer drámai hangvételű könyv bevezetőül a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) 1918 őszi, a korabeli Közép-Európában egyedülálló helyzetére hívja fel a figyelmet. A háború alatt az MSZDP megerősítette befolyásos tömegpárt szerepét, anélkül, hogy a parlamentbe juthatott volna. Az 1918. október végi hatalmi vákuumban jutott kormányzati szerephez a párt, és amikor 1919 márciusában az antant vállalhatatlan intézkedésekre próbálta kényszeríteni Károlyi utolsó, Berinkey Dénes vezette kormányát, újabb, az októberinél is súlyosabb válsághelyzet alakult ki. Kritikus pillanat volt ez a magyar szociáldemokrácia történetében. A hitelesnek tűnő nyitást az akkor külpolitikai opciót jelentő Szovjet-Oroszország felé az akkor még csecsemőkorú, nemrég alakult Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP) nélkül nem lehetett megtenni. A bevezető oldalak empatikusan, de kritikusan értékelik a kemény viták után meghozott szociáldemokrata döntést a pártegyesülésről és a hatalom átvételéről. Varga Lajos meghátrálásnak, sőt behódolásnak minősíti a döntést, ugyanakkor az egész könyvön végighúzódik az a véleménye, hogy a szociáldemokraták mérsékelni tudták a kommunisták morális és politikai határokat nem ismerő féktelen lendületét.

Bármennyire sok forráskiadvány és feldolgozás készült 1918–1919 történetéről, kevés elsődleges forrás áll rendelkezésre a témakörrel kapcsolatos legfontosabb tanácskozásokról, de ez részben pótolható naplókkal, önigazoló vagy számonkérő hangvételű visszaemlékezésekkel, bírósági anyagokkal.

Varga Lajos könyve minden eddigi munkánál részletesebben ábrázolja a szociáldemokraták felkészülését az 1919. április 13-ára tervezett választásokra. Március 15-én (amit először a Berinkey-kormány tett nemzeti ünneppé) még ígéretesnek tűnt a helyzet, nem látszott lehetetlennek, hogy az MSZDP szerzi majd a legtöbb szavazatot. A helyzet azonban rendkívül gyorsan változott, március 20-án délelőtt kapta kézhez Károlyi (és Böhm) a Vix-jegyzéket. Az ezt követő mintegy harminc óra története a 20. századi magyar történem legkutatottabb (1944. október 15-éhez vagy 1956. október 23-ához hasonlítható) napjai közé

tartozik. Varga Lajos a gazdag irodalmat számba véve tekinti át az MSZDP perspektívájából az eseményeket. Számára nem az a fontos, hogy Károlyi aláírta vagy nem a lemondásáról szóló nyilatkozatot, hanem inkább arra figyel, hogy miközben a hatalomátvétel előnyeiről és lehetséges hátrányairól folyt az egyeztetés a szocdem pártvezetőség március 21-i ülésén, kevés figyelmet keltett Erdélyi Mór előadása a közélelmezés rövidesen várható ellehetetlenüléséről. Arra is figyelmeztet, hogy milyen nehéz volt közös hangot találni a nagy munkásmozgalmi tapasztalatú szociáldemokrata vezető személyiségek és a munkásosztályt inkább elméleti szinten képviselő, gyárakat belülről ritkán látott, többnyire szocdem és szakszervezeti hátterű kommunisták között. Aprólékosan elemzi az új vezetőtestületen, a kormányzótanácson belüli számszerűleg szociáldemokrata túlsúly és a tényleges hatalmi viszonyok közötti ellentmondást. Meggyőzően érvel amellett, hogy március 21-én sem puccs, sem forradalom nem történt, a Vix-jegyzék elutasítása de facto egy nemzeti önvédelmi háború meghirdetését jelentette, ennek eszköze lehetett a proletárdiktatúra. Az egykorú tapasztalat és az emlékezet keveredik a kiemelten idézett Jászi-gondolatban: a magyar bolsevizmus apja Tisza István rendszere, politikája, keresztapja pedig Vix alezredes volt. Idézi a könyv Jászi egy másik igen találó megfogalmazását is: „tragikai összeütközés volt az elménk pacifizmusa és reálpolitikája, és öntudatunk mélyének nacionalizmusa és igazságszeretete között" (77–78.), hiszen végül is az opció a rövid időn belüli román megszállás volt. „Kényszerű döntés, aggasztó kilátásokkal" (80.) – összegzi szerzőnk március 20–21. szociáldemokrata szempontú mérlegét, mindvégig hangsúlyozva, hogy a nyugodtnak mondható átmenet a szociáldemokratáknak volt köszönhető. Súlyos árat fizettek érte: a demokratikus rendszerért évtizedek óta harcoló szociáldemokrácia a proletárdiktatúra egyik létrehozója és pillére lett. A hagyományos politizálásban és hatalomgyakorlásban járatlan kommunisták nem vívódtak, hittek a világforradalomban, nem figyeltek németországi, ausztriai, csehszlovákiai tapasztalatokra, pontosabban csak azt érzékelték a környező országok politikai életéből, ami szerintük rendkívüli esélyt nyithat egy új világrendszer kialakítására.

A könyv részletekbe menően ismerteti a kormányzótanács első intézkedéseit, nem minimalizálva a szociáldemokraták felelősségét a kezdeti kaotikus viszonyokért, szervezetlenségért. Ír a vezetőtestületen belüli viszályokról, a türelmetlen, erőszakos intézkedésekről, a gazdasági élet működését akadályozó államosítási és személyi döntésekről, az áldatlan lakáshelyzetről, a mezőgazdasági tulajdonviszonyokkal kapcsolatos vitákról. A szöveg filmszerű mozgalmassággal tárja az olvasók elé az akarnokság keltette bizonytalanságot és félelmeket. Jó példa erre a Tanácsköztársaság formailag első számú vezetője, Garbai Sándor dilemmáinak empatikus érzékeltetése, egy politikai thriller izgalmára emlékeztet az egységes hadsereg létrehozása körüli konfrontációk, a kijelölt és önjelölt vezetők közötti harcok bemutatása. A szerző áttekinti az áprilisi választások előkészítésének és lebonyolításának folyamatát. Véleménye szerint a választásra jogosultak csoportjainak újrarendezése miatt ez nem választás, hanem az új hatalom melletti állásfoglalás volt: „a dolgozók, elsősorban a munkások, korábban a politikai jogokból kisemmizettek, a kitaszítottak, a másodrendű alattvalók demonstrációja, fegyelmezett tiltakozása volt a régi világ arroganciája, igazságtalansága ellen." (191.) Hozzátehetnénk: nem tudjuk megmondani, milyen arányban oszlottak meg a szavazók az őszinte-lelkes támogatók, a mindenkori alkalmazkodók és a tudatos képmutatók között. Április leginkább a külpolitikai fejlemények hónapja volt, ígéretesnek indultak, de nem hoztak áttörést az antant képviselőjével folytatott tárgyalások, megindult a román támadás, és evvel párhuzamosan erősödött a Szamuely vezette terror. A könyv tárgyszerűen tekinti át az elsősorban a román intervenció által érintett területeken elszabadult erőszakot, leszögezi, hogy a túszszedés és a megfélemlítés más formái értelmetlenek voltak, nem a Tanácsköztársaság iránti lojalitást erősítették, hanem ellenszenvet keltettek. A könyv fő mondanivalójának megfelelően itt is a szociáldemokraták képviselik a csillapító, kijózanító szempontokat a maguk módján: idézi például Böhm Vilmost, aki az április 26-i kormányülésen figyelmeztet a „hiperleninek" agresszivitására, ugyanakkor megértően beszél arról, hogy diktatúra nélkül nem építhető fel a szocializmus. Kijelöli azonban a határ-

rokat: „aki az én lakásomba éjjel jön házkutatást rendezni, azt én lelövöm, mint egy kutyát". (249.)

Határozott hangvételű Kun Béla április végi, Wilson elnöknek címzett, de többek között a csehszlovák és a román kormánynak is eljuttatott, a területi integritás igényéről lemondó, válasz nélkül maradt békeüzenetének értékelése. Az utókor bölcsességével keményen fogalmaz a szerző: „Ez a súlyos, a nemzeti érzést bántó és sértő kijelentés nemcsak igaztalan volt, hanem politikailag beláthatatlan károkat okozott, amennyiben elhallgatta a történelmi Magyarország romjain feléledő, önállóságra törekvő nemzetiségek magyarellenes új, nagy vagy kis imperializmusát, amelyeknek egyes irányzatai törekvéseikben nem idegenkedtek a magyar állami létezés megszüntetésétől sem." (260.)

Rendkívül alapos a május 1–2-i sorsdöntő napok történéseinek áttekintése. A könyv gondosan elemzi a kormányzótanács esetleges hatalomfeladása körüli vitákat, és kiegyensúlyozottan értékeli e napok két nagy kudarcát: a Komárom visszafoglalására indított akciót és a bécsi követség kirablását: „A május 1-jei elszánt, a felháborító igazságtalansággal határozottan szembeforduló, keserűséget kifejező, de végkimenetelében átgondolatlan komáromi akció fiaskója, a bécsi követség május 2-i kirablásának blamázsa csak tovább nehezítette a népbiztosok aggasztó helyzetét." (277.) Figyelemre méltó, hogy szerzőnk nem a Tanácsköztársaság, hanem a vezetőtestület aggasztó helyzetéről ír, tehát közvetve mérlegelhetőnek tartja, hogy egy más hatalmi struktúra (például direktórium) kialakítása is lehetséges opció volt ezekben a napokban. A vöröshatalom ideiglenes megrendülését mutatta számos kisebb-nagyobb fegyveres felkelés. Ebben a helyzetben a szociáldemokraták figyelmeztettek arra, hogy hiábavaló a fegyveres harc, a proletárdiktatúra ellenségei elleni terror, ha nincs munkafegyelem, amelynek viszont előfeltétele a munkások érdek-képviseleti szervei által felkarolt szempontok figyelembevétele. Nem volt könnyű érvényesíteni ezt az álláspontot, hiszen a domináns kommunista nézőpont szerint a szakszervezeti vezetők hagyományosan megalkuvó politikát folytattak. Ezt a véleményt kemény szavakkal utasította vissza a *Népszava* nagy tekintélyű szerkesztője, Weltner Jakab: szerinte

a szakszervezetek nevelőmunkája nélkül nem lehetett volna létrehozni a proletárdiktatúrát. Egyetérteni abban lehetett, hogy világosan el kell választani a pártszervezeteket a szakszervezetektől, de ennek ideje, módja további viták tárgya lett. A vitákat ismertetve szerzőnk tőle szokatlan hévvel utasítja el Révai József ultraszektás nézetét, amely szerint március 21-ét követően a szakszervezeteknek nem kellett már bérharcot folytatniuk, hiszen nem voltak többé tőkések. Révai szerint a szakszervezeteknek a termelést és elosztást irányító szervezetekké kell válniuk, a párt feladata a munkásság öntudatosítása. Ez a javaslat a legtöbb kommunistánál sokkal nagyobb szervezési, politizálási gyakorlattal rendelkező szociáldemokrata szakszervezeti vezetők számára elfogadhatatlan volt. A kevés forrást gondos elemzéssel hasznosító szerző érdekfeszítően mutatja be a szociáldemokrata táboron belüli vitákat, a kommunistákkal való együttműködésre hajlamos elvtársak és az azt ellenzők között. Egyetértés volt azonban a szociáldemokrata szakszervezeti aktivisták között fő hivatásukról, aminek poétikus megfogalmazását Vanczák Jánostól idézi Varga Lajos: „Lehet, hogy a sikerimádók […] még fennen hirdetik elméletük megdönthetetlenségét, és hevítik a forradalom lángját, de ha a zászló lehanyatlik, a szakszervezetekből áradó tűz melegsége oldja majd a tehetetlen dermedtséget." (324.)

A júniusi katonai sikerek ellenére nem csökkentek a belpolitikai feszültségek: a vasutassztrájkot és az ahhoz kapcsolódó megmozdulásokat a szakszervezeti vezetők erőfeszítései ellenére sem sikerült erőszak nélkül lecsillapítani. Újabb viták színtere volt a földmunkások és termelőszövetkezetek dolgozóinak tanácskozása. Varga Lajos osztja a földtulajdon teljesen központosított kommunista irányítási tervének szociáldemokrata kritikáját. A kommunista érvelés szerint a nagybirtok államosítása teszi teljessé a forradalom munkáját, így talál egymásra a gyári munkásság és a földműves szegénység. Ez az utópisztikus, a valóságot semmibe vevő nézet könnyen megkérdőjelezhető volt, azonban Varga Lajos szerint a termelőszövetkezetek vezetésének módszereire koncentráló szociáldemokrata agrárpolitikusok figyelmen kívül hagyták az ország legkülönbözőbb részeiből érkező jelentéseket a szövetkezetek megvalósíthatatlanságáról, és leginkább azt, hogy a fa-

lusi agrárszegénység a földosztásra várt. A parasztság elégedetlensége így gyorsan nőtt. A felvidéki katonai sikerek nem tudtak biztos alapot teremteni a külpolitikai sikerhez, bonyolult helyzet alakult ki a csehek által kiürített, főleg szlovákok lakta területeken. A Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltása korántsem oldotta a szlovák–magyar nemzeti feszültségeket. A kommunisták a világforradalom perspektívájának alapján érvelve alábecsülték az államhatárok jelentőségét. A június 12–13-i pártkongresszus idején a sajtóban is egyre jobban tükröződött az egypártrendszert elfogadó, de a szélsőséges erőszakot elítélő szociáldemokrata és az egyesült párt nevét kommunistára változtatni kívánó, a világforradalom gyors eljövetelére alapozó, a társadalom nem proletár tagjaival csak időleges kényszerkompromisszumokat toleráló radikális kommunista álláspont.

Fontos újdonsága a könyvnek Haubrich József, a fővárosi karhatalom parancsnoka szerepének kiemelése, az ő józansága fontos volt, amikor szinte tettlegességig fajult a Kun és Kunfi közötti konfliktus. Június második felére az exponált szocialista vezetők a passzivitást választották, abban reménykedve, hogy véráldozat nélkül sikerül tényleges demokratikus elemeket beépíteniük a hatalomgyakorlásba. A június 24-i ellenforradalmi puccskísérletben is központi személyiségnek mutatja be Haubrichot, aki ekkor mindent megtett azért, hogy az így is tizennyolc vöröskatona életét követelő megmozdulás ne vezessen további véráldozathoz.

Az összeomlás drámájáért a hatalomban részt vevő szociáldemokratákat is érinti a szerző határozott kritikája, így gazdaságilag a piac szerepének tagadása az anyagi érdekeltség elutasítása, az áldozatvállalás túlhangsúlyozása. Részletezi a munka a Böhm Vilmos vezette szociáldemokrata csoport július eleji hamvába holt kísérletét a hatalomátvételre, amelyet politikailag leginkább a diktatúrát folyamatosan kritizáló, de az esetleges testvérháborútól tartó Weltner ellenzett. A hadsereg-főparancsnokságról ezután lemondó Böhm július 21-én vette át a bécsi magyar nagykövetség vezetését és párttársaival, Peyer Károllyal és Weltner Jakabbal az antant képviselőivel folytatott tárgyalásokat egy esetleges kommunisták nélküli szocdem vezetőkből álló átmeneti kormányzat létrehozásáról. A könyv véleményem

szerint túl nagy jelentőséget tulajdonít ezeknek a megbeszéléseknek, hiszen a döntő események ekkor már nem Bécsben, hanem Párizsban, Szegeden és leginkább a Tisza mentén zajlottak. A végjátékban, a Tanácsköztársaság utolsó napjait bemutatva a szerző kiemeli Ágoston Péter, Böhm Vilmos, Weltner Jakab szerepét, és reálisan vonja meg a szociáldemokrácia szerepvállalásának mérlegét. A szociáldemokraták konstruktív magatartása nélkül aligha zajlott volna békésen a márciusi hatalomváltás egy olyan hatalmi vákuumban, amelyben a korábbi politikai elit nem vállalt szerepet. Ugyanakkor – a könyvben gyakran hivatkozott fékező szerepük ellenére – a szociáldemokraták is részt vettek a magántulajdonra épült gazdasági-társadalmi viszonyokat átalakítani akaró szédítő ütemű, rövid idő alatt a társadalom szinte valamennyi rétegének passzív vagy aktív ellenállását kiváltó intézkedésekben. S bár igaz lehetett Kóbor Tamás idézett egykorú álláspontja, amely szerint nem a szocializmus eszméje, hanem a bolsevizmus szektája szenvedett vereséget, ezt a véleményt még a szociáldemokrata táboron belül is csak kevesen osztották.

A könyv záró következtetését több mint száz évvel a súlyosan kudarcos új világ építési próbálkozása után továbbgondolva talán nem túlzó, ha arra utalunk, hogy az 1919-es traumát a magyar szocialista gondolat és politikai gyakorlat a mai napig nem tudta kiheverni. Varga Lajos könyve ezért is izgalmas, máig érvényes dilemmákat egy meghatározó történelmi helyzetben elemző, a történettudomány közhasznát jól illusztráló, kiemelkedő teljesítmény.

Pók Attila

A bethleni kétharmad – választási törvénytelenség és aránytalanság révén*

196 nap. Ennyit ölel fel Sipos József terjedelmes, közel 400 oldalas könyve, a Bethlen István vezette kormány 1921. december 3-i újjáalakításától a választásokon győztes Egységes Párt 1922. június 17-i első frakcióüléséig. Azaz minden napra nagyjából két oldal jut, lehetővé téve, hogy „szinte napról napra kövessük az eseményeket, a nyilvánosság előtt szereplő vezető politikusok tevékenységét". (365.) A szerző hagyományos politikatörténeti munkát írt, amely a Nagyatádi Szabó István vezette kisgazdapárt kormányzópárttá (Egységes Párttá) bővítését, majd az ezzel szorosan összefüggő 1922. évi parlamenti (nemzetgyűlési) választást vizsgálja.

Indokolt-e alig több mint fél év politikai eseményeinek ilyen aprólékos bemutatása? Hiszen nem egy forrongó, gyors (rendszer)változásokat hozó időszak ez, mint például 1918–1919 sűrű napjai. Mégis jogos az a kitüntetett figyelem, amelyet Sipos József szentel 1922 első felének, mert lényegében ekkor jön létre a Horthy-korszak (bethleni) politikai rendszerének alapja: a miniszterelnöknek alárendelt és a választásokon leválthatatlan, hegemón kormánypárt, amely véget vet a megelőző két év versengő többpártrendszerének. Lényegében tehát, Turbucz Dávid kifejezésével élve, „rendszeren belüli rendszerváltás" történt.[1]

* Sipos József: *A bethleni kétharmad. A Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítése és az 1922-es választások*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2020. 386 p.

[1] Turbucz Dávid: A politikai rendszer jellege a Horthy-korszak első tíz évében. *Múltunk,* 2007/4. 228–254., 232.

A könyv lapjain, az egymást kronologikusan követő események során nem egy szép történet bontakozik ki, hanem a kemény és durva politikai harc a maga valójában. Korrupció, megtévesztés, hazugság, elhallgatás és elhallgattatás, közpénzből pártcélok finanszírozása, szólás- és sajtószabadság korlátozása, bombamerénylet, megfélemlítés, manipuláció, zsarolás, be- és kitiltás, letartóztatás és internálás, szavazók erőszakos távoltartása vagy éppen leszavaztatása, szavazatvásárlás. És ezek jó része nemcsak a pártok, a különböző politikai irányzatok közötti, hanem azokon belüli küzdelmet is jellemezte. Már itt, az új politikai rendszer kialakulásakor érvényesül az, hogy fontosabb, ami a (leendő) kormánypárton belül történik, annál, ami a kormány és ellenzéke között zajlik. Ezt mutatja be Sipos József munkája, leginkább két főszereplője, Bethlen István és Nagyatádi Szabó István nézőpontjából, ahogy azt a kötet címlapja is érzékelteti: előbbi a címben, utóbbi a borítóképen szerepel. Kettejük közül egyértelműen Nagyatádi áll a szerzőhöz közelebb – ez korábbi munkái alapján nem meglepő –, de ettől függetlenül reálisan igyekszik megérteni őket, és bemutatni tevékenységüket. A harmadik szereplő, Gömbös Gyula, akkor az Egységes Párt ügyvezető elnöke azonban sokszor csak mint a – részben Bethlen, részben a saját céljait segítő – piszkos munkák felelőse jelenik meg. Az ő esetében joggal hiányolható a Vonyó József által írt 2018-as politikai életrajz használata,[2] és annak révén egy teljesebb kép bemutatása.

A könyv első része a kisgazdapárt Egységes Párttá történő bővítésének folyamatát vizsgálja részletesen, mert azzal kapcsolatban számos pontatlan vagy egyenesen téves állítás és megfogalmazás szerepel a szakirodalomban, a témát érintő monográfiákban, szintézisekben és lexikonokban is. A szerző a „szegényes levéltári források" (11.) miatt elsősorban a különböző irányultságú korabeli újságok széles körű kutatására alapozva mutatja be a folyamatot, kiemelve a legfontosabb állomásokat. Az első a kisgazdapárt 1922. január 25-én elfogadott állásfoglalása,

[2] Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt.* Kronosz Kiadó, Pécs, 2018.

amely a párt nevének (polgári jelző felvétele) és szervezeti keretének kibővítéséről szólt. Ez alapján a párt azokat hívta „egységes táborba", akik elfogadták a földreformtörvény végrehajtását, és az 1920–1921-ben kialakított alkotmányos jogrendet, benne a Habsburg-ház trónfosztásával – utóbbi feltétel lényegében a legitimisták távoltartását szolgálta. Ezt követően február 2-án Bethlen és az úgynevezett disszidens képviselők (az akkor két nagy parlamenti erő, a kisgazda- és keresztény pártok egyikéhez sem tartozók) egyénileg beléptek a kisgazdapártba, amit a korabeli politikusok és sajtó egyhangúlag az egységes kormányzópárt megalakulásának tekintettek. A belépések folytatódtak parlamenten kívüli politikusok csatlakozásával, végül február 23-án megválasztották az Egységes Párt vezetőségét, amely tükrözte az új erőviszonyokat és a különböző belső csoportok (konzervatív agráriusok, agrárdemokraták, fajvédők, disszidensek stb.) közötti kompromisszumot.

Miért fogadták el Nagyatádi és (liberális) agrárdemokrata hívei a Bethlennel és rajta keresztül a hagyományos elittel kötött szövetséget, a kisgazdapárt átalakítását? Erre is választ ad Sipos József, egyben vitatkozva azokkal az értékelésekkel, hogy ez akkor a kisgazdapárt és a paraszti érdekképviselet felszámolását, illetve rögtön Bethlen teljhatalmát jelentette volna. A negyvennyolc képviselőből álló Nagyatádi-csoport (24–25.) ugyan jelentős volt, de a szerző szerint „sem az 1919. november 29-én létrejött Országos Kisgazda- és Földmívespárton belül, sem a nemzetgyűlésben, sem a kormányban, sem pedig a vármegyei és a járási közigazgatásban nem volt elég politikai erejük, hogy agrárdemokrata programjukat megvalósíthassák. Ezért is kényszerültek újabb és újabb kompromisszumokra." (128.) 1922 elején Nagyatádi úgy érzékelte, hogy a nagy kormánypárt nélkülük is megvalósulna, jóval konzervatívabb formában és programmal, és akkor ellenzékiként, a kormánnyal és a közigazgatással szemben jóval kisebb esélyük lenne a programjuk képviseletére és jó választási szereplésre. Ezért a szövetségkötést és utána a belső harcot választotta: a párt programjának minél nagyobb mértékű megőrzéséért, és azért, hogy az új kormánypárt hivatalos jelöltjei közé minél több agrárdemokrata politikus kerüljön. Sipos elis-

meri e koncepció problémáit és gyengeségeit, amelyek gyorsan ki is derültek, de meggyőzően érvel amellett, hogy ez határozta meg Nagyatádi cselekedeteit. Aki nem volt könnyű helyzetben, mert egyik oldalról Bethlen és saját pártjának konzervatív politikusai helyeztek rá nyomást, másik oldalról az ellenzéki demokraták kritizálták nyíltan, megalkuvással vádolva, miközben saját híveinek elégedetlenségével is meg kellett küzdenie.

A rögtön jelentkező feszültségek közül fontossága miatt a titkos vagy nyílt szavazás kérdése kívánkozik az élre. Előbbihez eleinte határozottan ragaszkodtak az agrárdemokrata képviselők, míg Bethlen nem titkolta, hogy „vidéken" az utóbbit tartja megfelelőnek. A miniszterelnök azonban azt sokáig lebegtette, hogy a végső döntést ki hozhatja meg ez ügyben, és azzal nyugtatta a kisgazdapártiakat, hogy nem fogja kényszeríteni őket a kormány törvényjavaslatának elfogadására a parlamentben. Végül nem is így történt; mint tudjuk, a nyílt szavazás antidemokratikus intézményét a nemzetgyűlés február közepi feloszlatása után, kormányrendelettel hozta vissza. E kérdés tárgyalásakor azonban Sipos Józsefnek érdemes lett volna felhasználnia Püski Levente tanulmányát az 1922 eleji pártszerkezetről,[3] mert az alátámasztotta, illetve új szempontokkal bővíthette volna a saját érvelését. Püski elemzése szerint ugyanis akkor reális alternatívának látszott a titkos szavazás teljes megmaradása, mert azt a konzervatív politikusok, sőt még Bethlen egyes hívei is elfogadhatónak tartották. Sőt 1922-ben ezzel együtt is lett volna esély, hogy az egységes kormánypárt a választáson többséget szerezzen, és Bethlen maradjon a miniszterelnök. Ő „azonban nem csupán egyensúlyozásra és kompromisszumkeresésre, hanem egyértelmű győzelemre is törekedett, s az Egységes Párt

[3] Püski Levente: Végjáték és kezdet. Az első nemzetgyűlés pártstruktúrája 1922 első felében. *Századok,* 2019/2. 379–402. – Az e tanulmány végén található táblázatban Püski összegyűjtötte az összes akkori képviselő ismert (vagy valószínű) pártállását, és annak változásait 1922 első hónapjaiban. Ennek használata mindenképpen segítette volna Sipos József munkáját is, és a másik oldalról, nagyban segítette volna az olvasók tájékozódását, ha az ő könyvében is szerepel hasonló táblázat (például a kisgazda-, illetve kormánypárti képviselőkről), akár Püski adatainak átvételével, akár saját kutatásai alapján azok pontosításával, kiegészítésével.

létrejötte mögött a kormányozhatóság szempontja mellett/helyett konzekvensen végiggondolt hatalmi érdekek, illetve az azokhoz szorosan illeszkedő kormányzati rendszer megteremtésének igényei húzódtak meg".[4] Azaz a miniszterelnöknek egyértelműen alárendelt parlamentben és képviselőkben gondolkodott, ezért ragaszkodott a nyílt szavazás keresztülviteléhez, annak ellenére, hogy ezzel rövid távon élezte a párton belüli feszültségeket. Ahogy azonban Romsics Ignác rámutatott Bethlen-életrajzában, a nemzetgyűlés feloszlatása után megváltoztak az erőviszonyok: immár a kormányfő diktálta a tempót, Nagyatádi csoportja defenzívába szorult,[5] még ha utóbbi később el is ért részsikereket egyes szakpolitikai témákban vagy a jelöltállításnál. Sipos József fontosnak tartja, hogy Nagyatádiék a politikai engedmények fejében gazdasági és szociális engedményeket harcoltak ki a kormánynál a paraszti szavazótáboruk, de tágabban az agrárszegénység érdekében. Ezekre utólag már kevesebb figyelem esik, vagy sajátos lehet a megítélésük – mint például az olyan kisgazda kívánságnak, hogy a kormány széleskörűen engedélyezze az adómentesen, kisüstökben történő pálinkafőzést (76–77.) –, de a szerző rámutat, hogy az akkori nehéz gazdasági helyzetben ezek az intézkedések komoly segítséget jelentettek, és egyben mérsékelték mind a kisgazda képviselők, mind a mögöttük álló rétegek elégedetlenségét.

Végül tehát néhány képviselőt leszámítva az agrárdemokrata csoport tagjai bent maradtak az Egységes Pártban, elfogadva a „minden nemzeti erő egyesüljön" és „az egy akol és egy pásztor" elvét. (113.) A küzdelem immár a választások előkészítése és a párton belüli jelöltállítás körül folyt. Utóbbi kapcsán Sipos József egy érdekes gondolatot vet föl azzal kapcsolatban, hogy számos választókerületben több jelölt is kormánypártiként indult, és így az Egységes Pártnak voltak úgynevezett hivatalos és nem hivatalos jelöltjei is. A jelenségről, amely végigkíséri a korszak választásait, csak általános ismereteink vannak, azaz hogy alapvetően a hivatalos jelölt kapta meg a kormánytól függő közigazgatás

[4] Uo. 396.

[5] Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 213.

és egyéb állami hatóságok, intézmények támogatását. A szerző szerint azonban 1922-ben a kormánypárton belüli központi harc állt a háttérben, azaz „ahol az agrár-demokraták lettek a párt hivatalos jelöltjei, ott majd Bethlen, vagy Gömbös emberei indulnak el nem hivatalos jelöltként. Ahol pedig az ő jelöltjeikből lettek a párt hivatalos jelöltjei, ott pedig az agrár-demokraták fognak [külön] jelöltet elindítani". (129.) Ugyanakkor ennek bizonyítása hiányzik a könyvből, mert ahogy később utalok rá, nem kerülnek részletes bemutatásra olyan választókerületek, ahol ilyen harc folyt.

A jelöltállítás kapcsán arra is rámutat Sipos József, hogy a Kisgazdapárt nem rendelkezett teljes országos lefedettséggel, mert nem mindenhol működtek folyamatosan a helyi szervezetei az 1920-as és az 1922-es választások között. Ahol igen, mint például Nagyatádi szűkebb hazájában, Somogy vármegyében, ott erősebbek voltak az agrárdemokraták, ami a jelöltállításban is megmutatkozott. Ahol azonban nem, ott az 1922-es választások előtti újjászervezésben és jelöltállításban már sokkal nagyobb szerep jutott a kormányzatnak és a közigazgatásnak. A kisgazda tradíciót, pontosabban annak helyi hiányát pedig az mutatja, hogy az Egységes Párt végül nem állított listákat Budapesten az 1922-es választásokon. A szerző szerint a kormánypárt helyi (vármegyei, választókerületi, városi/községi) megszervezéséről, és főleg abban a főispánok szerepéről keveset tudunk. Arról azonban nem ír, hogy a megyei levéltári anyagok, különösen a főispáni bizalmas iratok segítségül szolgálhatnak-e ebben a kérdésben, pedig egy-két helyi vizsgálat itt hasznos lett volna.[6]

A könyv második fele a választási kampányt és az eredményeket tárgyalja, de a jól megírt és felépített első feléhez képest ez kevésbé sikerült, több problémával és pontatlansággal terhelt.

[6] A következő, 1926-os parlamenti választásnál a Pest megyei főispáni bizalmas iratok között fennmaradtak azok az anyagok, amelyek részletesen bemutatják a főispán választási szerepét és tevékenységét. Lásd Ignácz Károly: Választói magatartás 1926-ban. A kormánypárt választási gépezetének működése és egy statisztikai felmérés tanulságai nyílt szavazású választókerületekben. *Múltunk,* 2018/1. 87–134. – Sipos József későbbi példái alapján egyértelműen látszik, hogy a kormánypárti jelöltet segítő, az ellenzékieket erősen korlátozó eszközöket már 1922-ben is széleskörűen alkalmazták.

Fontos hangsúlyozni, hogy az összkép rendben van: a kormánypárt nagyarányú győzelmét csak egy antidemokratikus választáson tudták biztosítani, a közigazgatás mozgósításával, nyílt szavazással, sok csalással és törvénytelenséggel. Nyilván mind a 215 egyéni választókerületet nem lehetett bemutatni, sőt erősen szelektálnia kellett a szerzőnek, de így is több mint 50 helyről kapunk változó részletességű képet, ahogy a négy listás kerületről is (Budapest és környéke).

A kampány bemutatásánál Sipos József nem adott teljes elemzést, kitérve például annak társadalomtörténeti vonatkozásaira is, hanem a könyv logikájának megfelelően megmaradt a politikatörténeti leírásnál. Ahogy a választás eredményeinél sem a választói magatartást, hanem elsősorban a politikai küzdelmet és következményeket vizsgálta. A kampányról szóló fejezeteken egy sajátos feszültség húzódik végig, ahogy váltakozva követik egymást a Bethlen kampánykörútjairól szóló részletes beszámolók, illetve az ellenzéki jelöltek és sajtó elleni (erőszakos) lépések. Azaz párhuzamosan olvashatjuk a különböző helyeken elmondott kormányfői kampánybeszédeket, bennük reális helyzetértékelésekkel és olyan politikai jelszavakkal, mint a „keresztény erkölcsök ideálja által kontrollált nemzeti demokrácia", „teljes jogegyenlőség", „keresztény szabadelvűség" vagy „becsületes magyar nemzeti demokrácia" (179., 225., 229.), illetve egyfajta ellenpontként az ellenzéket sújtó durva korlátozások, törvénytelenségek eseteit.

A helyi eredmények bemutatása hasonló logikát követ: a szerző részben a kampánynál már érintett kerületeket, valamint a komoly sajtóvisszhangot kiváltó (botrányos) eseményeket tárgyalja, így összességében neves kormánypártiak (Nagyatádi, Zsilinszky Endre, Teleki Pál, Klebelsberg Kuno) és a korlátozások ellen küzdő különböző ellenzéki (Rassay-párti, legitimista, szociáldemokrata) jelöltek állnak a középpontban. Érdekes lett volna azonban a könyv első részében részletesen megírt, kormánypárton belüli harc folytatására is kitérni, azaz arra, hogy mi történt a Nagyatádihoz kötődő agrárdemokrata (részben „csizmás", paraszti) jelöltek kerületeiben, sikeres és kudarcos példákkal. Nem tudjuk meg, hogy az egyes helyeken mennyire segítette

őket a közigazgatás, vagy éppen ellenük dolgozott-e, mert csak pár ilyen kerületről esik szó, és azoknál is csak a végső eredmények szerepelnek. Érthető itt a feladat nehézsége, hiszen ezekkel a helyekkel valószínűleg nem nagyon foglalkozott az országos sajtó: az ellenzéki újságok a saját jelöltjeikre koncentráltak, míg a kormánypártiaknak nem állt érdekükben a belső harcról írni. Sipos József pedig lényegében éppen erre a forrástípusra építette az egész kutatását, feldolgozva több, különböző irányzatú újság kapcsolódó anyagát, amely mindenképpen elismerésre méltó, hatalmas munka. Mégis kihagyott lehetőségnek gondolom, hogy az ő tudásával és tapasztalatával nem vállalt levéltári kutatásokon és helyi sajtón alapuló mélyfúrásokat, és nem próbált meg a sajtó és a szakirodalom által is hanyagolt, de érdekes helyi ügyeknek utánamenni.

Összességében tehát a sajtóanyag döntötte el azt, hogy mely választókerületekre jut nagyobb figyelem a könyvben, és ezek között van több már jól ismert történet is. Bizonyos esetekben a könyv fő témájához képest így túlságosan részletesnek tartom a leírásukat, mint például Klebelsberg és Teleki kerületénél (Sopron és Szeged 1.), hiszen egyik helyen sem kisgazda vagy agrárjelöltek küzdelméről volt szó. Ráadásul a szerző több helyen nem támaszkodik a korábbi szakirodalomra. Főleg a soproni eset furcsa: Taschek Zoltán 2018-as tanulmányában átfogóan elemezte Klebelsberg és ifj. Andrássy Gyula bukásának, Hébelt Ede szociáldemokrata jelölt győzelmének történetét, a politikai háttérrel és a választói magatartással együtt, ezért a könyvben elég lett volna röviden összefoglalni a fiatal kutató eredményeit.[7]

A kampány és a választási eredmények bemutatása sajnos nem mindig követhető könnyen. Alapvetően a szerző azt a szerkezeti megoldást választotta, hogy időrendben haladva először a

[7] Taschek Zoltán: Az 1922. évi nemzetgyűlési választások Sopronban. *Múltunk,* 2018/1. 50–86. – A szintén titkos pécsi választásokról Sipos József azt írja, hogy „ennek részleteiről semmit nem tudunk" (332.), miközben arról is van tanulmány: Paksy Zoltán: Nemzetgyűlési és országgyűlési választások Pécsett (1922, 1926, 1931). In: Font Márta–Vonyó József (szerk.): *Tanulmányok Pécs történetéből 5–6.* Pécs Története Alapítvány, Pécs, 1999. 219–240. Más esetekben szintén lehetett volna támaszkodni olyan helytörténeti kötetekre, tanulmányokra, amelyek az 1922-es választásokkal is foglalkoznak.

kampányt tárgyalja a kiválasztott választókerületekben, majd utána következnek az eredmények az alap-, végül a pótválasztáson. Azaz az egyes kerületek több körben is előkerülnek, sajnos néhány esetben szó szerint ismétlődő bekezdésekkel, szövegrészekkel. Ugyanakkor később egy-egy kerület esetében folyamatosan, egy helyen írja meg az eseményeket a kampánytól a (pót) választásig. Az eligazodást név- és helynévmutató vagy függelék (például a jelöltek és a képviselők névsoraival, eredménytáblázatokkal) sem segíti, a kötet végén csak angol nyelvű összefoglaló és képmelléklet található. Egy alapos szerkesztés minden szempontból jót tett volna a szövegnek, de ennek hiányára bizonyos magyarázatot adhatnak a könyv születésének speciális körülményei. A kiadási munkálatokra és a nyomdába adásra ugyanis 2020 tavaszán, a koronavírus-járvány első hullámának idején került sor. Az említett problémák ellenpontjaként fontos jelezni, hogy a könyv már az interneten is elérhető.[8]

Az eredményeket ismertető fejezetben nem mindenhol szerepelnek jó adatok, így vannak tévedések a választókerületek számában, egyes pártneveknél, szavazat- és mandátumszámoknál. Megítélésem szerint a szerző nem jól használja a választások első és második fordulója kifejezéseket. Ennek hátteréhez tudni kell, hogy a korban nem egy, hanem több napon rendezték meg az alapválasztásokat, 1922-ben például egyes kerületekben május 28-án, máshol június 1-jén. Ezek azonban minkét helyen ugyanúgy az alapválasztásnak, az első fordulónak számítanak, és nem első és második fordulónak, ahogy a könyvben szerepel. A második forduló mint szakkifejezés ugyanis arra utal, hogy amely kerületben az első forduló érvénytelen vagy eredménytelen lett, ott ismétlésre kerül sor. Esetünkben például azért, mert az adott egyéni kerületben egyik jelölt sem szerezte meg az abszolút többségét az első fordulóban, és így az akkori választási szabályok szerint immár csak a két legjobban szerepelt jelölt részvételével újabb szavazást tartanak. A korban ezt pótválasztásnak hívták,

[8] http://real-eod.mtak.hu/9451/1/Sipos_Jozsef_2020_A_bethleni_ketharmad.pdf (Letöltve: 2021. 03. 01.)

de ez a mai fogalmaink szerint a választás második fordulójának felelt meg.

A recenzensnek külön fájó a fővárosi kampányt és eredményeket bemutató részek (232–244. és 302–306.) pontatlansága. Ezek részletezése helyett egy általánosabb kérdést emelek ki: hogyan olvassuk a kortárs politikusoknak a sajtóban megjelent választási értékeléseit? Sipos József igyekszik kritikával viszonyulni ezekhez, mégis a választási magatartásról szóló korabeli véleményeket idézve többször úgy ítéli meg, hogy azok „sok igazságot tartalmaztak". Így például egyetért Klebelsbergnek azzal az állításával, hogy a fővárosban és környékén a liberális pártok választóinak „nagy részét" a szociáldemokraták elcsábították, hiszen utóbbiak majdnem kétszer több mandátumot szereztek az előbbieknél. (306.) Ez az érvelés és módszer azonban problémás, mert a választói magatartást nem a politikai nyilatkozatok, és nem is a mandátumszámok, hanem a szavazatszámok és -arányok vizsgálata alapján kell megítélni. Ez pedig, akár az 1920-as és 1922-es adatokat hasonlítjuk össze, akár az egész korszakot elemezzük, azt mutatja, hogy a szociáldemokraták 1922-es kiugró szereplése sokkal inkább a jobboldal rovására történt, és a fővárosi liberálisoknak stabil, sajátos és a szociáldemokratáktól eltérő szavazóbázisuk volt.[9] Azaz Klebelsberg, illetve az országos eredményeket hozzá hasonlóan magyarázó Zsilinszky Endre (318.) célja nem a reális értékelés volt, hanem a közbeszéd saját érdekeiknek megfelelő alakítása.

A könyv utolsó fejezete a választások értékeléséről szól. Már az eredmények országos összesítése sem egyszerű feladat, mert a választási jegyzőkönyvekben, illetve a sajtóban szereplő pártállások nem feltétlenül egyeztek, ráadásul egyes képviselők a megválasztásuk után váltottak pártot (például pártonkívüliként vagy ellenzéki kisgazdaként induló politikusok léptek be vagy vissza a kormánypártba). Mindezekre utalva Sipos József részletes és jó képet ad a képviselői helyek megoszlásáról. Legfontosabb meg-

[9] Erről részletesen lásd Ignácz Károly: *Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban, 1920–1945.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2013, különösen: 58–64., 77., 132–134., illetve a http://bpvalaszt.hu adatait.

állapítása, hogy az Egységes Párt, a vele szövetséges keresztény párt és a további kormánytámogató képviselők összességében kétharmados többséget szereztek az új parlamentben. Erre utal a könyv főcíme, „a bethleni kétharmad". Azt azonban érdemes lett volna szintén összegezni, hogyan alakultak a szavazatarányok, azaz az egyes irányzatok támogatottsága. A kormánypárt jelöltjei ugyanis csak az összes szavazat 38%-át kapták az alapválasztáson, és a kormánytámogató erőkkel kiegészülve is csak az 50%-ot közelítették meg. Azaz a bethleni kétharmad nemcsak a választási erőszak és törvénytelenségek, hanem a kormánypártnak kedvező aránytalan választási rendszer eredménye is.

Szintén fontos téma az agrárdemokrata képviselők sorsa, amellyel kapcsolatban az eddigi szakirodalom elég egyöntetűen azt hangsúlyozta, hogy az 1922-es választáson a csizmás parasztképviselők száma jelentősen csökkent. Ezt Sipos József azzal árnyalja, hogy a kormánypárton belül a politikai csoportképződés nem feltétlen a képviselők társadalmi háttere szerint történt, azaz például Nagyatádi hívei között nemcsak csizmások, de értelmiségiek is voltak, és fordítva, csizmások a konzervatív agráriusok között is voltak. A szerző nem részletezett számítása szerint a 48 fős Nagyatádi-csoport létszáma a választások után 30-35 főre csökkent (344.), de továbbra is jelen voltak, és képviselték a parasztság érdekeit. (Röviden utal rá, hogy az agrárdemokratáknál szerinte Nagyatádi 1924-es halála jelentette az igazi törést.) Majd egy korabeli újságcikk alapján részletesen bemutatja az Egységes Párton belüli politikai csoportokat, közel 100 képviselő név szerinti besorolásával együtt, de ebből furcsa módon éppen Nagyatádi hívei kimaradtak. (360–361.)

Az egész könyvön végigvonul az a kérdés, hogy miért tudott Bethlen ilyen elsöprő győzelmet aratni. A szakirodalom egy része ezt a személyiség fontosságával, azaz a miniszterelnök kiemelkedő képességeivel magyarázta, míg ezzel szemben a korábbi kisgazda vezetők és képviselők politikai teljesítményét jóval gyengébbnek ítélte. És könnyű rámutatni az olyan személyes utakra, mint például az agrárdemokrata Szijj Bálintéra, aki előbb azzal fenyegetőzött nyíltan, hogy ha nem lesz mindenhol titkos választás, akkor kilép a Kisgazdapártból (49.), majd a pótválasztáson

mégis Bethlen segítségét kérte, hogy a saját, nyílt szavazású kerületében a kormányhatalom álljon mellé, és az állami birtokok alkalmazottai rá szavazzanak. (329.) Ugyanakkor Sipos József vitatja a fenti magyarázatot, mert annál szerinte fontosabb volt az agrárdemokrata mozgalom általános gyengesége, amely nemcsak pártpolitikai téren, de az érdek-képviseleti szervezetekben is jól látszik. Eltérő, társadalomtörténeti megközelítéssel, de hasonló értékelést fogalmazott meg korábban Bódy Zsombor a korszak osztrák és magyar parasztmozgalmának összehasonlításával. Szerinte az előbbi egy olyan erős egyesületi-szövetkezeti hálóra épült, amelyben tényleg a parasztok domináltak, míg a hasonló magyar szervezeteket a birtokos elit irányította, így az eredendően paraszti Kisgazdapárt gyorsan elvesztette (teljes) önállóságát. Magyarországon bár a parasztság általában pozitív hangsúlyt kapott a politikai diskurzusban, a paraszt mint önálló politikai figura mégis „szalonképtelen" maradt a két világháború között is.[10] A bethleni siker hátteréhez pedig azt is hozzávehetjük, hogy bár a különböző demokratikus irányzatok (a kormánypárton belüli agrárdemokraták, az ellenzéki liberális és kisgazda demokraták, a szociáldemokraták és az ilyen felfogású pártonkívüliek) együtt jelentős társadalmi támogatottsággal bírtak, mégis alapvetően megosztottak voltak, és egymás ellen is küzdöttek, főleg 1918–1919-re visszamenő konfliktusok és problémák miatt.

Összességében – a korábban tárgyalt hiányosságok ellenére – Sipos József fontos könyvet írt, amely egy meghatározó fél év részletes bemutatásán keresztül jó képet ad a bethleni politikai rendszerről, hozzájárulva a Horthy-korszak politikatörténetének jobb megismeréséhez. A szerző többször utal a helytörténeti kutatások szükségességére, így munkája jó kiindulópont lehet azoknak, akik az 1922-es, vagy akár későbbi választások helyi eseményeit, jellemzőit dolgozzák fel. Szintén jó szívvel tudom ajánlani a korszak politikatörténetével foglalkozó kutatóknak

[10] Bódy Zsombor: A parasztság a tömegpolitika korszakában. Egyesületek, szövetségek, pártok a vidéki Ausztriában. In: Czoch Gábor–Horváth Gergely Krisztián–Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Korall, Budapest, 2008. 11–24.

vagy az e téma iránt érdeklők tágabb körének. És a politológusok, politikai elemzők, sőt, akár a politikusok figyelmét is felkeltheti a könyv, ha egy másik kor politikai küzdelmei iránt érdeklődnek, vagy ha foglalkoztatja őket a hétköznapi és a politikai erkölcs különbségének kérdése.

Ignácz Károly

Múltunk 2020/4 | 223–229

Az államszocializmus álparlamentje*

A Magyar Országgyűlés Hivatala remélhetőleg a történészcéh legnagyobb örömére komoly könyvkiadásba kezdett. Az immár hatéves Országház Könyvkiadó kilenc sorozatából a legfigyelemreméltóbb *A magyar országgyűlések története* címet viselő sorozat, amely jelenleg már a hetedik köteténél tart. A rendi országgyűlések négy kötete mellett a népképviseleti országgyűlésekről jelent meg három kiadvány.

A hazai parlamentarizmus történetének ilyen szisztematikus feldolgozását csak üdvözölni érdemes, különösen, ha számításba vesszük azt a tényt, hogy a politikai csatározások árnyéka nem vetül rá a tudományos munkákra. Olyan kutatók monográfiái jelentek meg, akiknek tudományos portfóliójában vezető helyen szerepel a parlament tevékenysége. A Horthy-korszakról Püski Levente, a második világháború utáni rövid, de történésekben gazdag időszakról Palasik Mária,[1] míg az államszocializmus időszakáról Feitl István írta meg saját kötetét.

Feitl alapos, s ezért vaskos monográfiája *Az államszocializmus álparlamentje* címet kapta. A recenzens első dilemmája éppen a címadásból adódik: vajon szabad-e azt számonkérni egy rendszeren, amit az sohasem ígért meg? Az államszocializmus ugyanis éppen a polgári demokrácia tagadásaként jött létre, s

* Feitl István: *Az államszocializmus álparlamentje*. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2019. 600 p.

[1] Lásd róluk: Feitl István: Vita a parlamentarizmusról 1944 és 1949 között. *Múltunk,* 2018/2. 238–258.

nem a hatalmi ágak szétválasztását, hanem éppen a hatalmi ágak egységét kívánta érvényesíteni. Ugyanakkor már a felvilágosodás során létrejött a nagy paradigma, tudniillik hogy az emberek életét alapvetően meghatározó törvényeket csak általános választás révén megalkotott parlament hozhat. A polgári demokráciákban a népképviseleten alapuló parlament együtt fejlődött a választójog kiterjedésével, s a modern állam meghatározó alapkövévé vált. Az emberek mindennapi életviszonyait csak törvények szabályozhatják, s törvényeket csak a parlament hozhat. Ez az ellentmondás viszont csak úgy oldható fel, ha a törvényhozó hatalom egyértelműen alárendelődik a hatalmat folyamatosan gyakorló „egypárt" uralmának. Ez viszont már semmiképpen sem felel meg a polgári parlamentarizmus követelményeinek.

A probléma (és a korszak) politikai mozgásainak leírására a polgári politikatudomány csak részben lehet alkalmas, az államszocialista rendszerben viszont nem alakult ki „szocialista politológia". Így alkalmas fogalmi apparátus híján a recenzens sem talált más megoldást, mint hogy elfogadja az álparlament elnevezést mint legkevésbé rossz megfogalmazást. A szerző a mű elején (17–18.) maga is körüljárja a dilemmát, többféle kritériumsor alapján veszi górcső alá a korlátolt parlamentarizmus jegyeit. A szisztéma megjelölésére elveti az antiparlamentaritás fogalmát, mert az sem jogilag, sem a valós működésben nem fejezné ki a történeti valóságot. Feitl felfogásában az álparlament nem a parlament létezését és működését kérdőjelezi meg, hanem „a deklarált és tényleges funkciójának diszkrepanciájára utal."

Az intézmények, különösen a politikai intézmények iránt sohasem volt magas bizalom a magyar társadalomban, s e tekintetben sem voltunk egyedül a kelet-közép-európai régióban. Ami eltérő a régió sajátosságaitól, hogy a Kádár-rendszer a maga legitimációját pragmatikus módon – 1956 tanulságait levonva – nem a politikai intézményekben erőltette, hanem az életszínvonal szigorúan monoton emelkedésében realizálta. Éppen ezért a rendszer névadója sem forszírozta a parlament működésének megváltoztatását. Megkockáztatható az a feltevés is, hogy Kádár nem érezte jól magát az 1945 utáni parlamenti vitákban, meddőnek, erőpazarlónak tartván azokat, s ha ez így van, ezek a po-

litikai-emberi emléknyomok sem erősítették benne a parlament szerepének növelését.

A második dilemmánk az, hogy a sorozat intézmény- és szervezettörténeti jellege nehezen engedi meg a politikatörténeti megközelítést. Ezen a nehézségen Feitl úgy lendíti át magát, hogy csaknem kétszáz oldalon keresztül tárgyalja a politikai kereteket, amelyekben a törvényhozás egzisztál. Ez a megoldás praktikus, ám azzal a hátránnyal is jár, hogy a további fejezetekben gyakran kényszerül az olvasó visszalapozni a megfelelő politikatörténeti részekhez. Ez persze más nagymonográfiák esetében is igaz. További segítséget jelent, hogy a szerző csaknem száz oldalt szán azoknak a politikai kereteknek, amelyek meghatározták az országgyűlés működését. Ezek között szerepel a képviselőválasztás, az uralmat realizáló párt, az alkotmány, a kormány a maga túlhatalmával, valamint a Népköztársaság Elnöki Tanácsa (NET). Mind az öt előhozott ágensnek döntő szerepe volt abban, hogy a parlament miért nem működhetett nagyobb virulenciával. Itt elsősorban a NET parlamentet helyettesítő alkotmányos jogköre jelentett akadályt, hiszen a törvényerejű rendeletek száma többszörösen meghaladta a meghozott törvényekét. E tekintetben még a konszolidált Kádár-korszak csúcsidőszakában sem történt érdemi változás.

Az országgyűlési képviselő-választásokat külön alfejezetekben, évszámokkal jelölt modellekkel írja le a szerző. Nem teljesen érthető, ha a korszak 1949-cel kezdődik, akkor miért nincs 1949-es modell. Ez annál is inkább furcsa, mert néhány lappal korábban (235.) még elválasztja egymástól az 1949-es, 1953-as modelleket is, azonban önálló alfejezeteket csak 1958-tól tárgyal. Véleményünk szerint a választások, tehát az országgyűlés rekrutációja szempontjából az 1949-es, 1967-es és 1985-ös modellt indokolt önállóként számba venni, még akkor is, ha egyes részletkérdésekben van eltérés a megjelölt évszámok között tartott választásoknál. 1963-ig listára történt a voksolás a pótképviselők behívásával, 1967-től egyéni választókerületekből (EVK) kerültek ki a képviselők, esetleges pótlásukról pedig időközi választásokkal gondoskodtak.

Jelentős evolúciós változás lehetett volna a többes jelölés 1967-től történő lehetővé tétele. Az 1971-es voksolás jelentette a csúcsot, amikor 48 többes jelölés történt, csaknem minden hetedik választókerület (13,92 százalék) ilyen volt. A folytatás azonban elmaradt, 1980-ban már csak 15 ilyen EVK volt. A leépülés elsősorban a megyei pártbizottságok retrográd fellépésének tudható be. Nem teljesen koherens a korszak utolsó választását 1983–1985-ös modellnek nevezni. Igaz ugyan, hogy a választási törvény 1983-ban született meg, de az 1967-es modellt meghatározó törvény is 1966-os. Ennek az apró inkoherenciának nincs jelentősége abban a tekintetben, hogy a modell leírása és elemzése, a felhozott esetpéldák ne lennének messzemenően adekvátak a történeti hűség szempontjából.

Az országgyűlés működéséről szóló fejezet teljes egészében új kutatási eredményeket tartalmaz, amelyeknek nincs kutatási előzményük. A szerző rendszerszemléleti megközelítéssel mutatja be az országgyűlés működését. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a korábbi fejezetekben a parlament egy fekete doboz, s csak a determinisztikus vagy véletlen külső hatások vizsgálatát végzi el. Az előzőekben előhozott, a működést meghatározó feltételek azonban mégis csak néhány kiemelt pregnáns eset tanulmányozására szolgálnak, s mint ilyenek nyilvánvalóan valami szélsőértékhelyzetet mutatnak be. Ebben a részben azonban már teljes egészében belül vagyunk, a szervezet mindennapos, pontosabban az ülésnapokon és más, a működéshez kapcsolódó eseményeken lehetünk jelen. A nyolc alfejezetre tagolt részben különösen a plenáris ülések rituáléja, a tisztségviselők és a bizottságok munkája, valamint a képviselők lehetőségei érdemelnek külön említést.

A következő fejezet az országgyűlés funkcióit veszi sorra. A törvényhozás mellett az ellenőrző funkció kap kiemelt figyelmet. Elsősorban a kormány, a Legfelsőbb Bíróság és a Legfőbb Ügyészség beszámolói a leggyakoribbak. A magyar külpolitikáról elsősorban a Kádár-korszakban gyakoriak a beszámolók. A külpolitika lesz szinte az egyetlen terület, amelyben a parlament kiemelt szerepet kap, olyannyira, hogy a szerző teljes joggal hangsúlyozza ennek fontosságát, és mutatja be történéseit önálló

alfejezetben. 1956 után logikus lépés volt az elszigeteltséget úgy oldani, hogy nemcsak a készséges szocialista országok parlamenti delegációival voltak többé-kevésbé rendszeresek a „segítő" találkozások, hanem a harmadik világ nem az USA-hoz kötődő államaival, az el nem kötelezett mozgalom vezető országaival is jöttek létre találkozók. A parlament külügyi tevékenységének megélénkülésében egyik fontos inflexiós pontot a korábbi külügyminiszter, Péter János parlamenti alelnökké választása jelentette. A helsinki záróokmány 1975-ös aláírása után Kádár már megengedhette magának a külpolitikai orientáció bővítését, nevezetesen egyformán fontosnak tartotta a Szovjetunióval való szövetség prioritása mellett a „minden európai országgal való jó viszony" doktrínájának realizálását.

Feitl is külön említésre méltónak tartja azt az egyetlen esetet, amelyben a parlament valóban külpolitikai főszereplővé vált. Az amerikai magyar lobbi szívós tevékenységének köszönhetően az USA adminisztrációja úgy döntött, hogy több mint harminc év után, 1978-ban visszaszolgáltatja Magyarországnak a Szent Koronát. Ezt azonban úgy kellett megoldani, hogy ez ne jelenthesse látványosan a magyar kommunista párt legitimálását. Így az a megoldás született, hogy a magyar nép képviseletében az országgyűlés elnöke vette át a koronát Cyrus Vance amerikai külügyminisztertől. Nemcsak Kádár, de még az Elnöki Tanács elnöke, Losonczi Pál sem vett részt a ceremónián, jelen volt viszont a magyar katolikus egyház feje, az esztergomi érsek-prímás, Lékai László. Azontúl, hogy az amerikai külpolitika a szokásos megosztási technikát, vagy ha úgy tetszik, differenciált kezelést alkalmazta a Szovjetunió szövetségeseivel szemben, a magyarországi életviszonyok valóságos politikai elismerését is fel lehet fedezni ebben a szimbolikus gesztusban.

A mű nem egyszerűen a szerző több mint három évtizedes kutatásainak eredményeit bocsátja az olvasó rendelkezésére, hanem hatalmas, eddig nem kutatott primer és szekunder forrásokat is megmozgat és megszólaltat. A primer források közül kiemelkedő fontosságúak az MDP és az MSZMP vezető testületi anyagainak a témát érintő napirendjei és az Országgyűlés, illetve az ahhoz kapcsolódó iratok, benne a parlament bizottságainak,

elnökeinek és alelnökeinek állagai. Nemkülönben nélkülözhetetlen az Elnöki Tanács iratanyaga, hiszen ebben az időszakban a testület a „kisparlament" szerepét is próbálta betölteni. A könyvészeti irodalom bevonása is imponáló, a korszakból különösen az *Állam és Igazgatás* és a *Jogtudományi Közlöny* kerül a leggyakrabban a szövegbe és a lábjegyzet-hivatkozásokba a szélesebb kör által is olvasott társadalomtudományi folyóiratok mellett. S hosszan lehetne még sorolni a bevont forrásokat, amit a szerző meg is tesz a kötet bevezetésében.

A bevont források sokszínűsége alapján Feitl jelentős új történéseket, működési algoritmusokat tár fel, megállapításai eredetiek és adekvátak. Különösen a Kádár-korszak kutatása tematikailag erősen beszűkült, amit valamelyest magyaráz annak közelsége. A recenzens számára a legérdekesebbek azok a kísérletek, amelyek a parlament, illetve a parlamenti munka továbbfejlesztésére irányultak. Ezek a szinte ciklusonként szalmalángként fellobbanó javaslatok politikai és tudományos körökből egyaránt származhattak, s közös bennük, hogy mindegyikük hamvába holt kísérletnek bizonyult. Természetesen még ezek megvalósulása, sőt egyféle folyamatos „szerves fejlődése" sem vezethetett volna el egy olyan konstrukcióhoz, amely összemérhető lehetne a polgári parlamentarizmus szofisztikált vagy brutális megoldásaival. Az azonban elképzelhető lett volna, hogy egy efféle evolúciós kis lépések sorozata nagyobb társadalmi elismerést adott volna a parlamentnek.

Az igazán jelentős változás már jócskán elkésett, az 1983-as választási törvény ugyan kötelezővé tette a kettős jelölést, ám ez az új „kisverseny" politikai következményekkel csak 1987 őszétől jelentkezett. Ekkorra már a nemzetközi erőviszonyokban is olyan eltolódás ment végbe, amely az országgyűlés utolsó két évét valóban parlamentszerűvé tette. Mindez azonban már a rendszerváltoztatás politikai előszele, az államszocializmus bukásának végső fázisa. Az induló polgári demokrácia alapjait az 1985-ben megválasztott parlament 1989 őszén elfogadott úgynevezett sarkalatos törvényei tették lehetővé.

Egy ilyen hatalmas műben óhatatlanul előfordulnak kisebb hibák, elütések. Az első írott alkotmány a könyv szerint az 1949.

évi XX. törvény lett volna (38.). Ez sajnos nem állja ki a történeti valóság próbáját, hiszen 1919-ben a Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlése mint törvényhozó testület fogadta el az első kartális alkotmányt. Ez akkor is történelmi tény, ha alig hat hétig volt hatályban, és a Tanácsköztársaság elmúlta után hatálytalanították. Minden bizonnyal elütés „az 1953-as forrongó októberi napok" említése, a szövegösszefüggésből is kiderül, hogy itt 1956-ról van szó (243.). Hasonló a helyzet Donáth László felemlítésével 1949 nyarán, itt bizonyosan édesapjáról, Donáth Ferencről van szó (254.).

Ilyesmin persze csak azok bosszankodnak, akik még sohasem publikáltak, ám nincs recenzió ilyen apróságok felemlítése nélkül. Murphy-törvényeinek népszerűvé válása óta tudjuk, hogy az anyatermészet mindig a rejtett hibák oldalán áll. A primer felelősség persze mindig a szerzőt terheli, ám számosan osztoznak benne, a szerkesztő, a lektorok, a szöveggondozó stb.

A kötet könyvészetileg is teljes értékű alkotás. A 78 ábra nemcsak egyszerű illusztráció, hanem gondosan válogatott anyag, lényegi képi hozzájárulás a szöveges fősodor vonalához. A számos táblázat jól áttekinthető összefoglalása egy-egy lényegi adatsornak. A függelékben a névjegyzék és a 14 oldalon felsorolt, jól tagolt levéltári és könyvészeti forrás, valamint a névmutató kiválóan segíti a résztémákban vagy a politikai rendszer más elemeiben kutatni kívánó szakembereket. Erősen bízunk abban, hogy a Kádár-rendszer kutatásának előrehaladtával mind többen lesznek olyanok, akik haszonnal nyúlnak ennek a kiváló monográfiának egyes részeihez.

Hubai László

Az első generáció*

Szőts Zoltán Oszkár 2018-ban summa cum laude minősítéssel megvédett doktori disszertációja kis átdolgozást követően 2020-ban látott napvilágot. A *Bevezetés* próbálja meg megalapozni és összefogni a kötet szerteágazó tartalmát, eszerint a szerző az első világháború 1945 előtti kutatástörténetét akarta megírni. „Milyen jellemzői voltak az első világháborúval foglalkozó műveknek 1945 előtt? Milyen csoportokra oszthatók? Milyen intézménytörténeti háttér segítette a munkák és gyűjtemények létrejöttét? Hogyan éltek tovább a jellemző szemléletmódok? Miként tekinthetünk rájuk a mából nézve?" – sorolja a kötet fő kérdéseit a fülszöveg, a *Bevezető*ben viszont egy jóval árnyaltabb – ugyanakkor kevésbé világosan megfogalmazott – kérdésfeltevés is megbújik, amit valahogy így lehetne összefoglalni: Hogyan alakította a Horthy-kori politikai környezet és revíziós szándék az első világháborús narratívákat?

Hiánypótlónak szánt munkáját Jay Winter és Antoine Prost generációs elméletébe[1] illesztette Szőts, s az általa vizsgált szerzőket a hazai világháború-kutatók első generációjaként határozta meg. Erre utal a dolgozat eredeti – még disszertáció kori –, némiképp blikkfangosabb címe, amikor még a jelenlegi főcím volt a második helyen: *Az első generáció. Az első világháború ér-*

* Szőts Zoltán Oszkár: *Az első világháború az 1945 előtti magyar történetírásban. Nézőpontok, műfajok, intézmények*. Kronosz, Pécs, 2020. 268 p.

[1] Jay Winter–Antoine Prost: *Penser la Grande guerre. Un essai historiographique*. Seuil, Paris, 2004.

telmezései az 1945 előtti magyar történetírásban. Bár a korábbi cím kétségkívül izgalmasabban hangzik, a kiadó vagy a szerző józanságára vall a változtatás: az új, felsorolásos alcím sokkal hívebben adja vissza a kötet kevéssé szintetizált tartalmát.

A könyv két alappillérre épül: az első nagy fejezet egyfelől magában foglalja az első világháború hazai historiográfiai munkáinak áttekintését, másfelől sorra veszi a háború kutatóinak négy generációját, párhuzamosan tárgyalva a nemzetközi és a magyarországi kutatástörténet egyes nemzedékeit. Ezt követően a második, lényegi részben a hazai első generáció munkásságát tárgyalja *nézőpontbeli, műfaji* és *intézményi* csomópontok mentén: előbb megismerkedünk az Országos Széchényi Könyvtár egykori első világháborús gyűjteményével, majd memoárírók, történetírók és gazdasági szakírók, valamint katonai írók, hadtörténészek munkáival – ennek részeként a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum jogelődjeinek történetével –, végül betekintést nyerünk a korszak közoktatási történelemtankönyveibe, és olvashatunk népi emlékezetről, hőskultuszról és emlékezetpolitikáról is. A kötet horizontja annyira széles, hogy ha a lehető legtágabban igyekszünk is értelmezni a történetírás fogalmát (túl azon, hogy nem csupán a tudományos igényű történetírást értjük rajta, eltekintünk a történeti távlat szükségességétől, a személyes emlékezet és elfogultság torzításaitól is), akkor sem tűnik belefoglalhatónak a még az „írás" kritériumát sem kielégítő intézménytörténet vagy emlékezetpolitika.

A későbbiek megalapozását célzó, historiográfiáról szóló fejezet első fele a történetírás történetének a történetével foglalkozik, végkövetkeztetése szerint „az első világháború historiográfiai kutatására vonatkozóan számos kezdeményezés történt, azonban átfogó munka mégsem született róla eddig, különösen nem az 1945 előtti időszakra vonatkozóan". (20.) Ezt a hiányt hivatott pótolni Szőts kötete. A fejezetben olykor némileg zavaróan keverednek egymással a történettudományi feldolgozások, valamint a historiográfiák hiányára vonatkozó megállapítások.[2] Ráadásul nem igazán his-

[2] Például: „Ahogy azonban a bevezetésben említettem, ezek a kötetek nem az első világháborúról, még kevésbé annak historiográfiájáról szólnak. Ez főként

toriográfiai jellegű munkák is előbukkannak az áttekintés során (például Romsics Gergely Horthy-kori emlékiratokat elemző művei).[3] Ebből is látszik, hogy alapvető felfogásbeli különbségről van szó, amikor Szőts az emlékiratokra inkább történetírásként, semmint történeti forrásként tekint. (Erről még lásd később.)

A Szőts által sokat emlegetett generációs elméletet Balázs Eszter ismertette meg a hazai olvasóközönséggel,[4] majd Pollmann Ferenc alkalmazta először a hazai első világháborús történetírásra.[5] Ennek értelmében Winter és Prost három, eltérő fókuszokkal rendelkező kutatói generációt nevezett meg: a világháborút megélt első generációt a maga diplomáciai és hadtörténeti érdeklődésével; a felső és alsó nézőpontokat egyszerre érvényesítő társadalmi megközelítéssel alkotó, ötvenes években induló második generációt; illetve a kilencvenes évek harmadik generációját, amelyet a kulturális fordulat jegyében mentalitások, attitűdök, érzelmek, pszichés hatások, valamint az identitás és az emlékezet kérdései foglalkoztattak. (Később hozzávették negyedikként napjaink transznacionális szemléletű kutatóit is.) A *Historiográfia* fejezet második felében – főleg Balázs és Pollmann írásai nyomán – főbb jellemzőiken, változó fókuszaikon és kiemelkedő munkáikon keresztül megismerjük az egyes nyugati és magyarországi történészgenerációk párhuzamait és eltérő útjait. Kivéve a hazai első nemzedéket, minthogy a könyv következő fejezetében 130 oldalon részletesen olvashatunk majd erről, és a szerző nem előlegezett meg egy rövid összefoglalást.

A könyv lényegét jelentő második fejezet címében *(A magyarországi első generáció írásművei)* a történetírás szó írásművekre szelídült, közelebb kerülvén a valóságos tartalomhoz, ugyan-

azzal magyarázható, hogy az első világháborúval mint közelmúlttal kevéssé foglalkoztak a történészek, ha pedig igen, akkor gyakorlati szándékkal tették." (15.)

[3] Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. L'Harmattan, Budapest, 2004; Romsics Gergely: Az első világháborús magyar emlékezetkultúra. In: Romsics Ignác (főszerk.): *Magyarország az első világháborúban*. Kossuth–Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2010. 179–196.

[4] Balázs Eszter: A „sakktáblától" a lövészárkok mikrovilágáig: az első világháború régi és új történeti megközelítései. *Múltunk,* 2010/3. 109–131.

[5] Pollmann Ferenc: A Nagy Háború magyarországi historiográfiája. *Múltunk,* 2015/1. 275–277.

akkor a nemzetközi első generációról írt újabb rövid jellemzést követően máris valami mással, méghozzá a szerző korábbi munkahelyének intézménytörténetével találkozunk. *Az Országos Széchényi Könyvtár egykori első világháborús gyűjteménye, az 1914 és 1918 közötti magyar nyelvű könyvek és tábori újságok* című alfejezet – habár koncepcionálisan eléggé problematikus – a kötet legérdekesebb és legjobban megírt része. Az önálló tanulmányban szó van a gyűjtemény létrejöttének és gyarapításának körülményeiről és legkülönfélébb módjairól (hivatalos szervek megkeresése az általuk kibocsátott nyomtatványok beszolgáltatására, kötelespéldányok kiválogatása, lakossági felhívás ajándékozásra, vásárlás magánszemélyek vagy könyvkereskedések megbízásával, a cenzúrán fennakadt külföldi hírlapok átválogatása, duplumok cseréje más intézményekkel), valamint a nem megfelelően átgondolt gyűjteményezési stratégiából fakadó problémákról, végül a kollekció későbbi sorsáról. Az izgalmas gyűjteménytörténetet Szőts ekképpen összegzi: „gyűjteményszervezési tanmese, melyből egy életre megtanulható, hogy a túlméretezett gyűjtőkör, a fedezet nélküli gyarapítás vagy a biankó vásárlási megbízások milyen veszélyeket rejtenek magukban. A háborús gyűjteménynek a Monarchia területén megjelent anyagok gyűjtése lett volna a reális, végrehajtható célja, amely a fenti veszélyeket nem rejtette volna magában. Az aprónyomtatványok közül sem lett volna célszerű mindent begyűjteni: rendeletek, szabályzatok gyűjtése minisztériumi irattári, majd elévülésük után levéltári hatáskör". (64–65.) Az 1914–1918 közötti háborús könyvkiadás és a katonai tábori újságok áttekintésében e gyűjtemény és az ezt kezelő munkatársak bibliográfiái voltak Szőts segítségére.

A könyv következő egységében a *Memoárírók, történetírók és gazdasági írók* kerültek egy kalap alá. Részben Arisztotelészre, részben az irodalomtörténész Szávai János 1978-as munkájára[6] hivatkozva írja a szerző: „Rajtunk múlik csak, hogy irodalmi vagy történeti műként kezeljük [a memoárt]." (79.) A személyes források történetírói felhasználásával kapcsolatos szakmai diskurzus sajnos kívül maradt Szőts érdeklődésén, s bár megem-

[6] Szávai János: *Az önéletírás*. Gondolat, Budapest, 1978.

líti a bennük rejlő társadalom- és mentalitástörténeti potenciált, mégis azt írja, hogy: „Ezek a kiadványok jelentik az 1945 előtti első világháborúval foglalkozó szakirodalom egyik jelentős csoportját.” (80.) Ugyanez a probléma később is feltűnik a népi emlékezet forrásai kapcsán: „E dokumentumok erénye nem a hitelességük, a szubjektív szemléletből fakadóan sok bennük a nem elég mély vagy tévedésen alapuló leírás.” (173.) Minthogy a folytatásban Gyáni Gábort idézi, Szőts pontosan tudja, hogy ezeken a forrásokon nem kérhetünk számon referenciális hitelességet, mégis a történész munkájához hasonlítja őket, amikor „nem elég mély vagy tévedésen alapuló leírásról” beszél. Akkor ugyanis, amikor a historical agency szubjektív világához szeretnénk közel férkőzni, semmilyen másik forrástípus nem lehet annyira hiteles és nem hordozhat olyan mélységet, mint a napló és a többi személyes forrás.[7]

A továbbiakban Romsics Gergely munkáinak gondolatmenetét foglalja össze a szerző, aki aszerint csoportosította az emlékiratokat, hogy a Horthy-rendszer elfogadói és ellenzői aktuális identitáspolitikai céljaiknak megfelelően – a felelősség kérdése mentén – hogyan interpretálták az első világháború és az ország szétesésének traumáját. Szőts invenciója abban állt, hogy az emlékiratokra alkalmazott modellt kiterjesztette a korszak szűk értelemben vett történetírói munkáira, valamint a gazdasági szakírók műveire is, és a továbbiakban szóba kerülő műveket ennek szellemében értékelte. Az előbbiek közül két 1923-as könyvet ismertetett: az Angyal Dávid szerkesztette *Magyarország felelőssége az első világháborúért* című kötetet és az ugyancsak aktuálpolitikai célok szolgálatába állított (nem mellesleg Tisza István emlékének ajánlott) *Hogyan készült a nagy háború?* című Marczali Henrik-könyvet. A gazdasági szakírók munkái közül *A világháború gazdasági és társadalmi történet*ének (1926–1934) négy kötete kapcsán vonta le azt a konklúziót, hogy a szerzők egybevágó véleményét a korabeli társadalomban elfoglalt helyük és szerepük determinálta.

[7] Lásd Gyáni Gábor: Az ego-dokumentumok történetírói haszna. *Bárka,* 2019/2. 69–74.

A nem katonai történészekkel ellentétben a katonai történetírók már ebben az időszakban is hozzáfértek az egyébként 1945-ig zárt miniszteriális levéltári anyagnak a honvédelemmel kapcsolatos részéhez. Ezért amíg a történészek tollából a tudományos értékelés helyett inkább csak elméleti-ideológiai írások születtek, addig a katonai szakírók az elsődleges források birtokában szinte azonnal megkezdhették a tudományos feldolgozás gigászi munkáját. Magyarország legfontosabb hadtörténeti kutatóhelye mind a mai napig a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. A Hadilevéltár és a Hadimúzeum (a jogelődök) létrejöttének fontos előzménye az a császári és királyi rendelet volt, amely a haderő alakulatait arra kötelezte, hogy a működések során keletkezett hadműveleti iratokat és térképeket a bécsi Kriegsarchivba küldjék. A magyar honvédség és népfelkelés alakulatainak 1915 őszétől már közvetlenül a Honvédelmi Minisztériumba kellett küldeniük a kért anyagokat. (97.) A Hadtörténelmi Múzeum történetéből megtudjuk, hogy az 1932-ben bemutatott első kiállítási koncepció nem nyerte el a katonák tetszését, mondván, hogy az „Habsburg levegőt áraszt" és „propagandát csinál a vörösöknek", az átdolgozás után pedig még a vereségre legkisebb mértékben utaló elemeket is kivették a kiállításból.

Az intézménytörténet után Szőts megismerteti az olvasót az 1925 elején megalakult Magyar Katonai Írók Körével is, amelynek jelentősége leginkább abban állt, hogy a Hadilevéltár mellett szervezeti hátteret biztosított a hadtörténeti szakírók számára. A továbbiakban részletes áttekintést olvashatunk a *Hadtörténelmi Közlemények,* a *Magyar Katonai Közlöny* és a *Századok* 1945 előtti első világháborús írásairól. Az előbbiben például összesen 175 darabnak akadt nyomára a szerző: ezek között vannak forrásközlések, felhívások, programadások, recenziók, tanulmányok és tárcák. (A napló- vagy memoárközlések a tárcák közé kerültek.) A tanulmányok legjellemzőbb típusa „a valamilyen harctéri eseményt valamely katonai egység nézőpontjából tárgyaló írás", egy másik csoportjukat azok alkotják, amelyek „valamelyik területhez kapcsolódóan, nagyobb időszakban […] vizsgálódtak", egy harmadikhoz tartozók pedig „valamely fegyvernem vagy konkrét

alakulat első világháború alatti tevékenységét tekintik át a háború egésze folyamán". (111–114.)

Mind a *Hadtörténelmi Közlemények,* mind a *Magyar Katonai Közlöny* jelentetett meg olyan írást, amely a katonai tapasztalatokat az ország jövőbeli háborús szereplésének javítása érdekében, a tisztképzés hasznára kívánta fordítani. Ezek az írások csupán részeredmények voltak a Hadilevéltár anyagának feldolgozásában, amely a végül csak 1915 augusztusáig eljutó *A világháború 1914–1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére* című tízkötetes sorozatban (1928–1942) öltött testet. Eleve a Ludovika Akadémia számára készült Vajna Viktor és Náday István *Hadtörténelem* című tankönyve 1935-ben, ebben azonban az első világháború mellett későbbi (más országok közötti) hadjáratok is helyet kaptak. De a katonai szakírók tollából születtek népszerű háborútörténetek is, amelyekben általában a háború egészét kívánták átfogni, közérthető formában. Szőts hosszan jellemzi ezt a könyvcsoportot, mondandóját pedig hosszú idézetekkel illusztrálja. Megismerkedünk többek között Kállay István katonaéletrajzokat bemutató *Magyarország a világháborúban. 1914–1918* című művével (1927), a Pilch Jenő szerkesztette, szakszerű és átfogó *A világháború történetével* (1928), amely már egyszerre foglalkozik bel- és külpolitikával, had- és gazdaságtörténettel. Az egykori vezérkari ezredes Julier Ferenc *1914–1918. A világháború magyar szemmel* című könyvének (1933) érdekességét Szőts szerint az adja, hogy habár kétségkívül a winteri első generációhoz tartozik, a Romsics-féle modellben már nehezebben helyezhető el, mivel a háború elvesztését magyarázó érvrendszere nem felel meg tisztán sem a Horthy-rendszert elfogadók, sem az azt bírálók, sem a harmadik utat képviselő népi írók szokásosan hangoztatott toposzainak. Röviden szó van még a korszak egyik jellemző kiadványtípusáról, az alakulattörténetekről, amelyeknek a tapasztalatok összegzésén és a tanulságok levonásán túl fontos szerepük volt a bajtársak közösségi élményének fenntartásában, a közös emlékezet és hagyományok megőrzésében és a közös gyász feldolgozásában.

Szőts figyelmét nem kerülték el a korabeli történelemtankönyvek sem, ezek áttekintésében Törő László Dávid és Unger Mátyás

kutatásai voltak segítségére. A legutolsó alfejezet után, amely a *Népi emlékezet, hőskultusz és emlékezetpolitika* címet viseli, már végképp az az érzése lehet az olvasónak, hogy egy másik könyvet tart a kezében: 1945 előtti historiográfiáról szó sincs, ellenben mai kutatási irányokról és eredményekről annál inkább. A fejezet az 1945 előtti történeti munkák szemléletétől elütő népi emlékezet, a hőskultusszal elfedett embertelen tapasztalat kérdését érinti, miközben olvashatunk emlékművekről és múzeumokról is.

Összességében elmondható, hogy a háborút megélt, hazai első generáció háborúértelmezéseit jelentős mértékben határozta meg a revíziós szándék, amennyiben az szükségessé tette a trianoni békeszerződésbe is belefoglalt háborús felelősség vádjának tudományos megalapozottságú elhárítását. Másik fontos elemük a háborús vereségre adható magyarázatok keresése volt: külső okként az antantnak az USA hadba lépése miatti erőfölényét, a hatékony propagandáját, belső okként – a tőrdöféselmélet jegyében – a hátország különféle csoportjainak (munkások, zsidók, bolsevikok) árulását nevezték meg. Az ország széthullásáért az őszirózsás forradalmat (személy szerint Károlyi Mihályt) és a Tanácsköztársaságot tették felelőssé. Az 1930-as évek hadtörténelmi munkái viszont már inkább az új háborúra való készülés jegyében születtek: a harctéri tapasztalatok tanulságait a stratégiai tervezésben és a tisztképzésben tervezték hasznosítani. A könyv egészénél jóval koherensebb és kiforrottabb *Összegzés* – a következtetések levonásán túl – a százéves hazai első világháborús történetírás legfontosabb kérdéseit és álláspontjait gondolja végig.

A kötetet 60 oldalas irodalomjegyzék, majd névmutató, valamint egy kivonatolt angol nyelvű összefoglaló zárja. Habár mélyebb elemzést vagy nagy történeti kérdésekre adott válaszokat nem annyira kapunk a könyvtől, talán nem is elvárható, minthogy ambíciója szerint is leginkább historiográfia akar lenni. Így tehát olvassuk akként, ami, s ha valaki az első világháború 1945 előtti értelmezéseivel és emlékezetével kíván foglalkozni, annak kiváló kiindulópontul fog szolgálni Szőts Zoltán Oszkár könyve.

Molnár Eszter Edina

Képzelt fasizmus*

A második világháborút követően az angol nyelvű szakirodalomban és politikai publicisztikában is a fasizmus kifejezés terjedt el két világháború közötti radikális, szélsőséges jobboldali mozgalmak leírására. Magyarországon a hasonló csoportosulásokra leggyakrabban a szélsőjobboldal kifejezés használatos, ugyanakkor ez a típusú besorolás sem mentes a különféle buktatóktól.[1] Paul Gottfried, a 20. századi eszmetörténet amerikai szakértője 2016-os könyvében a fasizmusfogalom alakváltozásainak vizsgálatára tett kísérletet. Meglátása szerint ugyanis napjainkra a konzervatív, liberális vagy fasiszta jelzőkkel olyannyira tetszőlegesen illetnek csoportokat, hogy ezek a kifejezések elveszítették jelentésüket, a beszélő beállítódásának előzetes ismerete nélkül lehetetlen a tartalmuk meghatározása.

Gottfried szerint a második világháborút követően a fasizmus fogalma esett át a leglátványosabb jelentésmódosuláson. Ennek oka, hogy a fasizmus – főleg, ha a nácizmussal azonosítják – a többi ideológia számára az ellenség szerepét tölti be. A fasizmus eszerint megegyezne Adolf Hitlernek a zsidóság kiirtására, a szlávok leigázására és Eurázsia meghódítására irányuló törekvéseivel is, amely értelmezés számos formában visszaköszön, egyszerre osztják szaktörténészek és politikailag elkötelezett

* Paul E. GOTTFRIED: *Fascism. The Career of a Concept.* Northern Illinois University Press, DeKalb, 2016.

[1] Ennek bővebb kifejtését adja: PAKSA Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története.* Jaffa, Budapest, 2012. 7–9.

publicisták. Ez viszont azzal a veszéllyel járhat, hogy elhomályosodik a tartalma egy valóságosan létező ideológiának. A szerző hangsúlyozza, hogy a fasizmus fogalmának pontos történelmi jelentése van, azt nem lehet másra alkalmazni. A pártos publicisztika azonban elérte azt, hogy miközben a témában komoly tudományos interpretációk állnak rendelkezésre, egyre nagyobb veszélyt jelent a politikai tartalmaknak a szaktörténetírásba való beszüremkedése. A kötet célja annak a bemutatása, hogy a fasizmus fogalma létrejötte óta milyen szerepet töltött be a nyugati közéleti polémiákban.

Gottfried leszögezi, hogy a fasizmus identitásának mibenléte nem lezárt kérdés. Tudományos viták folynak akörül, hogy létezett-e a fasiszta eszme mint gondolati rendszer, és abban az ellenforradalmi vagy a forradalmi jelleg volt-e a domináns. Kérdéses, hogy létezett-e olyan kitüntetett fasiszta korszak, mint ahogy Ernst Nolte német történész állítja, illetve maga a fasizmus jobb- vagy baloldali ideológiának tartható-e. A viták okát a szerző abban látja, hogy jelentős kihívást jelent a minden mozgalomra jellemző „fasiszta minimum" meghatározása, nehéz megnevezni a mindegyikük által osztott nézeteket. Megtalálhatóak voltak köztük antiszemiták és nem antiszemiták, katolikusok és katolikusellenesek, ahogy nem volt közülük mindenki a korporációs eszme híve, vagy tagja a „fasiszta internacionálénak".[2]

A második világháborút követően a nem marxista értelmezések közül a totalitarizmuselmélet és Ernst Nolte elképzelései voltak dominánsnak tekinthetők. A szerzőt saját bevallása szerint leginkább Nolte nézetei befolyásolták, bár korántsem fogadja el kritikátlanul az álláspontját. A német történész elképzelése szerint a fasizmus a baloldalhoz képest egy teljes mértékben másodlagos, azt imitáló jelenség, egy lényegileg reaktív, ellenforradalmi ideológia.[3] Gottfried ezzel szemben rámutat arra, hogy

[2] A kötet külön fejezetet szentel a pánfasiszta eszmék bemutatásának. A hasonló elképzelések eredetileg az olasz fasiszta ideológusok között voltak népszerűek, és hatást gyakoroltak egyéb, például francia szélsőjobboldali mozgalmakra is, de nem tettek szert általános elfogadottságra.

[3] Ernst Nolte: *A fasizmus korszaka*. Kairosz, Budapest, 2003. Nolte fasizmusértelmezésének változásáról és az azt övező közéleti polémiákról magyarul

sok bizonyíték szól amellett, hogy a fasiszták megjelenésükkor nagy tömegek számára az elavulttal szembeszálló mozgalomként tűntek fel.

Gottfried jóval kritikusabb a totalitarizmuselmélettel szemben, mert amellett sorakoztat fel érveket, hogy az nem csupán politikailag befolyásolt, hanem a politikai publicisztikából származó, eredendően politikai értelmezés. A szerző szerint a totalitárius paradigma eltérő hagyományokból táplálkozott, és fokozatosan kezdett szétterjedni. Az elképzelést elsőként adaptáló konzervatív publicisták még a totalitárius rendszerek materializmusára, „istentelenségére" helyzeték a hangsúlyt. Az 1960-as évek során azonban a gondolat az amerikai liberálisok között a menedzserizmus kritikájaként is feltűnt, amely a totalitárius államok személytelen kormányzati gépezetét a jóléti államot kiépítő kormányzati apparátussal azonosította. Hasonló nézetek a hagyományos német konzervatívok között is megjelentek, de az ő kritikájuk középpontjában az államapparátusba bekerülő náci káderekre a német bürokrácia hagyományaival való szakítása állt.

Habár az elképzelést a legkülönfélébb világnézetű szerzők osztották, legrészletesebb kidolgozói nem jobboldaliak, hanem a politikai spektrum balközép oldalán elhelyezkedő gondolkodók voltak, akiket sokként ért a sztálinizmus valósága. Olyan értelmiségiek tartoztak közéjük, mint Hannah Arendt, az antisztálinista szocialista George Orwell, a társadalomreformer szociológus Juan J. Linz, vagy a jóléti állam mellett síkra szálló demokrata párti politikusok, mint például Zbigniew Brzezinski. Nézeteiket Nolte gondolatmenetének fordítottjaként is felfoghatjuk; nem a jobboldal másolja baloldali ellenfelét, hanem a baloldali mozgalom az, amit el lehet ítélni „vörös fasisztaként". Az *1984* című regényben az Orwell által megálmodott diktatúra például egyszerre mutatja a sztálinizmus és a nácizmus jegyeit. Gottfried szerint Brzezinski elmélete azt az elképzelést akarta alátámasztani, hogy Amerika ellenségei a 20. század során vál-

lásd Romsics Gergely: Ernst Nolte. Egy fasizmuselmélet alakulása 1963–1998. *Rubicon,* 2012/2. Különszám. 41–45.

tozatlanok, és folyamatosan veszélyt jelentenek a demokráciára.[4] Hasonló beállításra már a második világháború alatt megjelent az igény, az amerikai közbeszédben igyekeztek egyenlőségjelet tenni a német, az olasz és a japán berendezkedés közé.

A hidegháború alatt számos baloldali elköteleződésű olasz történész jelentős erőfeszítéseket tett, hogy a Mussolini-féle berendezkedést kifejlett totalitarizmusként ábrázolja, miközben Hannah Arendt azt nem tartotta eltérőnek a szokásos latin diktatúráktól. Az elképzelés ezen túl is számos paradoxonnal rendelkezett. Az olasz fasizmus a náci vagy a bolsevik rendszerek áldozatainak töredékét követelte, maguk a nácik pedig nem vártak el olyan mértékű ideológiai konformitást a lakosságtól, mint a bolsevikok. Emellett a kommunista rendszerek két állítólagos párjuknál sokkal nagyobb vonzerőt gyakoroltak a nyugati értelmiségre. Utóbbira a magyarázatot Gottfried abban találja meg, hogy a kommunizmus osztotta az európai kultúrkör hagyományos univerzalista értékeit, a szimpatizánsok megszerzésére ezzel mintegy predesztinálva volt.

A totalitarizmuselmélet legteljesebb politológiai kidolgozása a Juan J. Linz spanyol-amerikai szociológus nevéhez fűződő tipológia.[5] Eszerint a totalitárius rendszerek nem egyszerűen antidemokratikusak, hanem egy új, forradalmi társadalomberendezkedést testesítenek meg, míg ezzel szemben a tekintélyelvű, autoriter rendszerek egy elavult társadalomstruktúrát próbálnak konzerválni. Ez a gondolat az amerikai külpolitikai érdekek alátámasztására is felhasználhatónak bizonyult, mivel egyszerre igazolta a „totalitárius" államokkal szembeni fellépést és a hosszú távon bukásra ítélt „autoriter" államok vonatkozásában annak hiányát. Az újbaloldali mozgalmak hatására azonban a tekintélyelvűség fogalma fokozatosan a fasizmus jelentésével töltődött meg. Eszerint a nézet szerint a fasizmus minden tekintetben reakciós, a társadalmi haladás megakadályozását célul tűző

[4] Zbigniew Brzezinski–Carl J. Friedrich: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1956.

[5] Juan J. Linz: Totalitarian and Authoritarian Regimes. In: Fred I. Greenstein–Nelson W. Posby (eds.): *Handbook of Political Science.* Addison-Wesley, Reading, Mass., 1975.

mozgalom. Ez kétségtelenül ütközik Linz álláspontjával, miszerint a fasizmus maga is rendelkezett modern elemekkel. Már az 1960-as évek végén egy olyan baloldali beállítódású történész, mint az olasz Renzo de Felice is azon kesergett, hogy elsikkadnak a fasizmus modern, forradalmi jellegzetességei. Gottfried szerint, ahogy a fasizmust és a tekintélyelvűséget közös nevezőre hozó diskurzus a közbeszéd elfogadott elemévé vált, hatást gyakorolt az amerikai Republikánus Párt körül gyülekező liberális internacionalistákra is. Az általuk vallott nézetek szerint az elavultságból fakadó legitimitáshiány az autoriter rendszerek megdöntésének szükségességét igazolja. Gottfried értelmezésében a fasizmus kifejezés számukra egy retorikai eszközként funkcionál, amellyel a nyugati politikai elittel szemben álló kormányzatok illethetők.

Az újbaloldali mozgalmak jellemzője, a fasizmusnak a tekintélyelvűséggel való összekapcsolása eredetileg a szociálpszichológia területéről származott. A fasizmust eszerint nem annyira politikai mozgalomként, hanem pszichopatológiaként kell értelmezni. Habár ennek a nézetnek a legbefolyásosabb képviselőit a frankfurti iskola tagjai között fedezhetjük fel, Gottfried szerint azt nem lehet kizárólag az ő munkásságukkal összekapcsolni. A németek nácizmus iránti fogékonyságának pszichologizáló magyarázata már a háború alatt is elterjedtnek számított, és nem korlátozódott az említett irányzat tagjaira. A németek gyógyíthatóságának kérdéséről értekezett például Kurt Lewin, a gestaltpszichológia megalapítója, vagy Margaret Mead, a híres antropológus is. A frankfurti iskolát ezektől az értelmezésektől az identitáspolitikai szándék különböztette meg. A Theodor Adorno által szerkesztett *The Authoritarian Personality* című antológia[6] az iskola fasizmusértelmezésének összefoglalójaként az amerikai társadalom burkolt kritikáját tartalmazta. A fasizmust Adorno az elidegenedésből származtatta, és figyelmeztetett, hogy fejlett kapitalista országokként a világháborúban győztes nyugati hatalmakat is hasonló veszélyek fenyegetik. A fasizmus

[6] Theodor W. Adorno et al. (eds.): *The Authoritarian Personality. Studies in Prejudice Series,* Volume 1. Harper & Row, New York, 1950.

kialakulását a szerzők a kapitalizmus ellentmondásainak hatására megjelenő tekintélyelvű személyiségből vezették le. Ennek mérésére szolgált az Adorno által megalkotott F-skála, amelynek tudományos jellegét az amerikai pszichológiai folyóiratok még az 1980-as években is elfogadták. A skála valójában sokkal jobban tükrözte megalkotójának politikai előítéleteit. Gottfried rámutat arra, hogy Adorno például a New Dealt ellenző hagyományos amerikai jobboldallal értékalapon állt szemben, az azzal való azonosulást a tekintélyelvű személyiség meglétének bizonyítékaként kezelte.

Gottfried a frankfurti iskola fasizmusértelmezésének előtérbe kerülését az NSZK-ban zajló nácitalanítási hullámhoz és az amerikai polgárjogi küzdelmekhez köti. Mivel a kritikai elmélet hívei egyenlőségjelet tettek a fasizmus, a tekintélyelvűség, az agresszió és az idegenellenesség közé, nézeteik felhasználhatóak voltak a kisebbségi csoportok érdekképviselete során. Az elmélet azt ígérte, hogy az előítéletek felszámolásával nemcsak a hasonló eszmék visszatérését lehet megakadályozni, hanem az amerikai társadalmat megosztó etnikai feszültségek is megszüntethetők. Gottfried szerint ugyanakkor szó sincs arról, hogy ezeket a nézeteket valaki kívülről a többségre oktrojálta volna, azok könnyen beilleszthetők voltak az Egyesült Államokat egy önmagát folyamatosan tökéletesítő társadalomként felfogó progresszív hagyományba. A frankfurti iskola nézeteinek németországi elterjedését az is elősegítette, hogy az amerikai megszálló szervek aktívan promotálták azokat. Ennek legeklatánsabb példája a múlttal való szembenézés elgondolása, amit a szerző alapvetően ehhez a szociológiai irányzathoz köt. Gottfried szerint a frankfurti iskola egy sajátos pedagógiai szemléletet tett magáévá, amely sokkal nagyobb hangsúlyt fektetett állításai erkölcsnemesítő voltára, mint a tényszerűségre. A szerző Jürgen Habermasnak a német történészvitát kirobbantó Ernst Nolte elleni támadását is erre a szerepfelfogásra vezeti vissza.[7]

[7] A német múltfeldolgozás kérdésköréről magyarul Romsics Gergely közölt tanulmányt. Romsics Gergely: A Harmadik Birodalom hosszú árnyéka. A hitleri örökség feldolgozása a demokratikus Németországban. *Rubicon,* 2012/2. Különszám. 4-17.

A morális alapú szemlélet előtérbe kerülését segítette, hogy az 1960-as évektől a holokauszt tudatosodása a közgondolkodásban a fasizmus, a rasszizmus és az antiszemitizmus egymással való azonosításának irányába hatott. Mindez annak ellenére történhetett meg, hogy az olasz mozgalom az 1938-as antiszemita fordulat előtt számos zsidó származású politikust tudhatott a soraiban. Ez nem volt kivételes jelenség, a spanyol falangista ideológusoktól is távol állt a fajelmélet hangoztatása, Mussolini pedig támogatói között tudhatta a cionista Betár mozgalmat is. Gottfried szerint az antiszemitizmus kérdésének előtérbe kerülése a második generációs kritikai értelmiségiek körében volt megfigyelhető, az első generációs, sok esetben zsidó származású alapítók nem kezelték azt kiemelt problémaként. A frankfurti iskola prominens tagja, a náci hatalomátvétel elől az Egyesült Államokba menekülő Herbert Marcuse például nem tudta belátni, hogy a kollégái miért foglalkoznak annyit az antiszemitizmus kutatásával, amikor szerinte a fő ellenséget a kapitalista Amerika és a marxizmust eltorzító Szovjetunió jelenti.

A fasizmus átideologizált értelmezése és annak a mindenkori politikai ellenféllel való azonosítása nem csak a politikai paletta bal felén jelent meg. Gottfried meggyőzően érvel amellett, hogy számos jobboldali gondolkodó fedezte fel a fasizmusban a mindenkori baloldal új megjelenési formáját. Hasonló elképzelések eredetileg ókonzervatív körökben voltak elterjedtek. Az amerikai konzervatívok között egykor befolyásos, és Gottfried által személyesen is ismert osztrák politológus, Erik von Kuehnelt-Leddihn a baloldalt, mint a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolására törő ideológiát, egy Robespierre-től Hitleren keresztül Marcuseig nyúló mozgalomként írta le. Ez távolról sem volt elszigetelt elképzelés, hasonló nézeteket hangoztatott saját demokráciakritikájában Bertrand de Jouvenel, a neoliberális Mont Pèlerin Társaság alapítói közé tartozó francia közgazdász-filozófus is. Az az elgondolás, hogy a tömeguralom elkerülhetetlenül zsarnoksághoz vezet, Jouvenel számára lehetővé tette, hogy Hitlert is született demokrataként mutassa be. Gottfried mindenesetre megjegyzi, hogy ezek a gondolkodók nincsenek otthon saját korukban, ez magyarázza viszonylagos ismeretlenségüket is.

Az első világháború alatt hatalmon lévő uralkodó osztály tagjai azonban fogékonyságot mutathattak a hasonló elképzelések iránt. Az ő szemszögükből a szociáldemokraták, a bolsevikok és a fasiszták egyaránt baloldalinak tűnhettek. Bizonyos fenntartásokkal a szerző a konzervatív forradalmár Carl Schmitt diktatúraelméletét – miszerint a diktatúra lenne a legtökéletesebb demokrácia – szintén ebbe a hagyományba sorolja.

Napjainkban sokkal nagyobb hatással rendelkezik az eredetileg a New Deal libertárius kritikusai által kialakított tradíció, amely a Mussolini és Roosevelt politikája közti párhuzamok felmutatásával érvelt a fasizmus baloldali volta mellett. Ezt elősegítette, hogy a New Deal támogatói között valóban nem voltak ritkák az olasz diktátort méltató megnyilatkozások. A Roosevelttel szemben álló amerikai izolacionista újságíró, John T. Flynn a jóléti állam korai kritikusaként az olasz berendezkedést éppen mérsékelt jellege miatt tekintette veszedelmesnek. Flynn attól tartott, hogy az „államkapitalizmus" észrevétlenül a polgárok feje fölé nőhet, és felszámolhatja a szabadságot. Később Friedrich Hayek a neoliberalizmus paradigmatikus művévé váló *Út a szolgasághoz* című 1944-ben megjelent kötetében hasonló érvekkel támadta a gazdasági tervezést magukévá tevő politikai rendszereket.[8]

Mindenesetre az amerikai jobboldalon ez a beállítás csak napjainkra nyert szélesebb körű elfogadottságot. Ennek okát Gottfried a libertáriusok jobbra tolódásában, illetve a fasizmuskártya hatásosságának felismerésében látja. Ennek egyik jellemző példája az amerikai újságírónak, Jonah Goldbergnek a bestsellerlistákra kerülő *Liberal Fascism* című 2007-es kötete,[9] amelyet Gottfried a témáról valaha írt legrosszabb könyvként aposztrofál. A kötet éppen ezért nagymértékben hozzájárult saját monográfiájának megszületéséhez is. A szerző Goldberg eljárásában azt kritizálja, hogy az tendenciózusan a fasizmus rubrikába

[8] Friedrich A. Hayek: *Út a szolgasághoz*. Ford. Mezei György Iván. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991.

[9] A kötet magyarul is megjelent. Jonah goldberg: *Liberálfasizmus: a baloldal rejtett története napjainkig*. Ford. Berényi Gábor. XX. Század Intézet, Budapest, 2012.

igyekszik belegyömöszölni baloldali ellenfeleinek olyan elképzeléseit is, amelyek Amerikában néhány éve még kétpárti konszenzust élveztek. Az olvasó mindezek alapján arra a következtetésre juthat, hogy a fasizmus kifejezés egyre inkább a politikai rossz szinonimájává kezd válni, maga a szerző is úgy látja, hogy ez a jelenség mára már járványszerűvé vált.

Az előbb említett két példához hasonló gondolati sémába illeszkedő, ám levéltári kutatásokon alapuló értelmezést adott A. James Gregor amerikai történész-politológus.[10] Ő a fasizmust a marxizmus egyik variánsaként kezelte, amely átvette annak kollektivizmusát, ám azt nacionalista elemekkel egészítette ki. Gregor a harmadik világbeli nemzeti felszabadító mozgalmak által kialakított diktatúrákat tekintette a fasizmus továbbéltetőinek, mert ott véleménye szerint a fasiszta eszmék a marxizmusnál jobban adoptálhatóak voltak. Ez megnyilvánult a jóléti intézkedésekben és a nemzeti jelszavakat hangoztató, antiegalitárius kollektivizmus propagálásában.

Gottfried mindezekkel szemben hangsúlyozza a fasizmus baloldali mozgalomként való beállításának nehézségeit. Meglátása szerint a szolidaritás hangoztatása legfeljebb az amerikai libertáriusok előtt tűnhet radikális álláspontnak, önmagában aligha helyez bárkit is Mussolinival egy platformra. Rámutat arra, hogy a két világháború között a teljes európai jobboldal kollektivista és organicista jelszavakat hangoztatott. A harmadik világbeli diktatúrákkal szemben az igazi fasiszta mozgalmak ellenforradalmi célokat követtek, és bár nemritkán együttműködtek a hagyományos jobboldallal, ez nem azt jelenti, hogy az angol torykkal lehetne párhuzamba állítani őket. A fasiszták egy olyan korban léptek a színre, amely egyre inkább eltávolodott a korábban a konzervativizmussal azonosított értékektől. Ezek a mozgalmak a forradalmi baloldal nyújtotta kihívásra kíséreltek meg választ adni, valójában ellenfeleiket utánozva egy új, forradalmi jobboldalt képviseltek. Nem vitapartnerekként léptek fel, hanem

[10] A. James Gregor: *Italian Fascism and Developmental Dictatorship.* Princeton University Press, Princeton, NJ, 1979.

egy életre-halálra menő küzdelem részeseként a Carl Schmitt-i értelemben vett politikait testesítették meg.[11]

Gottfried ebből származtatja az angol szakirodalomban „fasizmus" néven emlegetett jelenség szituatív jellegét. A jobboldali forradalmárok a helyi körülmények függvényében rendkívül diffúz elképzeléseket fogalmaztak meg, az európai „fasiszta internacionálé" 1934-es megalakításának kísérlete is azért végződött kudarccal, mert a résztvevők nem tudtak megegyezni abban, hogy pontosan miben is kellene hinniük. Az internacionalista elképzeléseket az olasz fasiszták körében egy szűkebb értelmiségi csoport képviselte, a vezető politikusok cinikusan viszonyultak a hasonló kezdeményezésekhez. A mozgalom éppen szituatív jellege miatt nem rendelkezett a teoretikus alapokon álló leninizmushoz hasonló univerzális eszmei alapokkal. A kötet alapján az olvasó arra a következtetésre juthat, hogy sokkal inkább a liberalizmussal és marxizmussal azonosítható közös ellenségkép volt az, ami összetartotta ezeket a csoportosulásokat.[12] A szerző bemutatja, hogy a pánfasiszta eszmék képviselői, például az olasz *Antieuropa* című lap köréhez tartozó értelmiségiek még a Coudenhove-Kalergi-féle páneurópai elképzelésekkel is szimpatizáltak, mivel azok marxizmusellenes felhangokkal rendelkeztek.

Gottfried a fasiszta identitás ellenségekhez kötöttségét a francia fasiszta irodalmár, Drieu la Rochelle 1939-es, önéletrajzi ihletésű *Gilles* című regényének segítségével ábrázolja. A történet főhőse fasiszta internacionalista, aki a hivatalos Franciaország

[11] Carl Schmitt, a Gottfriedra kétségtelenül nagy hatást gyakorló német jogász 1927-es esszéjében a politikai fogalmát a barát–ellenség megkülönböztetés jelenlétével magyarázta. Schmitt liberalizmuskritikaként felfogható elmélete szerint az érdekek függvényében ez olyan mértékűvé válhat, hogy a vita helyett a felek az ellenség megsemmisítését tekintik céljuknak. Schmitt írásaiból megjelent magyar válogatás. Carl Schmitt: *A politikai fogalma: válogatott politika- és államelméleti tanulmányok.* Ford. Cs. Kiss Lajos. Osiris, Budapest, 2002.

[12] Ormos Mária szintén az ellenségképek jelentőségét hangsúlyozta és az ideológiai hasonlóságot a társadalmi forradalom megakadályozásának igényéből vezette le. Az olasz és a német mozgalom egészen az etióp kalandig szemben állt egymással, ám ekkor a németek a Nemzetek Szövetségével szemben az olaszok oldalára álltak. Ormos Mária–Incze Miklós: A fasiszta ideológiák alapjairól. *Századok,* 1981/6. 1136–1191., 1187–1188.; Ormos Mária: *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században.* Napvilág, Budapest, 2009. 129–130.

antikatolicizmusa miatt katolikus, de valójában nem keresztény. Eltávolodik az általa avíttnak tartott francia nacionalizmustól, és a pánfasiszta eszmék hívéül szegődik, de ténylegesen a modernitással áll szemben, a plutokratákat, az amerikaiakat, a marxistákat és a zsidókat tekinti ellenségnek. Hasonló jelenségre mutat rá a páneurópai eszmék második világháborút követő reneszánsza a nyugat-európai neofasiszták körében, ami leginkább a harmadik világból érkező bevándorlással szembeni averzióval magyarázható. A hidegháborús légkörben, a nyugati jóléti államok kiépülésének idején a parlamenti politizálás kereteit elfogadó neofasisztákat nem az antikommunizmus vagy a jóléti ígéretek hangoztatása különböztette meg a jobbközép pártoktól, hanem pusztán a bevándorláselleneség. A nácikkal való kapcsolat kompromittáló hatásán túl ez magyarázta a sikertelenségüket is. A fasizmus egyszerűen elavult.

Gottfried a fasizmus legjobban felhasználható értelmezési keretét Karl Mannheim eredetileg 1929-es *Ideologie und Utopie* című művében említett konzervatív-romantikus ellenutópia fogalmában találja meg.[13] Ezzel látszatra közel kerül olyan általa bírált marxista filozófusokhoz, mint Lukács György vagy Herbert Marcuse, akik a fasizmus ellenforradalmi, felvilágosodásellenes tradícióhoz való kapcsolódását hangsúlyozzák.[14] Meg kell említenünk, hogy ez a beállítás nem korlátozható csupán a marxista vagy marxizáló értelmezésekre. A francia forradalomig visszavezethető ellenforradalmi örökséget hangsúlyozta például Zeev Sternhell, az olasz és francia fasiszta ideológia neves kutatója is, aki ennek ellenére a fasizmust A. James Gregorhoz hasonlóan a marxizmus nacionalista „revíziójaként" értelmezte. A náci ideológia kutatása terén úttörő munkát végző George L. Mosse eredetileg 1964-ben megjelent kötetében szintén kiemelten kezelte a német romantikának a völkisch gondolatra gyakorolt hatását, ám ez nem akadályozta meg abban, hogy a nemzetiszo-

[13] Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*. Atlantisz, Budapest, 1996.

[14] Ebben a témában Lukács eredetileg 1954-ben német nyelven publikált műve: Lukács György: *Az ész trónfosztása.* Magvető, Budapest, 1978. Gottfried kritikája szerint Lukács a teljes 19. századi német romantikus filozófiát protonáciként festi le.

cializmust a jakobinusokkal állítsa párhuzamba.[15] Gottfried az ellenforradalmi éthoszt mindenesetre nem átöröklöttnek tartja. Értelmezésében fasiszták szellemi elődeiként beállított 19. századi konzervatívok egy meglévő társadalmi rendszert védelmeztek, a fasiszták ezzel szemben egy olyan helyzetre reagáltak, amely már a polgári társadalom kialakulása után következett be.

A szélsőbaloldal a polgári átalakuláson már átesett társadalom ellen intézett kihívást. Az ellene fellépő erő szükségszerűen jobboldali volt, osztozott a régi jobboldallal az egalitarizmusellenességen, ám ez nem a rendiség amúgy sem kivitelezhető visszaállítását jelentette. Az általuk megálmodott rendre a sokszínű társadalmi bázis következményeként az improvizáltság volt a jellemző. A partikularitást védelmezték a már meggyengült hagyományos társadalmi intézmények korában. A korporatív struktúrák iránti érdeklődésük arra volt visszavezethető, hogy meg kívánták akadályozni a még fennálló partikuláris és hierarchikus elrendezések felbomlását. A társadalomnak nyújtott ajánlatuk egy kitalált, de archaikusnak tűnő hierarchia képében jelent meg. A 19. századi konzervatív kapitalizmuskritika iránti vonzalmuk is ebből a helyzetből származott. Figyelembe véve a mozgalmak vezetőinek hátterét, kétséges, hogy bármelyikük is elégedett lett volna egy ténylegesen konzervatív társadalommal. Annál is inkább, mivel az általuk képviselt nacionalizmus száz évvel korábban még baloldali gondolatnak számított. Az olasz fasiszták például nem a Joseph de Maistre-hez hasonló ellenforradalmárok, hanem Garibaldi és Mazzini kultuszát ápolták.[16]

Gottfried értelmezésében a fasiszták a liberalizmust a forradalmi szocialistákkal összekötő meliorizmus (javíthatóság) eszméjé-

[15] Zeev Sternhell: *The Anti-Enlightenment Tradition.* Yale University Press, New Haven, CT, 2010; Uő: *Neither Right nor Left. Fascist Ideology in France.* Princeton University Press, Princeton, NJ, 1986. 1–31.; George L. Mosse: *The Crisis of German Ideology. Intellectual Origins of the Third Reich*. Shocken Books, New York, 1981. 17–30.; Uő: Fascism and the French Revolution. *Journal of Contemporary History,* 1989/1. 5–26.

[16] Meg kell jegyeznünk, hogy Ormos Mária és Incze Miklós ezt az olasz nacionalizmus hagyományosan baloldali jellegéből származtatta, Olaszországban a németországihoz hasonló konzervatív előképek ugyanis nem voltak megtalálhatóak. Ormos–Incze: I. m. 1179–1180.

vel szemben kíséreltek meg alternatívát nyújtani. A fajok küzdelmének meghirdetése volt erre az egyik, ám korántsem egyetlen lehetőség. A kötelességen és szolidaritáson alapuló kollektivizmus szintén alternatívaként szolgálhatott. Mussolini udvari filozófusa, Giovanni Gentile számára a fasizmus a marxizmussal szemben felmerülő etikai problémák feloldásának eszközeként szolgált. Ő a nemzetre egyfajta spirituális entitásként tekintett, amely lehetővé tette, hogy az állam egy külső erő helyett belsőleg, internalizálva létezzen. A harmadik lehetőség a társadalmilag káros erők visszaszorítása volt a múlt szelektív visszafoglalásán keresztül. Az utóbbival minden ilyen mozgalom élt, ám eltérő mértékben. A középkorkultusz ebben a kontextusban válik érthetővé. Ezek a mozgalmak a dekadencia és az újjászületés fogalmai köré csoportosították mondanivalójukat, a korporatív elképzelések, vagy Gentile filozófiája mind a múlt újrafogalmazását és politikai célok érdekében való felhasználását célozták.

Gottfried gondolatmenetét leginkább abban érheti kritika, hogy talán túlságosan is készpénznek veszi az olasz fasiszták által hangoztatott jelszavak antimodern elemeit. Éppen ezért igyekszik éles választóvonalat húzni az olasz és a német mozgalom közé, megtagadva a fasizmus fogalmának használatát a német nemzetiszocialistáktól. Ezt nem azért teszi, mert csak az önelnevezések használatát tartaná elfogadhatónak, vagy tagadná a fasizmus mint általános jelenség létét. A fő ok, hogy a nácizmus modernizációs elemeit sokkal kiterjedtebbnek és radikálisabbnak látja a dél-európai mozgalmak tevékenységénél. Ezzel viszonylag közel kerül az általa korábban bírált Juan J. Linz, vagy akár Hannah Arendt értelmezéséhez, amely a forradalmi totalitarizmussal szemben a tekintélyelvű rendszer fogalmát használta a hasonló diktatúrákra. Gottfried mintha a kettő között jelölné ki a fasizmus helyét. Ezt az érzetet kelti bennünk az, hogy az olasz vagy spanyol fasiszták latin és katolikus jellegét hangsúlyozza, kiemelve, hogy ez megnehezítette számukra a behatolást más kulturális tradíciókkal bíró országokba. Szemmel láthatóan a latin és katolikus karakter Gottfried számára implicite az elmaradottság szinonimája, amelyre magyarázatul szolgálhat a szerző amerikai háttere is. Gottfried többek között Magyarországot

és Romániát is ebbe a miliőbe sorolja be. A magyar viszonyokat Gottfried Thomas L. Sakmyster 1994-es kötete alapján ismeri,[17] a magyar politikusok közül pedig Gömbös Gyulát tekinti fasisztának, hangsúlyozva, hogy az ország berendezkedése alapvetően konzervatív maradt. A nyilasok jelentőségét elhanyagolhatónak tartja és kiemeli, hogy csak német segítséggel tudtak hatalomra kerülni.

A szerző meglátása szerint a fasizmus a nácizmusnál több hierarchikus, a tradicionális társadalomhoz kötődő elemet őrzött meg, függetlenül ezeknek a rendszereknek a retorikájától. Elismeri ugyan, hogy hasonló antimodern megnyilatkozások a náci ideológiának is részesei voltak, de azok nem fedték a náci kormányzat valós tevékenységét.[18] Gottfried érveivel szemben felvethetjük, hogy ez az eltérés a gazdaságok közötti különbségekkel is magyarázható. A korabeli Németország Európa vezető hatalmaként lényegesen komolyabb erőforrások felett diszponált, mint amilyenek felett például a portugál Estado Novo vezetői rendelkeztek. Ezzel kapcsolatban felhívhatjuk a figyelmet az európai államfejlődés és a társadalmi hatalom kérdéskörével foglalkozó brit szociológus, Michael Mann elméletére, aki a szerzőhöz hasonlóan szintén különbséget tesz a német és a latin kultúrkör mozgalmai között, ám mindkettőt egy államközpontú modernizáció képviselőjének látja. A fő különbséget szerinte az jelentette, hogy míg az olasz fasisztákat másoló rezsimek alapvetően az államra fókuszáló, etatista jelszavakat hangoztattak, addig Közép-Európában az etnikai konfliktusok nyomán a német völkisch gondolat és a népet a középpontba állító politikai nyelv terjedt el.[19] Bai Gao, a távol-keleti társadalmak modernizációját kutató amerikai szociológus, az Európától kulturálisan távol eső és rendkívül tradicionalista Japánban is ki tudta mutatni, hogy a

[17] Thomas L. Sakmyster: *Admirális fehér lovon: Horthy Miklós, 1918–1944.* Ford. Romsics Gergely. Helikon, Budapest, 2001.

[18] Magyar nyelven Tomka Béla közölt a nemzetközi szakirodalom ismertetésén alapuló összefoglalót a nemzetiszocializmus és a modernizáció kapcsolatáról. Tomka Béla: *A Harmadik Birodalom. A kutatás új útjai.* JATEPress, Szeged, 1999. 89–100.

[19] Michael Mann: *Fascists.* Cambridge University Press, Cambridge, 2004. 9., 54–55., 68–70.

helyi forradalmi jobboldalnak a marxista és a német közgazdasági irodalom hatása alatt álló képviselői kidolgozott modernizációs elképzelésekkel rendelkeztek, amelyek hátterében Japán nagyhatalmi konfliktusokra való felkészítésének igénye húzódott meg.[20] Az olasz és portugál kormányzatok tevékenységével kapcsolatos újabb kutatási eredmények szintén cáfolni látszanak azt a beállítást, hogy a hatalomra jutó olasz típusú rendszerek mintegy elbliccelték volna a modernizációs ígéreteik végrehajtását. Tiago Saravia meggyőzően mutatja ki, hogy például az olasz és portugál agronómusok német társaikkal teljesen megegyező módon tudták a gyakorlatban is egyesíteni a mezőgazdasági modernizációt és a szélsőjobboldali ideológiát.[21] Jeffrey Herf már az 1980-as években is a modernizációs elképzelések és az antimodern retorika egymást kiegészítő voltára hívta fel a figyelmet.[22]

Paul Gottfried könyve a fasizmusfogalom politikai-ideológiai célú használatának történetét bemutatva hiánypótló műnek tekinthető, ugyanakkor a szerző a fasizmus fogalmának saját meghatározásakor szintén beleütközött azokba a nehézségekbe, amelyekkel a fasizmuselméletek általában küzdenek: az egyértelműen azonosítható közös pontok hiányába, a modernizáció és a fasizmus ambivalens viszonyának kérdéskörébe. Mindezekkel együtt egy nagy erudícióval megírt érdekfeszítő munkáról van szó, amely bátran ajánlható a szélsőjobboldallal kapcsolatos elméletek iránt érdeklődő olvasók számára.

Lajkó Ádám

[20] Bai Gao: *Economic ideology and Japanese industrial policy. Developmentalism from 1931 to 1965.* Cambridge University Press, Cambridge, 1997. 18–120.

[21] Tiago Saravia: *Fascist Pigs. Technoscientific Organisms and the History of Fascism.* MIT Press, Cambridge, Mass., 2016.

[22] Jeffrey Herf: *Reactionary modernism.* Cambridge University Press, Cambridge, 1984.

Abstracts

ZOLTÁN CORA:

Social Policy in Hungary and the Loss, Reorganisation, and Consolidation of Assets of the Social Security System Between 1945 and 1947

The assets of the Hungarian social security system and social policy were gravely impacted by the Second World War. Besides looking at the losses suffered during the war, I examine how the assets of Hungarian social policy and the social security system changed in the years of consolidation and economic reconstruction (1945–1947), focusing on the quality and quantity of assets lost and the creation of a new material basis. Due to food shortages, economic hardships, growing unemployment, hyperinflation, loss of assets, and disorganisation, social policy services and social security stalled or ceased to exist. This contributed to a very low standard of living in the immediate post-war years, to the deprivation of not only certain social groups (e.g., pensioners) but the whole society. Sickness and accident insurance was relaunched with the help of state loans, whereas in the case of the pension system they switched to the so-called pay-as-you-go system (pensions were paid from the annual contributions of the economically active population who had social security) instead of the surplus funds which were mostly destroyed during the war. An important measure was to extend family allowances and to subsidize war invalids

and army pensioners; however, in these cases the practice of political discrimination was also present. After achieving financial stabilisation, the Hungarian welfare system could enjoy a more extensive scope of action by the beginning of 1947. In this paper, I argue that, contrary to the extension of social security and access to services to new groups of people, the lack of financial consolidation and the destruction of a significant amount of property during the war (aside from successful steps toward stabilisation and reconstruction), Hungarian social policy was dysfunctional between 1945 and 1947. This was further aggravated by the mostly unsuccessful retrieving of social security assets after 1945 which had been invested in the re-annexed territories between 1938 and 1944. Therefore, only low-level (that is, basic) services could be guaranteed, and the reconstruction of social security assets could yield results only after 1947.

Keywords: post-war conditions, social security, loss of assets, reconstruction, Ministry of Welfare, deprivation

RÓBERT BALOGH:

"Thankyouforthesheoes". Post-World War II Hungary in Light of UNRRA Documents

Based on documents that the United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) produced, this study directs attention to aspects that link post-war Hungary to global phenomena and processes beyond the emergence of the Cold War. In order to put UNRRA's activities in Hungary into context, I first assess the importance of international aid in shaping the post-1945 era as well as the role that East-Central Europe played in the aid programmes during the interwar period. Then, based on a unique set of folders, I turn to the way Hungarians might have perceived American personnel of UNRRA. On the basis of more conventional documents related to displaced persons (DPs), I also ask what might have been the situation vice-ver-

sa. The third section sheds light on information that informed the decisions made by the UNRRA mission about distribution in Budapest. It emphasizes that weather anomalies played an important role in creating near-famine conditions in Hungary, though this ought not downplay the weight of the presence of the Red Army and transports labelled as reparations. Finally, I argue that UNRRA documents should prompt researchers to review the hypothesis according to which Sovietization had been complete, total, and obvious well before February 1947.

Keywords: UNRRA, global history, whiteness, information, weather, Sovietization

GERGELY PÉTERFFY:

Plans of the Hungarian State Railways and the Ministry of Transport for the Peace Conference after the Second World War, 1945–1946

Hungary was one of the defeated states at the end of Second World War. The preparations for the peace conference started in summer 1945. Most of the political elite and the intelligentsia hoped that the Trianon Peace Treaty could be revised, and ethnically fair borderlines would be marked in Paris. This was especially the case with regard to Hungary's Eastern relations, as Romania was also a defeated country. These wishful thoughts are well known: many articles, papers and books were written about them. However, opposite the ethnic principle of boundary-making, the economic aspects of this process were hardly analysed. Border-drawing point of view of the transport system – as a contemporary metaphor said, the blood circulation of the country – has been treated even less. My aim is to show how experts perceived the process of postwar border demarcation with special attention paid to the connection between the railway system and Trianon-era borders.

Keywords: railways, border, transport, foreign policy, peace conference, wishful thinking

VILONYA BIANKA:

The Hungarian State Opera in the Years of Transition. Changing Persons, Programme Policy and Audience

This study interprets the connections between the changes of directors at the Hungarian State Opera and the political and social transformations between 1944 and 1946. At the end of the war, Sámy Zoltán was appointed as director, who had been supported by the Arrow Cross movement. After the war, a three-member directorate managed the Opera and strived to re-establish operational conditions. Afterwards, Pál Komáromy directed the Opera for over a year, until Aladár Tóth was assigned in 1946. I examine how the personality of the directors affected these changes, and how these changes influenced the institution and the company. I also touch upon the effect of the new democratic conditions on the composition of the audience, the program policy of the Opera, and how the new culture politics observed the role and opportunities of the Opera. Besides daily newspapers and journals of the age, the history of the changes of directors is explored with the help of archival sources.

Keywords: opera, post-war conditions, political rivalry, democratic efforts, cultural policy

LAJOS CSOMA:

The Conflict of the Revolutionary Government and Self-Government in 1919. Workers' Councils in Hungary.

In Hungary, in 1918–1919, workers' parties came close to realizing socialism, which had been demanded and promised for a long time. At least, that is what was perceived by the vast majority of society at the time. Part of the working class embarked on the path to realize socialism. However, they soon had to repeatedly confront governments which were the advocates of the same goals. This conflict persisted throughout the one-year revolutionary period. The authentic, grassroots workers' councils were the key drivers of the revolutionary process for

months. Their actions significantly contributed to the establishment of the Hungarian Republic of Councils. Nevertheless, it seems that the Revolutionary Governing Council started to perceive these autonomous and self-governing councils rather as obstacles. During these few months, no suitable answer could be provided to the question of whether revolutionary self-government and the revolutionary government were predestined to be on opposing sides.

Keywords: Republic of Councils, revolution, workers' council, autonomy, social democrats, communists.

Contents

Post-war Situation – Hungary, 1944–1947

Zoltán Cora: Social Policy in Hungary and the Loss, Reorganisation, and Consolidation of Assets of the Social Security System Between 1945 and 1947 4

Róbert Balogh: "Thankyoufortheshoes". Post-World War II Hungary in Light of UNRRA Documents .. 54

Gergely Péterffy: Plans of the Hungarian State Railways and the Ministry of Transport for the Peace Conference after the Second World War, 1945–1946 93

Bianka Vilonya: The Hungarian State Opera in the Years of Transition. Changing Persons, Programme Policy and Audience 136

Study

Lajos Csoma: The Conflict of the Revolutionary Government and Self-Governing in 1919. Workers' Councils in Hungary 170

Review

Attila Pók: Picking the Wrong Track. Social Democrats in the Soviet Republic 202

Károly Ignácz: Bethlen's Victory of Two-Thirds Majority in 1922 – with Electoral Fraud 210

László Hubai: The Fake Parliament of the State Socialist Era 223

Eszter Edina Molnár: The First Generation 230

Ádám Lajkó: Imagined Fascism..... 238

Online Supplement

Ádám Gellért: The Hungarian Soviet Republic in New Light

Tartalomjegyzék

Posztháborús állapot – Magyarország, 1944–1947

Cora Zoltán: A magyarországi szociálpolitika és a posztháborús állapot (1944–1947): rekonstrukció, stabilizáció, alternatívák 4

Balogh Róbert: „Köszönömszépenaczipőt". A második világháború utáni Magyarország a budapesti UNRRA-misszió iratainak tükrében 54

Péterffy Gergely: A Magyar Államvasutak és a Közlekedésügyi Minisztérium elképzelései a második világháború utáni békekötésről, 1945–1946 93

Vilonya Bianka: A Magyar Állami Operaház az átmenet éveiben: személycserék, műsorpolitika, változó közönség 136

Tanulmány

Csoma Lajos: Forradalmi kormányzat és önkormányzat konfliktusa 1919-ben. Munkástanácsok Magyarországon 170

Szemle

Pók Attila: Úttévesztés. Szociáldemokraták a Tanácsköztársaságban 202

Ignácz Károly: A bethleni kétharmad – választási törvénytelenség és aránytalanság révén 210

Hubai László: Az államszocializmus álparlamentje 223

Molnár Eszter Edina: Az első generáció 230

Lajkó Ádám: Képzelt fasizmus 238

Online melléklet

Gellért Ádám: A Tanácsköztársaság villanófényben

FALAK, KERÍTÉSEK ÉS HATÁROK...

POLITIKA A POSZTMODERN KAPITALIZMUSBAN

Kiss Viktor új könyve

Amikor politikáról gondolkodunk, akkor általában a szegények és gazdagok, a hatalom és a nép, az erősek és gyengék, a tulajdonosok és a bérből és fizetésből élők, klasszikusan fogalmazva: tőkések és a munkások közötti hagyományos szembenállásokból indulunk ki. A könyv fő tézise szerint azonban teljesen más megközelítésre van szükségünk, amennyiben a következő évtizedek közéleti eseményeit várhatóan a rendszerek nyújtotta előnyökön belül lévők és az azokon kívül rekedtek küzdelmei határozzák majd meg.

Kiss Viktor bemutatja, hogy a tőke miképpen szabdalja gazdasági, társadalmi és kulturális zónákra a Földet és hogyan emelkednek ki a most kialakuló kulturális kapitalizmus oázisai a globalizáció sivatagából.

Ezekkel a folyamatokkal összefüggésben elemzi többek között a jelen szorongó és konzervatív, korszellemét, a populizmus veszélyeit vagy magyar politikai elit versengését. Kiemelten foglalkozik a 21. század radikális-forradalmi baloldali mozgalmainak esélyeivel – különös tekintettel az autonomista, feminista és ökológiai irányzatokra. A kötet a politika-elmélet és a kultúrkritika nézőpontjának eredeti egyesítési kísérlete, amely alapos szembenézésre sarkallja olvasóját.

A kötet 20%-os kedvezménnyel kapható webáruházunkban és könyvesboltunkban:

www.napvilágkiado.eu

FELHÍVÁS TÁMOGATÓINKHOZ – ADÓ 1%

Sokszor kértük már Öntől adója 1 százalékának felajánlását. Hisszük, hogy ingyenes rendezvényeinkkel, könyvtárunk és levéltárunk fenntartásával, könyveinkkel és folyóiratainkkal jól használtuk fel az így kapott támogatásokat.

2010 óta ellenszélben működünk, túléltük kilakoltatásunkat és hosszú távra tervezünk, továbbra is **szabadon és szolidárisan**. Ezt többek között Önnek is köszönhetjük.

Higgye el, érdemes volt, hiszen most jön csak el a mi időnk:

Egy olyan országban, ahol a járvány elmúltával
még fontosabb lesz a szabad szólás.
Egy olyan városban, ahol végre összekapaszkodhatunk.
Egy olyan tudományos életben, amely alternatívát keres
az átpolitizált történetírással szemben.
Egy olyan közönségért, amely kitartó, nyitott
és megérdemli az ingyenes kultúrát.

A folytatásban is számítunk Önre, mert ugyan
hosszú távú terveink vannak, de **tartalékaink végesek.**

Kérjük, személyi jövedelemadója 1%-ával vagy egy kisebb összeg felajánlásával 2021-ben is támogasson minket!

A Politikatörténeti Alapítvány adószáma: 19661971-1-41

PTA

Ha az adó 1%-a helyett vagy mellett **adománnyal (is)** tudja támogatni a munkánkat, azt külön megköszönjük!

A Politikatörténeti Alapítvány számlaszáma:
12010879-01412628-00100003 (Raiffeisen Bank)

Bayer József

FELBOLYDULT VILÁG

Írások a globalizációról

Bayer József írásai a globalizációnak a társadalmi átalakulásra, a politikára és a kultúrára gyakorolt hatásait vizsgálják. Milyen kihívást tartogat a globalizáció a politikai intézményekkel szemben; hogyan befolyásolja a demokráciát, a nagytérségi integrációk – mint az Európai Unió – fejlődését; miként vetődik fel új összefüggésben a nemzetállami szuverenitás kérdése; hogyan változik a nemzetközi rendszer a napjainkban zajló geopolitikai átrendeződés nyomán? Nem kevésbé fontosak azok a tudati változások, amelyek az emberek társadalmi-politikai és kulturális önazonosságát (identitását) érintik a globalizáció hatására. Hogyan alakítja át a globális média és a digitális és kommunikációs forradalom a társadalom kulturális arculatát?

A kötetet azzal a bizakodással bocsátom útjára, hogy a benne foglalt írások remélhetően segítik a globalizáció hatására felbolydult világban való tájékozódást, és olvasásuk az ilyen kérdések iránt érdeklődő olvasóknak és egyetemi hallgatóknak egyaránt hasznára válhat."

(Bayer József filozófus, politológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja)

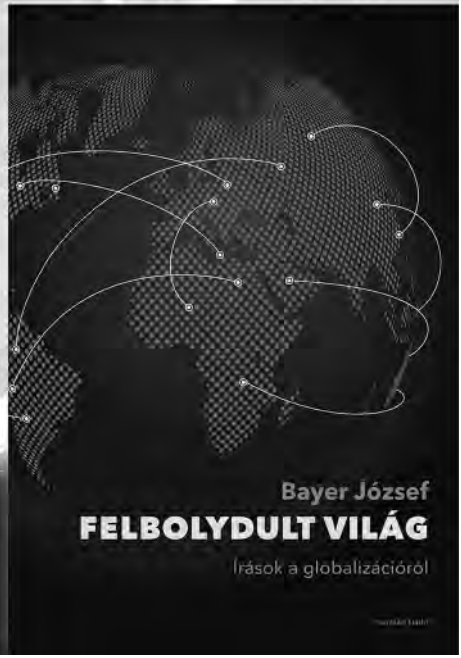

Most 20% kedvezménnyel kapható a Napvilág Kiadó webáruházában:

www.napvilagkiado.eu

SZERZŐINK

BALOGH RÓBERT
PhD-jelölt, Debreceni Egyetem BTK, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

CORA ZOLTÁN
PhD, történész, irodalmár, Szegedi Tudományegyetem, Angol-Amerikai Intézet, Történeti Intézet, egyetemi adjunktus

CSOMA LAJOS
PhD-hallgató, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Kelet-Európai Történelem Doktori Program

GELLÉRT ÁDÁM
LL.M., Clio Intézet, társ-ügyvezető

HUBAI LÁSZLÓ
CSc, történész, a Milton Friedman Egyetem habilitált főiskolai tanára

IGNÁCZ KÁROLY
PhD, történész, tudományos munkatárs, Politikatörténeti Intézet

LAJKÓ ÁDÁM
PhD-hallgató, történész, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

MOLNÁR ESZTER EDINA
PhD-jelölt, ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program

PÉTERFFY GERGELY
PhD-hallgató, Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, levéltáros, MÁV Szolgáltató Központ, Archívum

PÓK ATTILA
CSc, az MTA BTK TTI nyugdíjas tudományos tanácsadója, volt igazgatóhelyettese, az Institute of Advanced Study Kőszeg senior kutatója

VILONYA BIANKA
PhD-hallgató, ELTE BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola, Atelier Interdiszciplináris történeti Doktori Program

A második világháborút követően az európai országokban megszilárdult a jóléti állam, és a későbbi évtizedekben az univerzalitás irányába fejlesztették. Esping-Andersen kategóriáiból kiindulva a jóléti állam egy kevert, konzervatív-szociáldemokrata típusa alakult ki az 1945 utáni Magyarországon. A térség más országaihoz hasonlóan a háború utáni rekonstrukció nehézségei elősegítették a társadalmi szolidaritás megerősödését, ami a társadalmi reformprogramoknak dinamikát biztosított. Mivel e tekintetben a győztes Nagy-Britannia és Franciaország igen jelentős lépéseket tett, ezért ezek az országok 1945 után még inkább példaképpé válhattak. A korábbi rendszer kontinuitását mutatja, hogy a háború alatt kidolgozott jóléti terveket hajtották végre 1945 után, tehát erőteljes kontinuitás tapasztalható a háború előtti és alatti szociálpolitikával.

(Cora Zoltán: A magyarországi szociálpolitika és a poszthábórús állapot [1944–1947]: rekonstrukció, stabilizáció, alternatívák)

A budapesti VI. kerületi tanács május 23-i ülésén Angyal Gyula úgy vélte, hogy a tanács nincs abban a helyzetben, hogy saját esze és belátása szerint cselekedjék. Felülről ellentmondásos rendeletek jönnek, amelyeket nem lehet végrehajtani, és „habár minden hatalom elvben a katona- és munkás-tanácsok kezében van, a valóságban ezek a tanácsok gyámság alá vannak helyezve. (Úgy van!)" Úgy nyilatkozik, hogy ha nem lesz változás, akkor az intézőbizottság lemond. Megígérik neki, hogy az 500-as bizottság előtt szóba fogják hozni a felvetését. Az autonómia hiánya még az olyan szakterületen is problémát jelentett, mint a közegészségügy, mert a helyi tisztiorvos nem cselekedhet saját belátása szerint. „Az a baj, hogy sajnos nincsen szabad kezük – az volna a leghelyesebb, ha a kerületeknek szabad kezet engednének, saját belátásuk szerint cselekedhetnének." Zubor Gyula felszólalásában úgy vélte, hogy „itt nem proletárdiktatúra, hanem népbiztos diktatúra van".

(Csoma Lajos: Forradalmi kormányzat és önkormányzat konfliktusa 1919-ben. Munkástanácsok Magyarországon)

11004
9 770864 960017

Bolti ára: 900 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft